

श्री रामोदरायण्ड अने शोभणियाण्ड भगवान
मन्तराज नरसिंह मंडिता आथे

અનુક્રમણિકા

આમુખ

—૨—

પ્રસ્તાવિક બે બોલ

૧ ગિરનારની તળાટી	૧
૨ નાગરોનો અમણકાળ	૨૦
૩ પરાપૂર્વના મંયોગ	૧૯
૪ જનમના બોલી	૨૫
૫ તપ અને સાધના-દિવ્યદર્શન	૩૫
૬ દિવ્યદર્શન પછી જનલ પર	૪૯
૭ ગૃહસ્થ-જીવન	૫૪
૮ ગૃહસ્થ-જીવનના પ્રસંગો	૬૫
(૧) હરિજનમાં ભજન	૬૫
(૨) હારિકાની યાત્રામાં આહીરનો નેસ	૭૩
(૩) ભજનમાં ભગવાનનું મોહિની સ્વરૂપ	૭૬
(૪) દંડી	૭૯
(૫) શામળદાસનો વિવાહ	૮૪
(૬) નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાધ્ધ	૯૯
(૭) મામેરું	૧૦૩
(૮) દારનો પ્રસંગ	૧૧૫
(૯) ભક્તજીવનનો હેતુ પ્રવેશ	૧૨૮
૯ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, પદો ઉપર ઉડતી નજર	૧૩૩
૧૦ ગુજરાતના જૂના અને નવા યુગના વિદ્વાનોને યજ્ઞેષુ નરસિંહ મહેતાનું દર્શન	૧૪૯
૧૧ નરસિંહ મહેતાનો 'ભક્તિ-યોગ' અને 'જ્ઞાન-યોગ'	૧૬૩
૧૨ જુનાગઢમાં નરસિંહ મહેતાનો ચોરો	૧૮૦
૧૩ નરસિંહની સંત-ચણી	૧૯૪
૧૪ પરિશિષ્ટો
૧૫ નરસિંહ મહેતાનો ચોરો (ઈંગ્લેન્ડમાં)

શ્રી. બાપુભાઈ નાદવરાય દેવજીવ બા. એ.
સંપાદક.

આ પુસ્તકમાં ચિત્રો છે તેને અંગે

નિવેદન

- ૧ “નવનારી કુંજર” વડોદરાના ચિત્ર-સંગ્રહમાંથી શ્રી. મેં. હિરાનંદ શાસ્ત્રીની સૌજન્યતાથી મળેલું છે.
- ૨ કિશનગઢવાળું શ્રી નર-સિંહ મહેતાનું ચિત્ર } કિશનગઢના રાજમહેલ ખાતાના અધિકારી સાહેબની સહાનુભૂતિથી મળેલું છે.
- ૩ ગોપનાથ મહાદેવનું મંદિર } શ્રી. રા. રા. વલ્લભરાય પ્રતાપરાય નાણાવટી, ભાવનગર ઇનામદાર તરફથી ખાસ ફોટોગ્રાફ-પ્રાપ્તિને મળ્યા છે.
- ૪ નરસિંહ મહેતાની નિશાળ (તળાવ) } શ્રી. રા. રા. વલ્લભરાય પ્રતાપરાય નાણાવટી, ભાવનગર ઇનામદાર તરફથી ખાસ ફોટોગ્રાફ-પ્રાપ્તિને મળ્યા છે.
- ૫ શ્રી નરસિંહ મહેતાનો ચોરો (જુનાગઢ) } જુનાગઢના પ્રખ્યાત ફોટોગ્રાફીક રેફરેન્સીઓવાળા શ્રી. રા. રતિલાલ એન. બદની સહાનુભૂતિથી.
- ૬ શ્રી રાસ-ચોરો (જુનાગઢ) }
- ૭ દામોદર કુંડ અને ગિરનાર-નો દેખાવ }

ઉપરની વિગત પ્રમાણે સહકર્તા સજ્જનો તરફથી ચિત્રોને અંગે બહુ મદદ મળી છે, તેને માટે છગરથી તેમનો આભાર માનવાની તક લઈએ છીએ.

નરસિંહ મહેતાના ચોરા સમિતિના કામગામ-રા. રા. હીરાલ બ
ન-મશંકર વેદ-જોએએ જીવનનથી આ પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં
અર્વાંગે બહુ કાળજી કરી છે, તેની નોંધ આભાર્યમદ કરવી જ પડે;
અને પુસ્તકને અંગે છેવટની સહાયમૂલતિપૂર્વક તપાસણી કરી અને
મરળના કમળી આપવા માટે, ગૂજરાતના પ્રખ્યાત કવિ શ્રી 'લલિત'ના
અંગે આભારી છીએ.

અમદાવાદના જાણીતા 'મજર મુદ્રણાલયે' આજના કટોકટીના
મમયે "શ્રી નૃસિંહ મહેતાના જીવનનાં સ્મરણો", કલ્યાણ-
પૂર્વક મેનાભાવી કાળજી અને ચીવટથી તૈયાર કરેલ છે, તેને મટે એ
મંથાના વ્યવસ્થાપક અને કામગાર મંડળનો જોડો આભાર માનીએ
તેટલાં એછો છે... અસ્તુ ! ! !

'શ્રી નૃસિંહ મહેતાના જીવનનાં સ્મરણો'ની આ બીજી આવૃત્તિ
દ્વંદ્વી મુદ્રણા જૂનામંડના જાણીતા "મજરંગ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ"ના
વ્યવસ્થાપક અને કાર્યકરોએ તૈયાર કરાવી આપી છે તેને માટે અમે
આભાર તોડી કરીએ છીએ.

પહેલી આવૃત્તિ

શ્રી નરસિંહ મહેતાના ચોરાની સંસ્થા
તરફથી અન્યકર્તા અંગે
એજ વચન

પ્રભુના પ્રેમ-ભક્તરાજ શ્રી નરસિંહ મહેતાજીના
ઉપનમાં સ્મરણે' નામનો, અવનવો કવિ-ચરિત્ર
'અન્ય, જીનામહના માફર શીયુત રા. ગ. ખાપુભાઈ
જાદવરાય વૈષ્ણવ, ખા. એ., એમણે અધ્યાગ ચિર
પરિશ્રમે. છતાં કેવળ અનન્ય ભક્તિભાવથી તથા
મત્યાન્વેષક સ્વ મર્મ વિવેકથી, વિગ્ન વિવેચન મહિત
મીને, આ વર્ગે તૈમાર કરી આપેલ છે, તેથી શ્રી નરસિંહ
ચોરાની આ સંસ્થા તરફથી તે અન્યને, પૂર્ણ કૃતાર્થ ભાન,
આજ પ્રસિધ્ધ કૃતા અમને અપૂર્વ આનંદ યાચ છે.

વિદ્વાન, છતાં વિનય-વિવેકી અન્યકર્તાની આ
અમૂલ્ય સેવા માટે અમારી આ સંસ્થા તરફથી, નાગરી
નાન તરફથી, તથા ગૂજગતી ગુણુજ જનતા તરફથી, તેમનો
અત્યંત ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

શ્રી પ્રભુ પામે એટલું જ માગીએ કે, શ્રી. ખાપુભાઈ,
છે તેથી વિશેષ ગુણુ-મધુર 'વૈષ્ણવ જન'ને પ્રભુભક્ત
સદૈવ રહે, અને આવા વિશેષ અન્યો લખ્યા કરે ! ! અશુભ !

તા. ૨-૧૦-૪૦ } નૃસિંહપ્રસાદ કલ્યાણદાસ નાણાવટી
જીનાગઢ } વ્યવસ્થાપક
શ્રી નરસિંહ ચોરા સંસ્થા

બીજી આવૃત્તિ

‘શ્રી નરસિંહ મહેતાના જીવનનાં રમરંગો’ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતાં, તે સમયના વ્યવસ્થાપક શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કદાનરમ નામ્નાવટીએ શ્રી. બાપુભાઈ બલ્લારાય પેઢીવાળે માટે જે નિવેદન કર્યું છે તેમાં વિશેષ હિમેશ અમારે કરવાનો રહેતો નથી. આટલું કહેવું જોઈએ કે શ્રી. રા. રા. બાપુભાઈએ “શ્રી. નૃસિંહ મહેતાના જીવનનાં રમરંગો” શ્રી. નૃસિંહ મહેતાજીના અર્પણ કરેલ છે; બીજી આવૃત્તિ બદલ પડે છે તે સમયે તે જુનાગઢમાં છે તે સુમયોગ અમને પ્રાપ્ત થાય છે પ્રથમ આવૃત્તિની નકલો ખાલી ગઈ; અને તે-પુસ્તકની માંગ ચાલુજ રહેવા લાગી એટલે અમે જન મહાજની સેવામાં આ બીજી આવૃત્તિ મૂકીએ છીએ. આશા છે કે સુખી મજાન મહાજન પહેલી આવૃત્તિની પેઠેજ આ બીજી આવૃત્તિની પણ કદર કરશે.

ધણા નમ્રભાવે અમારે નિવેદન કરવાનું છે તે એ-કે. ચાલતા દેશરાજ સંયોગોમાં ‘શ્રી નૃસિંહ મહેતાનાં જીવનનાં રમરંગો’ નવી ધારતર ઉછરતા યુવાનોની થવામાં છે તે કાર્યમાં-સંપૂર્ણ ફાળો આપે, જેવી જોઈવણ દેશના હિતૈવી અમણી કાર્યકરોને હાથે દવી થટે છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે યુવાન વર્ગને આપણા ગુજરાતના આઘ કવિ’નાં સાહિત્ય સરકારનો અલબ્ય લાભ મળે એવા ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક યાજાઓ અને કૌશલોના અભ્યાસ ક્રમમાં ‘પાઠ્ય પુસ્તક’ તરીકે આપણા કેળવણીકારો જરૂર જોઈવશે તો ગુજરાત અમસ્તને બહુ ઉપકારક થઈ પડશે.

સુરતરાય અંબાઈદાસ વસાવલા

એઅરમેન

શ્રી નરસિંહ મહેતા ચોરા કમીટી

શ્રી. સુરતરાય અખાડિય નસાનડા
નસિદ મડના-ચોરાના હાવના નર્યાપક

આમુખ

[શ્રી હરિસિંધુભાઈ વળુભાઈ દિવેદીયા, એમ એ એલ્. એન ખી

નિઝત ન્યાયમુર્તિ, મુબાઈ વરી'ર કોટ

નિઝત મૂખ્ય ન્યાય મુર્તિ, મોગાંદ્ર

અને વાર્ધસયાન્મેલર ગુજરાત મુનિવરસીટી અમદાવાદ]

નરસિંહ મહેનાતું નામ હોવા પાચમો વરમથી, મહાગુજરાતમા પ્રખ્યાત છે. એના પદો, ભજનો અને પરભાતીયાઓ ધેરેરે ગવાય છે ગુજરાતી મધ્ય રચનામા અનેક પતિર્તાનો ચયા ગેથી બદલાઈ, ગગ બદલાયા, પ્રામ બદલાયા, મધ્યની વસ્તુઓ પણ બદલાઈ, ક્તા આ આદિકાવિની લોપ્રિયતા હજી ટકી છે તેવું મરણુ નુ ?

નવીનતાનો મોહ કેટલેક અંગે કુદરતી છે, પણ મનાતન માયો તો તે મોહ કિતરી ગયા પંજી પણ મનુષ્યનુ હૃદય આકર્ષે છે અને જોટલા તે તનપદી સન્હ અને સ્મોટ બાપામા વણાયા હોય તેમ્વા તે ચિરંજીવ રહે છે. આ નરસિંહ મહેનાની લોપ્રિયતાનુ એમ ગહરય

ખીલુ રહ્યય તે ગુજરાતના પ્રખિત પ્રધાન માનમને ર્યે એવું- હૃદયમાથી નીમળતા વિદ્યારો પરમેવો પાડોને ખાસ કરીને હાવના 'ચણા કવિયો કવિતા બતાવે છે, અને તેથી ગુપ્તભારમા અર્થ વણી વખન ગુંગજાઈ વ્તય છે પણ હૃદયના કનનમા તો રાખ્દ અને ભાવ એટલા સુમંગલ રહે છે કે બન્ને એક ખીનનુ ગૌન્વ વધારે છે અને વાચનારના મનની મપાગી કપર નહિ પણ તળીયા સુડી પડેયે છે એટ કવિનુ આજ લક્ષણુ અને તે ધોળો નરમિ હને એટકશાના કવિ તરીકે માનવામા અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

રૂપકનો છુટથી ઉપયોગ કરી, આધિભૌતિક સત્યોને ભૌતિક ભૂમિકા ઉપર આણી, મનુષ્ય જીવનનો ઇન્દ્રિય-શરીર વ્યાપારમાં એમની ગુંથણી કરી છે. આ કારણથી વાસ્તવ્યની પાછળ વર્ણ-વ્યંગ્ય સમજવાયો આવે તોજ પુરાણોમાંથી તાત્ત્વિક બોધ મળી શકે, નહિ તો તેનું વિપરીત પરિણામ આવે, અને આખું પશુ છે.

શબ્દાર્થ પ્રમાણે અમંલવિત અને અતિશયોક્તિવાળાં વર્ણનોનું રહસ્ય મમજનનાર અને સમજનાર, તેને માટેનો અધિકાર ધરાવનાર હોય તોજ પુરાણનો હેતુ પાઠ પડી શકે નરસિંહ મહેતાના યુગ પહેલાં વેદાન્ત અને ઉપનિષદનો જ્ઞાન માર્ગ દર્શાવનાર રૂપિયોનું સ્થાન થોડા પડિતોએ જ લીધું હતું; અને સાધા-શુ જન સમાજને તો, પુરાણોનો ભક્તિ માર્ગ સરન અને મનને સંતોષ થાય એવો જણાવાથી, પુરાણોની પ્રતિષ્ઠા વંચી જતી હતી.

કૃષ્ણ જીવનનો મહિમા તે ભક્તિ માર્ગનું મધ્ય બિંદુ બન્યું હતું. વલ્લભાચાર્યનો વંશનુ મુદ્રાચ મહાગુજરાતમાં હજી પ્રસર્યો નહોતે, પણ ભાગવત પુનાથ અને ગીત ગોવિન્દ હાથે કૃષ્ણ ભક્તિનું મહત્વ વધી રહ્યું હતું; આવે વખતે નરસિંહ મહેતાનું ધાર્મિક જીવન ગર થયું હતું; મહેતાજી પહેલાં ગિરના-કિર્મત હતા અને મહાદેવની કૃપાથી, એમને કૃષ્ણનાં દર્શન થયાં હતા. એમ કહેવાય છે. એમના કાબ્યો ઉપરથી એમ રૂપક અનુમાન થઈ શકે છે કે, વેદાન્તનું જ્ઞાન મેળવ્યાર પછીજ કૃષ્ણ સંપ્રદાય તરફ તે વળ્યા હતા, અને જ્ઞાન તથા ભક્તિનો સમન્વય માધવા, એમણે તે સમયમાં નવી જ દિશામાં શરૂઆત કરી હતી; અને એ જન્મેનું સમતોલન માયવવા એમણે એમના પદોમાં આચક કર્યો છે.

“જ્યાં સગી આતમા તત્ત્વ ચીન્મેયો નહિ, ત્યાં સગી સાધના સર્વ જૂરી.”

—આ કથનમાં ભક્તિની સાધના જ્ઞાન વિના નકામી છે એ ખારપૂર્વક કહ્યું છે.

“એ નથી એકલો વિશ્વમાં વેગલો. મર્વ વ્યાપિ છે યક્ષિત મુલ્ય જેની, અખિલ શિવ આઘ્યાનન્દમય કૃષ્ણજી, મુંઢરી રાધિકા લક્ષ્મિ તેની.”

—આ પદમાં શિવ અને કૃષ્ણની એકતા અને રાધાને સ્થુળ સરીંગની સ્ત્રી નહિ પણ પરમાત્માની લક્ષ્મિનું રૂપક છે, એવો શ્વેનિ નીકળે છે.

બકિતની લન્ગમનામાં બકત પોતે. બકિતનું જ સ્વરૂપ ધ્યાન્ય કરી, જેમ ગોપીઓ કૃષ્ણ પાસે ખેંચાઈને જાય છે. તેમ બકતો પણ સખીભાવે નારી જેવા બની જાય છે. તે ભૂમિકા ઉપર, નરસિંહ મહેતાના મુગાર પદો વ્યાયાં છે; એમનો સમ્બંધજ કરીએ તો એ ત્રિચારમણી અનિષ્ટ જણાય છે.

બુદ્ધ અને જૈન ધર્મના શુદ્ધ મંપ્રદાયમાંથી ભયરાં ગાટે ભાગવત્કારે સોફાને ગમે, તેવો બકિતરમ ચખાડ્યો વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય ત્રિગેરેએ વૈષ્ણવ-મંપ્રદાયને જુદી જુદી રીતે ફેલાવ્યો. અને તેનું અંતિમ સ્વરૂપ, સખીભાવના ઈશ્વર પ્રેમમાં વિશ્વસ પામ્યું: મખીભાવ એ માત્ર હિંદુ ધર્મમાંજ નથી; ઇસ્લામના સખી વાદમાં તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનાં કેટલાંક મંતવ્યોમાં પણ તે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. નરસિંહ મહેતાની બકિતએ, મખીભાવનું સ્વરૂપ ધ્યાન્ય કર્યું તે અનન્ય પ્રેમના ભાવની પરિસીમાને લીધેજ; અનન્ય પ્રેમનું આકર્ષણ, એ, સ્ત્રી અને બકત એ બંનેમાં, સમાન તત્વો છે તેથી બકિતનો પ્રેમ સ્ત્રીના પ્રેમની સાથે આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં રૂપાયો છે.

“વેદની વાતનો ભેડ લાધે નહિ, તેનું ક્ષારુ તે કેડે જાનં.
શિવ સનેકાદિ દેવમુનિ નાન્દ, પૂંજી જામનું ધ્યાન આજે ”

*

*

*

*

“ને પૂર્ણ પુરોહિતમ પ્રેમદાતું ગ્યે, બાવેશું ભાગની અંકે લીધે;
જે દમ મમતપૂર્ણ નાં વિશ્વમે સદા, સખી રૂપે ને નન્દીયે પીધા.”

“ધન્ય તું ધન્ય તું એમ કહે શ્રીહરિ, નરસિંયા તું મારો ભક્ત માયો
મેલી પુરુષપણ, સખીરૂપે ઘડી જો, તારૂં પ્રેમથી હું રે રાખ્યો.”

આ પદોમાં, નરસિંહ મહેતાએ પોતાના પરિવર્તનનો સ્વાતુભવ
પ્રગટ કર્યો છે, અને તે અનુભવને એણે શૃંગાર રસમાં વણ્યો છે.
મહેતાજીની દૃષ્ટાએ પહોંચનાર તો ધણી ઝોઝ બકતો હોઈ શકે
આધ્યાત્મ માણસે તો એનો વ્યંગ સારી રીતે સમજી, જીવાત્મા
અને પંખાત્મા વચ્ચેનો તાત્વિક મંબંધ ગ્રહણ કરના મારેજ
એનો માર કહાડવો. નેહએ ધણી વસ્ત્રો સુધી આ માર પુરાણીઓ
અને પૂજારીઓ પણ ભક્તજનોના મનમાં ઠાપવી શક્યા નહિ;
જીલીએ વખત મદિરે પણ ભોગ અને વિશ્વામના સ્થાન બન્યા;
પરંતુ હવે કૃષ્ણ જીવનનું તાત્વિક દર્શન લોકો સમજતા થયા છે,
અને નરસિંહ મહેતાના પદોની પાછળ જેવી જ્ઞાન અને ભક્તિની
ભૂમિમાં, ભક્તજનો પણ પારખતા થયા છે.

દાયની શુભરાતીને મળતી મન્ગરી બાપા, મોથી પહેલી નરસિંહ
મહેતાની કવિતામાં જણાય છે, તે નાગરસંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે.

‘નરસિંહ મહેતાના જીવનના સ્મ-ગ્રાંના સંપાદક શ્રી. આપુભાઈ
વેંકટે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને, મહેતાજીના જીવનનું વર્ણન કર્યું છે;
એમાં એમણે પુષ્કળ મશોધન કરી, ઘણી સ્પષ્ટ સામગ્રી એકઠી કરી
છે, તેની સાથે મહેતાજીના કાવ્યો વિશે અનેક લેખકો એને વિવેચનોના
વિચારો એકત્રિત કર્યા છે, ખામ કરીને બળિયોગ અને જ્ઞાનયોગના
પ્રકરણમાં, એમણે શ્રી. જોષ્ઠનરાય તથા શ્રી આણંદશંકરબાઈની
દ્રષ્ટિએ મહેતાજીની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે તેનાથી આ પુસ્તકની
શિક્ષણની દ્રષ્ટિએ પણ ઉપયોગીતા વધે છે, એ પુસ્તકની બીજી
આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો મમલ પ્રાપ્ત થયો છે, તે માટે સંપાદક તેમજ
પ્રકાશકોને અભિનંદન ઘટે છે.

નમિંદ મહેતા વિશે ઘણું લખાયું છે અને દશ પછી લખાગે
આ આદિ કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યની ગંગા વહેતી મુકી, તે પછી
એનો પ્રવાહ બહોળો નેમજ ઊંડો થયો છે મહાગુજરાતમાં, એમનું
સ્થાન સાહિત્યના જ્યોતિષ્ઠ તરીકે હમેશા રહેશે, પરંતુ ગુજરાતની
બહાર પણ, મલેનારની ધાર્મિક કવિતા ગ્રંથો પણ, અસ્પૃશ્યતાના
નિવાળુ માટે પોતે જો સહન કર્યું, અને ‘સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં’ પણ બેઠ
છે જ નહિ, એનો નિંદાથી પણ જી, કપરેશ કર્યો, તે માટે એમનું
નામ અમર રહેશે.

મૌર્ય માત્ર વીરોની નહિ, પણ, સંતોની જીમિ છે :
જૂનાગઢના આ નાગર સંતનું ‘હરિજનો’ના ઉદ્ધાર માટેનું જો
કાર્ય અધુર રહ્યું હતું, તે શ્રેયશંકરના વલ્લિક સતે, પાશ્વમે વરમ
પછી પણ, આખા દેશ માટે પુર કરી નાંખ્યું. તથા સમય રેશમા
‘વૈશ્વજનનું વર્ણન’ લોકપ્રિય બનાવ્યું, એ આ ભક્ત કવિનું
સર્વોચ્ચ અમરક ગણાશે

સુખાઈ }
ના. ૬-૪-૫૩ }

હરિસિદ્ધસાધ વ. દીવેદીઆ.

પ્રસ્તાવિકા એ બોલ '૦' ૦ '૦ ૦ ૦

ઓ જગનાથ !

પાંખ	વિનાનો	માનવ	હું	તો
મધ્યા	શુ	ગમવાને	બડે	
તાંત્રી	શું	જરવા	બાથ	
ને	વિજાણીનો	આધવ	મુતો	
તે	ગડગડાટ	જગવવા	ચાહું	

અ. ૬ અખરદાર

“All the past is shut up within us and is a sort of perpetual present. All the future is before us and though duty is a present thing, it is constructed out of the past, and runs endlessly into the future. We thus have the past with its memories, the present with its duties and the future with its anticipations. one for wisdom, one for action and one for hope.

(Theodore Munger)

• ન્યૂબોવાણી (Radio) ના જમાનામાં જમિલ મહેતા વિશે લખતું એ આલમનું કામ છે એમ હું માનુ છું. તેમાં પણ ન્યારે અર્થી સદી કરતા પણ વધારે મમયથી ગૂજરાતના પ્રખર વિદ્વાનો અને વિદ્યા-વિદ્યાસીઓ કોઈક કવિતાની હંડી તુલનાત્મક દષ્ટિએ, તો કોઈક તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ અને કોઈક ભક્તિજ્ઞાનની દષ્ટિએ એમ વિધિવિધ રીતે બમ્મ કવિ નરસિંંયા વિશે લખી ગયા છે અને વિવેચન કરી ચૂંધ્યા છે, ત્યારે એવી કંઈક મામિક તત્ત્વ ઘોષવાની કવાના માધન વિના, જમિલ મહેતાની ફેરી તસ્વીરનું પુનઃ આલેખન કરવું-તેને અંગે મારી બાંગીતરી શકિતનું જ્ઞાન મને યાવ છે જ.

નમનાપૂર્વક હું માનું છું કે ઇતિહાસના ચોખ્ખા સંયોગ હવના
જાગતા અનુભવના હોય, ચારિત્ર્યનું ધજાર પુનઃ ચાલ એમ હજાર
જાનથી પ્રાપ્ત આદર્યા હોય, તો એવદેશીય ઇતિહાસના પાનાનું,
આદર્શ અંગ્રેજીનું, વા-વા-સ્મત્સુ મરી મરી, પુ-ન-યનું જોઈએ,
એટલું જ નહિ જે તે-આદર્શ-વી-નરો, બકનો, સતો, મહાજનોએ,
દશને અનેકધા ઉત્તર્યો તેના મરતોનું આવાહન મરી તે પરિન મરતો
આપણને ઉત્તર થયે પ્રેરે, અને આપણા 'હૃદય-નહ'મા આપણને
આગળને આગળ જવામા બળ આપે, એમ વિધિવિધ રીતે નમના
હૃદય હવનનું સ્મરણીનું થયું જોઈએ અને તેમજ પાડેલી અમર
પગથી પર આપણે પ્રવાણ કરવું જોઈએ

જૂનું જૂનું સંભાર્યું હતું, એમા દોષાદોષ સહજ થાય, પણ
જૂનું સંભારીને જ, જૂનાના યોગ્યાન માઈને જ ભેરી રહેનાર થાય
તો અદેખર તે 'સ્મરણ' તે 'આતેષન' અક્ષજ રહે આરે વિજ્ઞાનના
વિજળીક ઝડપી જમાનામા 'નવું નવું' હવનના મર્વ પ્રયોગમા ગ્યાવક
માઈયું છે ત્યારે નવીન રચનામા જૂનાના નમદ બાગને રચાન મળવું
જોઈએ 'જૂના' અને 'નવા'નો મગા-પમૂતાના સગમ જેવો મગમ રસાંચો
જોઈએ, અને જે સદૃશ મુખ્ય હવનનું મર્વમા થ છે તે સાંધ્ય
કન્ધામા જૂનાને જૂના તરીકે ત્યાજ્ય ન ગણતા નવા સાંધે મુરેખ
આપે એમ કરવું એજ 'સુમધર્મ' છે એમ નમનાપૂર્વક હું માનું છું.

નમિહ મહેતાનું હવન અતીતિક હતું, તેમના પદો, પ્રવાસો,
બરતો ગૂજરાતમા જમાનાઓથી મચાઈ રહ્યા છે, પણ હજી મુધી
નમિહ મહેતાના અખડ હવનની મર્વો જે મુરગી તસ્વીર આરેઆપવી
નથી ત્રિવ વાચનારે । અમે તારી પામે "નૃસિંહ મહેતાનાં હવનનાં
અમરણા" રજૂ કરીએ છીએ ત્યાર સખાયેતુ જ સખાએ છીએ,
નવાયેતુ જ માઈએ છીએ નહીન ચમત્કાંતિક વસ્તુ અમે અર્પાં શખાએ
મ નથી, પણ હવન નિવેદન કરું છે તેમ જૂનાનું વિગમ જ ન થઈ

જન્ય તે ઉદ્દેશથી અને આપણા યુવાન, યુવતીઓને વિજ્ઞાનની મજ્જાથી મતેજ થયેલી બુદ્ધિશક્તિ વડે 'નરસિંહ દીવેટીઓ, હગ્નિનો દીવેટીઓ' એમનું સાહિત્ય જોવા જાણવાનું મન થાય અને ભક્ત રવિ વૃન્દિ હ મહેતાની અમર પ્રમાદી સદ્ભાગ્યે તેઓ પ્રાપ્ત કરે અને માનવજીવનની અકળના માધે એવી વાઠનાથી પ્રેરાઈ, પાચસો વર્ષ પહેલાં ગિરનારની કાચમાં થઈ ગયેલા 'મોઠના સાધુ' જેઓ જીવતું જીવતું 'દીમોદનું દહેરું' અને ભક્તિજ્ઞાનનું સૂતસ્વરૂપ હતા તેમના જીવનના સ્મરણો અને સમાજ સેવાના નમ્રભાવે અર્પાએ છીએ.

પ્રિય વાચનાગ ! મળજૂનું મધન તારી પાસે જૂનું ગંખતા અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે જૂના પુરાણા પવિત્ર જીવનની રેખાઓ ન્યાં ન્યાં તને ઝાખી પડેલી લાગે ત્યાં ત્યાં પ્રેમ-ભક્તિ, જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનના અમક્તા રંગ તુ તાગી મસ્મગ્નિત થયેલી બુદ્ધિશક્તિથી પૂરી કેળે અને અપૂર્ણતા માટે મને માફી આપજે.

હિંદુધ્યાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આકર્ષાતા મુમાદરો, યાત્રાળુઓ, પર્યટનના ગ્રામીનો-એ સર્વને જુનાગઢના વૃન્દિ હ મહેતાના યોગ તરફથી 'નૃસિંહ મહેતાનાં જીવનનાં સ્મરણો' રૂપી પ્રમાદી મળે એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી વૃન્દિ હ મહેતા એમની સમિતિના પ્રમુખ અને મુખ્ય વ્યવસ્થાપક શ્રી રા. ન. વૃન્દિ હ પ્રસાદ કલાવદાસ નાણાવગીની ઇચ્છા અને આગ્રાથી આ પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

પ્રિય વાચનાગ ! અગર જો 'નૃસિંહ મહેતાનાં જીવનનાં સ્મરણો'થી તને તુ ધારે તેટલો લાભ ન થાય તોપણ મને તો રસો લાભ થયો છે. શ્રી. મે. રા. રા. વૃન્દિ હ પ્રસાદના જુનાગઢના અમણી રાહેરી અને મહાજન છે, અને જેમનો મુદ્દરો 'સેવા' છે તેમની પ્રેરણાથી જ આ 'સોરઠના સાધુ'નું ચિત્તન હ કરી શકું છું તેથી તેમના અંત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ગૂજરાતના ઘણા વિદ્વાન લેખકો, મગ્ધેશ્વરજીએ ત્રિમિહ મંડેના નબધમા લખ્યું છે અને અમે તે વિદ્વાનોના લેખોમાથી જ ઉતારાઓ 'મંદો'મા લીધા છે. પ્રત્યે અમન વિદ્વાન લેખકો, સંશોધકો, રિવેયકો શબ્દ મામથ્ય' અમારાથી આલેખાઈ શક્યુ ન હોય તો મદાનુદતિપૂર્વક તેઓ મન' માંથી આપશે એવી નમ્ર વિનંતિ છે.

નનાવિહ બે બોલ' મમાપ્ત કરતા પહેલા આટલી ખાસ નોંધ લેવી જ ને. એ કે નસિહ મહેતાના જીવનના સ્મરણો! 'ગૂજરાતી' પત્ર નમ્રથી પ્રગટ થયેના 'સાદિત્ય નેજ આભારી છે ત્રિમિહ મહેતાનું અમર નામ જ્વનત તળવામા 'ગૂજરાતી'ના આદ્ય સ્થાપક અને યત્નમાન તત્રી અને માલેકનો મોટો ફાગો છે એમ પણ કહેતુ જ પો.

ત્રિમિહ મોરાના પ્રેમી રા રા છેતકમર કે વેણુવે પુસ્તકો વગેરે સાધનો અંગે અને કિમતી મદદ આપી છે તેને માટે એમનો આભાર માનવાની તક લઉં છુ. અને વડોદરાની સેક્રન ક્લાયમેરીના અધિકારી સાહેબે પણ પુસ્તકોને અંગે ખાસ નગરક મરાવી આપી છે એમનો પણ આભાર મનુ છુ અસ્તુ!

માર્ગશીર્ષ
નુદી ૭ મવન ૧૯૬૬
'હાર જય તિ'
સુ. વડોદરા

લિ.
ખાપુભાઈ જાદવરાય વેળાણુવ

બીજી આવૃત્તિ

• શ્રી નૃસિંહ મહેતાના જીવન સ્મરણો 'ની પહેલી આવૃત્તિ ૪ ૧૯૪૧ ના જાન્યુઆરીમા પ્રગટ થઇ હતી લેગલગ બાર વર્ષમાં તે આવૃત્તિની નકલો ખપી ગઇ એટલું જ નહિ પણ સમાજ તરફથી તેની માગણી ચાલુ છે અને તે આવૃત્તિની એક જ નકલ શ્રી 'નૃસિંહ ચોના'મા શિવકમા છે.

આ મયોગ ખ્યાનમા લઇ અને 'શ્રી નૃસિંહ મહેતાના સ્મરણો આ કટાક્ષીના ન્યુદનાતા બલ્લાતા જમાનામા ઉગતા ધ્રુવાન વર્ગને 'દ્યુના સાહિત્ય' અને તે હાથે "નાગર સંસ્કૃતિ" તરફ આકર્ષણ થાય એ ઉદ્દેશથી હમણાની શ્રી નૃસિંહ ચોરા ખીગીએ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો હયાવ કર્યો છે તે ખરેખર અમિન દનીય છે.

'શ્રી નૃસિંહ ચોરા' નાગરિક-સંસ્કૃતિનું એક સ્થાન દેશના મંથોગેમા બની રહે, અને હિંદુસ્તાનના મમસ્ત નાગરોને આ શ્રી નૃસિંહ બમ્ન કવિના સ્મરણો 'ગિરનારની તળાવી'નું આકર્ષણ કરાવે એ સોજ પણ શ્રી નૃસિંહ ચોરાના દ્રુટીઓનો છે.

શ્રી નૃસિંહ ચોરાના દ્રુટીઓની દેખરેખ નીચે શ્રી નૃસિંહ ચોનાની વ્યવસ્થા સારી સચવાઇ ગઈ છે, તેઓના માનવંત નામ નીચે કનારી લઽ ૬૦.

શ્રી. રા. રા. સુન્તરણ અંબાઈદામ વમાવડા-પ્રમુખ

શ્રી રા. રા. જીતેન્દ્રિયપ્રમાદ સમપ્રમાદ મુચ

શ્રી રા. રા. કુંદનલાલ મણિલાલ નાણાવડી

(જુનાગઢ નાગર જાતિના પ્રમુખ)

શ્રી. રા. રા. મનકપ્રમાદ નાણાદામ નાણાવડી

શ્રી રા. રા. સુન્તરણ અંબાઈ જેઓ કમીનીના પ્રમુખ છે તેમને
 ૨૧ ગે બે શબ્દ વણી નમ્રતાપૂર્વક લખવાજ પડે. તેઓ જુનાગઢના
 'નાગર નિગમિત' હોના વરમોધી ઉપપ્રમુખ છે, અને આજીવન
 જાનિ હિનમા સદા પ્રદત્ત રહે છે ચારેક વર્ષથી પોતાને પગે હળ
 થનામાં દોડીને દરેક પ્રમગે હાજરી આપી શકતા નથી, પણ જાતિ-
 હિત ચિંતન અહોરાત્ર તેમનો અવસાય છે.

'વર્તમાન' મિન કાળના સયોગે વચ્ચે તેઓ એ આદર્શ
 જાનિના શુકાની છે અને હૃદય પ્રાર્થના છે કે તેમની મનમના,
 વ્યવહાર દક્ષતા, અને ઉગર ભાવનાના પ્રતિબિંબ ઉજ્જ્વળતા નાગર
 યુવાન યુવતિઓમાં સિંધરીશુન ધાઓ ! અને તેમના જેવો દ્રેષ્ટાતર્નાય
 સેવાભાવ પ્રકટે ! !

જુનાગઢ

શ્રી માગનાથ મહિર પાસે

ચેત શુદ્ધ ૧ નવત ૨૦૦૮

વિ

બાપુભાઈ ભદ્રેવરાય દેવગુવ

१ ५८ । १ २ । ११ २५
 श्रीमद् नृसिंहाक्षर उपाध्याय (१-१)

ગિરનારની તળાટી

“ગિરી તળાટી ને કુંડ દામોદર
જ્યાં મહેતાજી ન્હાવા જાય.”

(નરસિંહ મહેતા)

“ગદ જૂનો ગિરનાર, વાદળથી વાણ કરે,”

(જૂના સોરઠા)

“હા કાલ રાસિ સરખા ગિરિ રાજતા તે,
ને એક જૂતકણુ ત્યાં ચરણે પડેલા:
રાજેન્દ્ર દેય યહ ગયા સખી ! ધર્મ ગોખતા,
તે ગાય વંશ વિધુની ગુણવંત ગયા.”

(‘ ગિરનારને ચરણે ’—શ્રી નાનાલાલ કવિ)

“Grand Girnar pious place of pilgrims pure,
Miraculous mount of prime elevation sure,
Prodigious pile of pre-historic plays,
Of mystic myths in prediluvian days.”

(‘ ગિરનાર માહાત્મ્ય ’—દો. યુ. ખરેડીયા)

ભૂકાકવિ નરસિંહ મહેતાનું સ્મરણ, એટલે સાથે સાથે
ગિરિ તળાટીનું સ્મરણ યાવ જ અને ગિરિ તળાટી અને કુંડ
દામોદર એ તો નરસિંહ મહેતાનાં જૂનાં સંવારણાં જ. જુનાગઢ એટલે

નરસિંહ મહેતાનું જીનાગઢ એમ આજ પણ હિંદુસ્થાનભરના યાત્રાળુઓ, મુમાકરો, માધુઓ જાણે આ નરસિંહ મહેતાના જીનાગઢ અને ગિરિ તળાડીનો ઉત્તો ખ્યાલ સહૃદય વાંચનારને આપવો એ અસ્થાને નહિ મળ્યાય. જે ચમત્કારિક પદ્ય ઉપર જગન્નિયંતાની અજબ કલાથી 'હૃદી તરવીર' આલેખાઇ તેની ઝાંખી રૂપરેખાનું દર્શન પ્રિય વાંચનાર ! તને ગમશે જ એમ નમનાપૂર્વક અમે માનીએ છીએ.

ગિરનાર અને તેની હાંચમાં પ્રસરતું જીનાગઢ જે શ્રવિના રાખદોમાં કહીએ તો 'કાલ ગણિતું' અમર છે તેનું દરથી પ્રજ્ઞ દર્શન મુમાકરોને મુગ્ધ કરી દે છે, જેતુભર જંકશનથી જીનાગઢ જવાની ગાડી મુમાકરોને ગિરનાર પર્વતનો ચઢાવો લઇ ગિરનારનાં પડ પાછળ પડ જતાં શુભોનો ચિતાર રજૂ કરતી ધીમે ધીમે ગિરનારની તળાડીમાં પહોચાડે છે.

જમાનાઓથી આ પ્રદેશ હિંદુસ્થાનના મુમાકરો, યાત્રાળુઓ, અને માધુ-મતોનું આકર્ષણ કરી રહ્યો છે. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનાં જ્યાં પ્રુનિત પગલાં પડેલાં, જ્યાં મત્રાટ અગ્રેકના લેખ કોતગર્ઠ રહેના, જ્યાં રાષ્ટ્રકવિની આશીર્વાદ વરસેલા, તે પ્રદેશ આજ પણ તેની અજબબાઈ કેમ ન દાખવે ? કંઈ કંઈ ઉત્સાહી મુમાકરો, સુવાન આનંદપર્વટનમાં નોકરી પડેલા કર્મીઓ, આશ્ચર્યઓના સંધાનું લક્ષ્ય આજ પણ ગિરનાર અને જીનાગઢ થઈ પડે છે.

કુદરતની રચના જ આંહી એવી છે કે જેને ખાટે સ્વદેશપ્રેમી વીરો મળી રહ્યા છે તે એક જ બાવનાનો પાઠ મળ્યાવતી ગિરનાર અને દાતાની ટેકરીઓ પૂર્વ દિશામાંથી જાણે મદેશ કાલાંતરથી આપતી હોય એમ સહજ કોઈ પણ સહૃદયને સચિત થાય તેમ છે. 'કુદરત આ ટેકરીઓ દ્વારા જાણે કહી જ રહી હોય કે હે માનવીઓ ! અમારાં દર્શનમાં જ જાનમતા 'એક જ બાવના' અને 'સમાનતાના'

પાઠ જડાયેલા છે તે વાંચો. આ પ્રદેશની આવી નૈમર્ગિક ઐક્ય-ભાવના જગવતી ખૂબીની નોંધ સૌજન્યની રસધારની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી મેઘાણી કરે છે અને ખરેખર રહસ્યદર્શક ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

નાગખાઈ ચાંચુ માતાના આપથી દુધ થયેલો માંડલિક રાજા પૌરાણિક ચમત્કારોનાં પ્રતિબિંબ જેમાં પડેલાં છે તેવાં ગિરનારની તળેટીનાં દર્યો-ભવનાથ અને મૃગીકુંડ, દાર્મોદર કુંડ અને લક્ષ્મણ ટેકરી, ખોરદેવી અને જટાશંકર-એ સર્વમાં વનદેવીના દર્શનની શોધમાં બ્રહ્મા-શરખો-બમી રહ્યો છે. બ્યારે તેને જમીયલશાહ પીરની મુલાકાત થાય છે. જમીયલશાહ પીર સોરઠના ધણીને જગ-નિયંતાની કૃપાનો પાત્ર થતો જેવા તલસે છે. માંડલિકને, પોતાના મુખમાંથી આવેલું પાનનું બાકું, ઝોલિયા મુરશિહની પ્રસાદી ગણી લઈ આવી જવાની શુભરથી માગણી કરે છે. વાર્તામાં બહુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. અધિકારીજન તેને ઇચ્છાનુસાર ઘટાવે. અમે તો ‘ઐક્ય ભાવના’ —અબેદ ભાવના—નું વાતાવરણ પરપૂર્વથી ગિરનાર-દાતારની છાંયમાં જામેલું તેજ દ્રશ્ય, પ્રિય વાચનાર ! તારી સેવામાં સાદર કરીએ છીએ. માંડલિકનો વિપત્તિ કાળ આવી પહોંચ્યો હતો. નરસિંહ મહેતા સરખા બકિતશાનના મૂર્તસ્વરૂપની જેને પિછાન ન થઈ, આદ્યશક્તિની પ્રતિનિધિ સરખી ચાંચુ માતાનાં ઓજસના પલ્લુ જે અંધ બની દર્શન ન કરી શક્યો, તે અજ્ઞા પાઠ બણાવનાર ઝોલિયા જમીયલ શાહને ક્યાથી પિછાની શકે ! માંડલિક પીર સાહેબથી દૂર ભાગવા લાગ્યો. જમીયલશાહ પીરે તેની બેદભાવની જમણા દૂર કરવા જમૈયાથી પોતાના શરીર પર જનોઈ-બ્લાડ કરી સત્પુત્ર, દાપર, ત્રેતા અને કલિયુગનાં સોના, ચાંદી, લોહ અને સૂતરનાં ચાર જનોઈ અંદરથી કહાડી બતાવ્યાં અને પોતે બ્રહ્મામાં સમાઈ ગયા અને માંડલિકે પલ્લુ પોતાનો વિનાશ જાણી લીધો.

પ્રિય વાચનાર ! આવી આવી વાતોને, જાને દંતકથા સત્યા-
ન્વેષણનો દાનો ધરાવનાર પુરાતત્ત્વના ઓધકો કહે, પણ જો આવી ક્યામાં
માનવજીવનમાં દેવાંશ પ્રકટાવનાર તત્ત્વ આપણે વાંચી શકીએ, જીવનમાં
શાંતિ સમાધાની મેળવી શકીએ, ધર્માધિપત્યું જૂની બ્રાહ્મત્વની લાગણી
ખીચવી શકીએ, તો એવી દંતકથાઓને અમે તો વધાવી લઈએ
છીએ.

આવી આવી માનવજીવનને અમર કરી દે એવી ભાવના જે
ભૂમિમાં જડાયેલી, તે ભૂમિ પર જગવાનના પરમ ભક્ત નરસિંહ
મહેનાડું અવતરણ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? મુચકુંદની શુકામાં ચોગ-
નિદાનાં અંતમાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનાં દર્શન થાય અને પછીથી " જગતે
જેકુ તો જગત ભાસે નહિ " એ કૃત્ય જ્ઞાન-તત્ત્વદર્શી પદના પદ્યા
ગિન્નારની ગિરિમાળામાં પાડવા અને જમાનાઓના જમાનાઓને
' સામાન્ય ધર્મની ભાવના ' ના પાંદ બંધાવવા આપણા ગૂંજરાતના
આદ્ય ભક્તમયિ નરસિંહ મહેના રેનાચળ અને વજાપત ક્ષેત્રમાં પ્રગટે
એમાં શું નવાઈ ?

સૌરાષ્ટ્રના જૂના ઇતિહાસની નોંધ અવલોકતાં એમ કહી શકીએ
કે મહાભારતના મગધથી આ પુરાણી ભૂમિ પ્રસિદ્ધ છે; ઇતિહાસિક
મળમાં મગધ દેશના રોદ્રાક્ષની જુનાગઢના સુના તરીકેની નોંધ છે,
અને નંદરાજ જેનો સંજો આ રોદ્રાક્ષ છે તેણે અનુમંધાન અજાનશ
અને છેક પાડવ-કૌરવના સમયના મગધ દેશના રાજા સદૈવ સાથે
થાય છે નંદ રાજાઓના કાળ પંડી મૌર્યવંશના રાજાઓને પણ આ
સોરઠનીમિતિ આકર્ષણ હતું જ, અને ઇ. સ પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ગિર-
નારની તોડીમાં દેવાગનાઓને પણ અમર લોકમાંથી ઉતરી પડી રત્નાન-
વિહાર કરવાનું મન થાય, એવું નિર્મળ જળથી છવકાતું સુદર્શન તળાવ
હતું એવી નોંધ મળી આવે છે. આ તળાવ અદ્રગુપ્તના સાળા પુષ્પ-

ગુપ્તે બંધાવ્યું હતું. પ્રિય વાચનાર ! ગિરનાર અને લક્ષ્મણ ટેન્કરી વચ્ચેની ગિરિમાળના જેમા પ્રતિબિંબ પડના હો એનું મોટું સરોવર તારી કલ્પનામા ખડું થાય, અને આજ 'ગિરનાર-રેડ' અને મર્ધા કાર મહત્ત્વ પડેથી તે દૂર ચાલેલી વચ્ચે થઈ ગિરનારની તળાટીમા લઈ જાય છે તેની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ધન્યા કરી. જે ત્યારે જ તને પણ ખ્યાલ આવશે કે કુદરત કેવા પડખ ઉપાડે છે અને કેના પાઠ પાડે છે ? આ રસ્તે જ અગોષના 'અમર-નેમ' (૪ મ પૂ ૨૬૩-૨૨૩) જના ટોતરાઈ રહ્યા છે અને જેમાથી શ્રી. નાનાવલા કવિ પ્રભુનું ઇતિહાસનાહી દર્શન કરે છે, તેમા પણ એની જ સૂક્ષ્મ તરવરથી ધટના ઇતિહાસના પાનાની ઘખની છે

“ જોયું અમે ગિરિ કણે
રથલની શિલામા
જોયું અમે ઉડું ઉડું અદ્ભૂત દીકું
તે શૈવ ઝણના ડરમાહી જોતા
ઇતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યા પ્રભુના ”

ઇતિહાસના પાના બધાતા આવ્યા, પણ દૂર સુદૂરના રાજાઓની આખ “સૌરાષ્ટ્ર” પર ફરતી જ રહી ગિરનાર-ઇમ્પેરુ-અપ્રતિ રાજાનું દહેરે આપણને ૨૧૨૦ વર્ષ પહેલાં લઈ જાય છે, અને પડીથી શા-અને શાક’ રાજાઓના સૂબાઓ પણ આ પ્રદેશમા અમન કરતા હતા એમ નોંધ મળે છે, અને ઇતિહાસની નોંધ એવી પણ છે કે પછીના સમયમા કનિષ્ક રાજા (કાશ્મીરના બૌદ્ધ રાજાઓ) ની આણું પણ સૌરાષ્ટ્ર પર ફરતી હતી, અને તેજ વચના મહાક્ષત્રપ ઋદ્ધામાનો લેખ તેની સાક્ષી પૂરે છે.

પ્રિય વાચનાર મનજન ! એક ચલચિત્રના ચિત્રપટ જોતું જાણુ પડણા ઇતિહાસનું દર્શન લઈ આપણે ગુપ્ત વંશના રાજાઓના

કાળમાં આવી પહોંચીએ છીએ. વલ્લભીપુરનો વિનાશ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં અણદિલ્લપુર પાટણનો ઉદય, તેમ કાળમાં સુઝાસમા ગંગાઓનો અમય આ સૌરાષ્ટ્રની જેમિ કુપર પ્રમરે છે. સુઝાસમા રંગપૂનોના મૂળ પુરુષ ચૂચકના મમયમાં (ઇ. ૮૭૫) વંધણી (વામન સ્થંભ) ગળધાની હતી. ઉપરોક્તનો કિસ્સો તેના કાળજૂના કાંગરાઓમાં કવિ મિત્તલ ચારણના મંગીનના સૂર, મોરહ રાણીની જીવરજાનની ચીવટ, રા'કવાટની ખીનની જ્ઞાનક અને રા'જેશ્વર-રાણિકદેવીનાં જીવનનાં મધુરા સ્મરણ જડાઈ રહેલાં છે તે મમય મમયની નોંધપોથી વંચાવતો આજ પછી જુનાગઢનું દસ છે. તે મિથ્યો ઇ. ૯૪૨ પછી મદસ્તિ રાજ્યએ બધાવ્યો એમ ઇતિહાસનું પાતું બોલે છે. રા'દવાસના સમયથી (ઇ. ૧૦૨૦) જુનાગઢ નામ પ્રમિદ થયું અને ઉત્તરોત્તર રાજગણીઓ, પ્રધાનો, મંત્રીઓ તંત્રીઓના ઉદય અસ્ત થતાં થતાં ઇ. સ. ૧૪૫૧નું વર્ષ આપણને રા'માડમિકના ગજના સમયમાં પહોંચાડે છે. પરમબ્રહ્મ કવિ નૃસિંહ મહેતાના કથાનું અનુસંધાન આ સમયમાં જ શુદ્ધાયેલું છે અને તે તરી પાસે રજૂ રાખતાં અમારે પ્રિય સત્જન ! તને આ વિમાની જમાનામા વિમાનમાં જ આટલો લાભો ઇતિહાસનો ગાળો ઓળંગા મુમાદરી કરાવવી પડી છે.

રા'માડમિક પછી કાંઈ ઓછો નામાંગિત રાજ નહોતો. નાગજાદના હુકામા તેને

“મંગાજળ ગરેશા, પંડ તહારં કુંડું પવિત્ર

વીંજને રમ ગવા, મને તો વાળા માંડલિક”

આ માડલિક રાજ્ય અમારે સોરઠનો ધણી હતો. ત્યારે ગુજરાતમાં સમકાલીન પટે રાવળ પ્રાવાગઢનો રાજ હતો. ઇતિહાસનું કાંઈ અગળ પછી રજૂ થાય છે. રા'માડમિક મંગાજળથી સ્નાન કરવાના મનવાળો હતો અને જેના સ્પર્શથી પોતાના મિત્રનો અસાધ્ય રોગ સાફ થઈ ગયો

હતો; બ્યારે પતૌ રાવળને નવરાત્રિના 'ગરબા-રામમાં' જગતજનની કાળિકા માતાનું દર્શન થયું હતું-પણ એક રજપૂત રાજાએ પોતાના 'ગઢ' જોયા, અને મહામદશાહને એ 'ગઢ' અને અભેદ ગઢ હતવાનું માત્ર મળ્યું અને એટલે જ ઇતિહાસ તેની મહામદ 'બેગડા' તરીકે તોંધ લે છે (ધ. ૧૪૭૨). ઇતિહાસનું આ 'ટાંકણું' બહુ જ સચક છે; જીવનભરની સાધના અને સંચિત કરેલી સાધુતા-શુચિતા એક પગથિયું ચૂકવાની માથે કાળની હાંડી ખાધમાં કેવા ધકેલી દે છે તે માંડલિક અને પતે રાવળના કંટણ અંતમાં આપણે જોઈ લઈએ. મહામદ બેગડાએ જુનાગઢ પર સુરેલીમ અમલની શરૂઆત કરી અને સમયના વહન સાથે મોગલ શાહનશાહતના વિખ્યાત બાબીવંશના શેરખાં બાબીએ બાબીવંશની સ્થાપના કરી. બાબી વંશના રાજાઓ, નવાબો એાલિયા પ્રમુવસેલ રાજાઓ તરીકે જગજિમિષ્ઠ છે; અને તેમ વંશની પરંપરાથી રખાતી પ્રજા કબ્લાજીની હાંડી કાળજી રાખતા ખુદાવંદ નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજનો વર્તમાનકાળમાં જુનાગઢ પર ઉદાર અમલ આપે છે. જુનાગઢના રહેણે, પ્રિય મજબૂત હું ઉતરી પડે તેની સાથે દલપતરામ કવિની ઉક્તિનું સ્મરણ કરાવવાની તક લઈએ છીએ :

x સંચરિ સોરઠ દેશ, જે નહિ જુનેગઢ ગયો
લીવો તેણે ન લેશ સાર્યક ભવમંસારમાં
જૂની જગા જે ઠાર, બ્યાં વળી જૂના લેખ બહુ
જોવા જોગ અપાર, વિધવિધ થળ વિદાનને."

x કવિ દલપતરામે ધ. ૧૮૭૩માં જુનાગઢની મુલાકાત લીધી હતી અને તેમની આદી પણ મનોરંજક સ્તુતી જન્તી કવિતા જે તેમણે જુનાગઢ અને ગિરનારની નૈસર્ગિક રચનાથી પ્રેરાઈ રચી હતી તે અત્રે રજૂ રૂપીએ છીએ .

" બ્યાં રાજા મુચકુંદનો, અસલ હતો અવતાર
પછી હાલિકાધીશનો અમલ થયો આ ઠાર "

તથા જમદેય દારિકેય દારિકાં વમાવી
 આવી વસ્થા મુચકુંદનો મુલક જાણીએ
 એ પછી અમલ કર્યો અસલ અરેક રાયે
 લખી રાખ્યો શિલાલેખ હર્ષ કર આણીને
 જે જગ્યાએ નોંધણુ, ખેંગાર, માંડલિક યયા
 તેને લીધી મહમદ બેગડાએ તામ્બુની
 એ જગાને આજ બડો જાણી મહોબતખાન
 પાલન કરે છે પ્રીતે પવિત્ર પ્રમાણીને
 x x x

રોજ રોજ ગણ રહી કાણ ન્યાં કુરાન પટે
 હાથ પછા હજ કરી આવેલા હયાત છે;
 મસિદો મિનાર રોજ વ હલ્લા વિશેષ વળી
 પીગની જગ્યાઓ વળી ધણી પ્રખ્યાત છે
 x x x
 આવકો કહે અમારા સાત ક્ષેત્રમાંનું ક્ષેત્ર
 રેવનમાં ચાલુલનું આસલ રહેકાણુ છે.
 જ્યુવો કહે અમારા વેપલન મહેનાઇનો
 વાસ આહી તેથી તીર્થ પવિત્ર ગણાય છે.”
 x x x

જુનાગઢનું નામ મુઅજ્જાબાહ પામ્યું છે.
 આક્ષાંશ-૨૧°૪૪' અને ૨૧°-૫૩' (કિતર)
 ૭૦°-૭૨' (પૂર્વ)

વસ્તી-ચ. ૬૫,૧૪૨

જુનાગઢ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૨૮૩ ચોરસમાઇલ
 ગિર-જંગલ ૧૦૦૦ સ્કવેર માઇલ-હિન્દુસ્તાનમાં

સિંદ આ ગિર જંગલમાં જ માત્ર થાય છે.

આફ્રિકાના જંગલ સિવાય દુનિયાના કોઇ પ્રદેશમાં સિંદ થતા જ
 નથી. ગિર જંગલ ૬૦ માઇલ લાંબું અને ૨૦ માઇલ પહોળું છે.

જુનાગઢનો ૯૪૪ ગામડાંઓ ગણાય છે. .

ગિરનાર (ગોરખપુક) ૩૬૬૬ ફીટ ઉંચાઈ

દાતાર— ૨૭૭૯ ૪

સરદાર આગળે ખુદાવેદ નવાખ સાહેબનું વર્તમાનકાળમાં નિવાસ-
સ્થાન છે તે ઈ. સ. ૧૬૮૧માં સરદારખાં સખાએ બનાવ્યો હતો.

* ઇ. ૧૬૪૭ માં શ્રી નવાખ સાહેબ પાકીસ્તાન જઈ વસ્યાઃ જુનાગઢ
હિંદુસ્તાનમાં ભલ્યું અને હવે 'સૌરાષ્ટ્ર' માં અંતર્ગત છે.

નાગરોનો ભ્રમણકાળ

“અમુક અને જલભારત મૌરિય, તે તથા તેા યુગ સાગરમાં છે,
 વેંચી ખવાય, પીવાય, મુરોબિન, તે તથા ગુણ તેા નાગરમાં છે.
 શનિગાઈ, મુગંધ, દામા ગુણ, તે તથા તેા મળિયા ગરમાં છે,
 સંપ, મુગુદિ, અરુપ ચરીત્વ, તે તથા ગુણ પશુ નાગરમાં છે.”

કવિ દસપતરામ

They are by profession a corps diplomatique and devoted to the arts of Government, they are a shrewd race and work their way into every Durbar by their ability and tact.

લી. માન્ડ જેકબ

(શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાના જન્મવૃત્તાંતમાંથી ઉદ્ધૃત)

‘ગઈ સો ગઈ અવ રાજ રહીકો’ (કથાણુ અં., ૯૫)

દેશદેશાંતરના ‘લોક-સંધ’ કથા સંયોગે વચ્ચે બંધાયા તેના વૃત્તાંતમાં કંઈને કંઈ પ્રથમ દષ્ટિએ અસંબધ જેવું લાગી આવે, ચમત્કૃતિનો બાગ થાય, પણ એ સર્વ સંયોગે કાર્યકારણના કુદગતિ નિયમ પ્રમાણે જ રચાયા હોય છે, અને અરૂં તત્ત્વ કાળાંતરે હોંટલી ન મકાવ એટલે જ ઘણે અંશે આપણે કંઈકયા કે પ્રચલિતમાં ગણી લઈએ છીએ. ‘નાગરો’ને અંગે પણ કંઈ કંઈ કલ્પના બંધાય છે. આટલું તો

ચોક્કસ છે કે “આલસો” પરાપૂર્વથી દૈહિક વિકાસ કરતાં આત્મિક વિકાસને વધારે પ્રાધાન્ય જીવનમાં આપતા આવ્યા છે, અને સાદગીક કુદરતના કૃપાપાત્ર થઈ જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં અગ્રણી થયા છે. બદલાતા યુગમાં પણ દેશકાળ સંયોગની પિછાન કરી શક્યા છે અને પછીથી સર્વને દષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે એવી જીવન-પ્રમથીઓ રચી શક્યા છે. આકાશમાં કે પાતાળમાં, પવનમાં કે પાણીમાં, તારા નક્ષત્રોનાં-ઝૂંપડાં કે વનવૃક્ષોમાં, “અખિલ ધ્વજાંડમાં એક તું શ્રી હરિ” તું સદ્ગુણ દર્શન ઋષિ-મુનિઓનાં હોઠમાં, આલસો કરી શક્યાં હોય તો નવાઈની વાત નથી; અને તે સર્વવ્યાપી સદ્ગુણ શક્તિના અનુ-સંધાનમાં રહી, રાગપ્રેમનાં કલ્યાણ સાધવામાં યુગધર્મ પિછાની પ્રવૃત્તિ રજા હોય અને સર્વવંદનીય માનનીય મહાવા હોય તો તે ઇતિહાસસિદ્ધ વાત સામે કોઈ પક્ષવાદ કરી શકે નહિ.

“નાગરો” આનંદદેશ (ગુજરાત) સૌરાષ્ટ્રના અમત્કાર નામના રાજા અને તેણે વસાવેલ અમત્કારપુર સાથે પૌરાણિક સંબંધ ધરાવે છે; તેઓ પાતાળમાં ધ્વજાંડે સ્થાપેલા ‘હાટકેશ્વર’ ને પૃથ્વી પર પધરાવે છે, અને તપોવ્રજનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, એ તેઓના ઇતિહાસનું પહેલું પ્રકરણ ગણી શકાય. વનવાસીઓ નગરમાં વસનારા નાગરિકો બન્યા, પણ અમત્કારપુર છોડવાનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. પાછું વળી તપોવ્રજ જ કામ આવ્યું; ‘મ-ચર’ મંત્રના સામર્થ્યથી નાગરો નગરમાં પુનઃ આવ્યા આ વાત પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે.

ઐતિહાસિક કાળની નોંધ કરતાં કર્નલ ટાડ લખે છે તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૪૪-૨૦૦માં અયોધ્યાના રાજા કનકસેને ગુજરાતનું રાજ પરમાર વંશના રાજા પાસેથી ખૂંચવી લીધું અને પોતાની સમગ્ર સ્થાપી. વન તપોવ્રજનાં નિવાસસ્થાનનો કાળ ક્યારનો ગયો હતો; હિંદુસ્થાનની લક્ષ્મી પરદેશીઓનું આકર્ષણ કરી રહી હતી, નાગર-

આકાશો-નાગરિકો જન્યા અને સ્વદેશ પ્રેમના ચમકારે તેઓને પ્રકાશમાં આપ્યા. સમગ્રજન તેઓને મળ્યો અને રાજ-પ્રજાની અનેક સેવા બજાવી-તેમણે-“યુગ-ધર્મ” પાળ્યો.

‘શ્રી. ગોરીગંડગામી ગંગાભાઈ’ના જન્મદિવસમાં શ્રી. કૌશિકરામના નિવેદનમાં નોંધ છે કે વાડીનો મંવન ૨૨૧નો લેખ, હુમડીનું સંવત ૩૧૨નું તામ્રપત્ર; ઉનાનો સંવત ૨૫૧નો લેખ, એ આદિથી નાગરો ઈસ્વીસનના દ્વિતીય શતકમાં ‘શુદ્ધનગર અથવા’ ‘આનંદપુર’થી બહાર નીકળવા લાગ્યા એમ સમજાય છે. વજ્રમીના વિનાગ પછી ચિતોડની ગાદી સ્થાપનાર રાજકુંવર સાયે નાગરો હતા અને આ ઐતિહાસિક સંયોગને ‘અકબર ચરિત્ર’ના લેખક વિન્સેન્ટ સ્મીથ* પણ અનુમોદન આપે છે. ‘વિન્સેન્ટ સ્મીથ’ જણાવે છે કે ‘બાપા રાવળ’ જેને ચિતોડનો મૂળ પુરુષ ગણવામાં આવે છે, તેનાથી પણ પહેલા ઈ. સ. ૬૦૦નો ધેસોત - ગુદલ - નામનો પુરુષ ચિતોડના મહારાજાનો મૂળ પુરુષ છે, અને જેના ઉપરથી ‘મહારાજા-ધેસોત’ વંશનાં પશ્ચ કહેવાય છે. ઉપર નિવેદન કર્યું તેમ ‘ગુદલ’ ગૂજરાતના વડનગર અથવા પુગતની નામ આનંદપુરનો નાગર હતો, એ વિન્સેન્ટ સ્મીથ ઇંગ્લેન્ડ ઇતિહાસકાર જણાવે છે. ઐતિહાસિક હકીકતની તુલના કરી આટલું કહી શકાય કે ચિતોડના મૂળ પુરુષો જુનાવવાનાં અને તેમની વીરતાની છાપ પાડવામાં નાગર મુસદ્દીઓએ જમરખાનથી ભાગ લીધો હતો, અને બાપા રાવળને ઇડર પ્રદેશથી ગજપૂતસ્થાનમાં જમાવટ કરવામાં નાગર નરસીરોએ જ મદદ કરેલી, એટલે તે કાળના નાગરો, જેઓ રાજનિહ સેવા અને કૃત્રી સંસ્કૃતિ માટે પંકાયેલા હતા તેમનું હૃદય યાત્રિય અનેકધા રજપૂત નરસીરોમાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય, અને એવી યાત્ર્ય-ભાવના જામી હોય, કે જે ઉપરથી ઇતિહાસકાર મહારાજાના મૂળ પુરુષ અને નાગરની એકતા જોઈ હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.” x

x “અકબર” - સ્વાસ્થ સાહિત્ય માળા વૈજ્યવ દ્વા

જૂના વૃત્તાંત ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઇસવીસનના ૧૧મા શતક સુધી 'ગૃહસ્થ' અને 'બ્રાહ્મણ' એવા ભાગ પડ્યા નહોતા તેવા ભાગનું પૂર્વ સ્વરૂપ 'અભ્યંતર' અને 'બ્રાહ્મ' એ હતું-કેવળ ધર્મ-કર્મકાંડ, પદન-પાદનમાંજ કાળ નિર્ગમન કરનારાઓનું એક જૂથ અને દેશ-કાળ સંયોગને આધીન રહી 'યુગધર્મ' સ્વીકારી 'કર્મભીર' બની રાજ્ય પ્રજાની સેવામાં પ્રવૃત્ત મહેનારાઓનું બીજું જૂથ; અને પછીથી 'નાગર-ગૃહસ્થ' અને 'બ્રાહ્મણ' એમ ઉત્તરોત્તર નામાભિધાન પડ્યાં હોય એમ લાગે છે.

શ્રી. કૌશિકરામભાઈ મે. ગૌરીશંકર ઓઝાના જન્મ વૃત્તાંતમાં લખે છે તે પ્રમણે જ્ઞાનમા જ્ઞાન વર્ણને પણ બ્રાહ્મણ સંઘાથી જ સંબોધન થતું છે. એક મૂળગજ અને તે પછી વિશળદેવના સમય સુધી ગૂજરાતમાં જે ઘણી જાનિએ છે તેવું દર્શન થયું નથી. નાગરોની જન્મભૂમિ ગૂજરાત છે, અને કોઈ પણ બ્રાહ્મણ તળ ગૂજરાતના મૂળ નિવાસી હોવાનો દાવો કરી શકે તો તે નાગરો જ છે એમ ધારી શકાય છે. આપણે આ ઉપરથી એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે નાગરોનો આ કાળ જેમ આદિત્યને અંગે ચોક્કસ કાળને શ્રી. ગોવર્ધનગમભાઈ "ભ્રમણ કાળ"ની સંઘા આપે છે તેવો નાગરોનો ભ્રમણકાળ હતો. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ગૂજરાતના અમલકારપુર-આનંતપુર-આનંદપુર-વૃદ્ધનગર કે વડનગર એ સ્થળેથી સંયોગવશાત્ જુદે જુદે કાળે નાગર. નીકળી પડ્યા અને વસતી કરવા લાગ્યા; અને તે ઉપરથી પાંચ વળી જુદા જુદા જૂથમાં વહેંચાયા -જેવા કે વડનગરા, વિસનગરા, માહોદરા, ચિત્રાંજા, પ્રંતારા, ડુંગરપરા. ડા. દુવ (હરિલાલ દ) અને શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ ઉડી અબ્બાસીની દષ્ટિએ નિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે : નાગરો ગૂજરાતમાંથી કાઠિયાવાડમાં આવેલા અને રાજ્યત્રય મેળવી મોટા નામાકિત થયેલા. નરસિંહ મહેતાના વેવાઈ, મદન મહેતા ગૂજરાતના

વડનગરના રાજ્યના પ્રધાન નહિ, પણ કોટીનાર પાસે, તે કાળના વડનગરના રાજ્યના પ્રધાન હતા, એમ પણ વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક પુરાંતથી તેઓએ પુરવાર કર્યું છે. શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા 'કાઠિયાવાડનું વડનગર' એ લેખમાં બહુ સરસ ઐતિહાસિક પુરાંત અને લેખોનાં પ્રમાણ આપી નાગરના આ બ્રમણ કાળની સાક્ષી પૂરે છે, અને તેમની નોંધમાં છે, તેમ કોટીનારના કોટેશ્વર મહાદેવના લેખમાં 'નાનાક' તું નિવેદન છે, તેમનો મૂળ પુરુષ વડનગર (ગૂજરાત) થી કાઠિયાવાડમાં ક્યારે આવ્યો હતો તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી; પણ વસ્ત્રભી રાજ્યોના લેખ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે તેઓના સમયમાં ગૂજરાતમાંથી આવીને નાગરો વસ્ત્રભીપૂરમાં વસ્યા હતા, અને તેમાંના કેટલાકને આસપાસના પ્રદેશમાં, ગામો દાનમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં; અને શ્રી. માનસંકરભાઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે વસ્ત્રભીપુરના નિવાસ પછી કે તે સમયે કાઠિયાવાડના જુદા જુદા ભાગેશમાં પણ નાગરોએ વસવાટ કર્યો હશે છે. જુનાગઢના ચુકાસમાં રામ રા'દાસસેની મંત્રી 'શંકર' નાગર-સાનિનો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (નાગર ત્રિમાસિક ભં. ક. ૫. ૪ x ૪ કદાચ શ્રીપર ૪. સ. ૧૦૦૩માં થઈ ગયેલ રા'દાસસેની મંત્રી હોય તો જુનાગઢમાં પહેલામાં વહેલા ધ્રુમ-૧૦માં સોજમાં ગૂજરાતમાંથી નાગરો આવીને વસ્યા હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે; તે પહેલાં ત્યાં નાગરો હોવાનું પ્રમાણ મળતું નથી. શ્રીકૃત કૌશિકરામભાઈની નોંધમાં પણ છે કે વડનગર નાગરોનાં ૧૨ ગામ કાઠિયાવાડ (સોરઠ)માં ૧૨ ગૂજરાતમાં અને ૬ પેળ તથા ૨ સાંપ મળી બત્રીસ રથાનો ગણાય છે. એ નાગરોમાં હજી તરવાર મહાદુર, રાજનીતિજ્ઞ, કવિ, પંડિત અને બહુત થઈ ગયા છે. નરસિંહ મહેતા પવંત મહેતા, અમરજી, રણછોડજી, માયકવાડના પ્રખ્યાત અમરેલીવાળા મજમુદાર કુટુંબના ધણી પુરો, ધોધાના દેસાઈ અને મજમુદાર એમ એક કાઠિયાવાડમાં અનેક બહુ પ્રસિધ્ધિને પામ્યા છે; એટલું જ

નાહિ પણ રાજ્યો સ્થાપવામાં, નવા દેશો પ્રાપ્ત કરવામાં, નવી હદમતને પોતાના દેશમાં બંધબેસતી કરવામાં, સંધિ અને કરારોની વ્યવસ્થા કરવામાં, આ વર્ગના અનેક દક્ષ પુરુષોએ અતિ સ્તુતિપાત્ર અને તેમના નામને શોભા આપનારો ભાગ લીધો છે.”

“આખા સૌરાષ્ટ્રનાં ઘણાં ખરાં મોટાં-રાજ્યોમાં નાગરો પોતાના સૌર્ય, પરાક્રમ અને સ્વામી-ભક્તિના મહાત્મ્યને લીધે વંશ પરંપરાનાં ગામે, નાગરો અદ્યપિ ભોગવે છે એ સુચિત્ત છે; અને ત્યાંના દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ અને શોભા નાગરોથી મચવાઈ છે એમ જણાય છે,—‘સોમનાથ’ના રક્ષણમાં ધર્માભિમાન અને સ્વામી-ભક્તિનું દર્શન કરાવનાર નાગરોનું જેમ સર્વત્ર ગ્રાન વંધુ. તેમ હિના દેલવાડના વાળ રજપૂતોએ પણ નાગર મંત્રી રાખનારું ઉચિત ધાર્યું. કેટલાંક નાગર કુટુંબો વડનગર ભાંગવાના સમયથી ઉંઝામાં નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં તે પણ પોતાના સંબંધીઓની પ્રયત્નના દેલવાડમાં દેખી ત્યાં ગયાં.” ઉંઝામાંના નિવાસને લીધે “ઝોઝા” એવી અવટકં તેઓની પડી.”

‘નરસિંહ મહેતાના કોયડાનો ઉકેલ’ એ નામના ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં શ્રી. બધેશ જગજીવન નરભેરામ, જેઓ જૂના સાહિત્યના ઉગ્ર અભ્યાસી છે તે, નાગરોને ઉદ્દેશી નોંધ લે છે.....“શ્રી મહેતાજીના કાવ્યરૂપ મંદિરના ભક્તિરૂપ શિખર ઉપરનો કીર્તિરૂપ ધ્વજ દિગંતમાં દેખાતો હતો. તેનાં દર્શનનો લાભ ભવભલા વિદ્વાનો, સંતો અને ભકતોએ લીધો હતો. જેમ મહીધર નાગરે રચેલ વેદનું ભાષ્ય, દયાબહાદુર અને છબીશારામ જેવાનું પોતાના સ્વામી તરફ નિમગ્નહૃદયથી પણ અને અનેક નાગરોનું મુત્સદી-પણું સર્વ દિશામાં ઝળકી ઉડેલ છે, તેમજ મહેતાજીના નાગરી

× નરસિંહ મહેતાનાં પુત્રી કુંવરબાઈના સ્વમ્હર પદનું મૂળ આ હિના-દેલવાડના ‘ઝોઝા’ કુટુંબમાં છે.

બહિતનો આપૂર્વ પ્રકાર આશ્ચર્યના અંત ક્ષણમાં ચમકાર કરે છે, તેથી તેવા પુરોને, તેમનાં કર્યોને, તેમજ તેઓની જન્મક્રાંતિ બગવતી નાગરી માનાઓને મારા તો કરોડ વાર અંત ક્ષણપૂર્વક પ્રભુત્વ છે.

ન્યાયમતિ ગજરાતીસાક્ષરી જનતાને હું નિવેદન કરું છું કે હું કોઈ નાગરોનો કે નાગર ચાતિનો આશ્રિત નથી, તેમનો ગૌર નથી, તેમનો ખર્ચાઈ નથી, છતાં હૃદયમાંથી કહું છું કે સાદિત્ય અને ધર્મ-શાસ્ત્રોના નિષ્ણયો અને બાપા તથા વિપિરિત્તન માટે નાગર નિદાનોએ આપાવત ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેટલો પ્રમાણમાં ધન ચાતિએ નથી જ કર્યો તે નિર્વિવાદ છે. "....." "દેવ નાગરી" । માયે નાગરનું નામ શા માટે બેસ્યું છે? આ માટે 'નાગરી પ્રચારિણી' સભા (કાશી) થી જે માસિક નીકળે છે તેમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ છે અને ઐનિકાસિક પ્રમાણોથી મિત્ર થયેલ છે કે તે વિપિ એક "દેવ માસિક" નામના નાગર વિદ્વાને જ શેષેલ છે....."

પ્રિય સજ્જન પાંચનાર ! "નાગરોના પ્રમણ કાળ"ની રૂપરેખા આલેખનાં અમે તને પણ ખૂબ પ્રમણ કરાવ્યું, પણ જે મહાન બ્રહ્મ કવિની તસ્વીર તારી પાસે ગ્રાંખી ગ્રાંખી પણ અમે રજૂ કરવાના છીએ, તે કયા દેશકાળના સંયોગે વચ્ચે દર્શન દે છે તેનો ઉત્તો પણ ખ્યાલ તને આવે એવા નમ્ર ઉદ્દેશથી જ અમે તને લાંબી મુસાફરી કરાવી છે.

શ્રીકૃષ્ણ ગોવર્ધનરામઆઈએ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ માં મવં દેશ કાળને અંધ બેમણું થઈ પડે એવું વેદવાક્ય ટાંક્યું છે. "દૈદ્ર જ ચ્ચરતઃ સચ્ચા ।" — આજ પણ વિજળીક પ્રગટની તરવરાટી દાખવનાર મુવાન વર્ગ "action, action, action" જાણે નથી શેષ જ થઈ હોય એવી રીતે પ્રેરક મંત્ર બોલે છે; પણ અમે એજ દર્શાવવા માગીએ છીએ કે કંઈક આત્માની સુકૃત્યનીના જમાનામાં જનનગરથી એવીસ કલાકની

પણ એવણી વગર નાગરોને નીકળી જવું પડ્યું હતો, અગત્યના સંયો-
ગોમાં અથડાવું પડ્યું હતો, અને પછીથી કપડા કાઢી નિવેદનોમાં નોંધ
છે તેવી અમર નામના જમાવી હતો, તેમાં ફેંદ્ર ફેંદ્ર ચ્ચરતઃ સલા એ
મંત્રનું જ જાગૃત્તાનથી પગિલાન થયું છે. પ્રિય સન્મન મિત્ર ! આજ
પણ કંઈ કંઈ પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં આપણાં ઉગતા યુવાનો યુવતીઓને

“ હવે નહીં બસું હું ફેંદ્ર સ્વગન હીન હોર બગમ આવે
નહિ અંજુ ઉપડે મુજનો શોકને મારે ”

એ પંક્તિઓને યાદ કરતાં કરતાં પણ જીવમદાના જીવનકલહમાં
જંપલાવું નથી પડતું ? પડે છે જ-પણ તેમાં આપણા આદર્શ નર-
નારીઓનાં ‘સરવો’ પ્રેરણા, ધાન્યુ આપો એની જાગૃત્તા વાળના છે.

ગૂજરાતના છેલ્લા જનપૂત ગાળ કુંજવાધેલાના સમયે વડનગરમાં
રહેલા દુદબો પાઠા કાઠિયાવાડ-સર નીકળી પડ્યા. તે કુટુંબમાં આપણા
બક્તરાજ નરમિંદ મહેતાનું મૂળ હતું અને તેની માથે જ નાગરોના
ભ્રમણકાળની કાઠિયાવાડ, ગૂજરાત અને હિંદુભરતે પ્રસાદી મળી, તેની
એકતાનતા નીચે ઉતારી લીધેલ જૂના કાવ્યની પંક્તિઓમાં આ
અનુસંધાન તને મળશે

x

x

x

x

હાંડાવું મહુ જુદું નગર તે

બાપા ધણા નાગ-

પડ્યા બાણજી નામના સમયને

સમન્ના મતિ સાગર.

આત્મા દેશ વિદેશ સ્થિર દુન્યા

નારી અને બાળક,

પુત્રી તેમજ પુત્ર લાઈને

સંધર્મના પાલક.

સૌરાષ્ટ્ર 'તુલસપુરી' નગરમાં

ગંગા જાંદા 'દેવ' છે;

તે નાગાર્જુન નામથી પણ વળી

જાણે મહુ દેવ છે.

૧૩યા બાણુજી આવી ત્યાંજ વસિયા

સર્વ ટળી આપદા.

રાજા વિક્રમ સંવત તણા મેઢા પૂરુ તેરને

શૂન્ય પદ સહિતે વસ્યા ચિધર ઘણ રંગે રૂડી પેરે તે.

(૧૩૬૦)

‘વંશવેલી કાવ્ય’

ગૂગરાતી દીપોત્સવી અંક

તા. ૧૪-૧૦-૩૩

પરાપૂર્વના સંયોગ

“ પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે
અમથી થાય ન કંઈ;
રાધનો પર્વત કરે
પર્વતની વળી રાધ.”

(‘ રાધનો પર્વત ’-શ્રી. રમણભાઈ)

“ સુગ તણું ને બેમણું ત્રાપજ હતું તે અવસરે,
મેતાપણું પડ્યા તણા પુત્ર જ ગદાધર ત્યાં કરે.

૪ ૪ ૪ ૪
પડ્યા મરી મેતા થયા અવટંક કાળે ફેરવી,
રાજ પ્રભલદિન સાચવી લક્ષ્મી ધણી ત્યાં મેળવી.”

(ગુજ. દી. અં. તા. ૧૫-૧૦-૩૫)

ગુજરાતના વડનગરથી બાણજી પડ્યા સંવત ૧૩૬૦માં કાઠિયા-
વાડમાં આવ્યા, અને વડનગર પુરી (તળાણ)માં. હિંદુ રાજા ‘દેવ’
જી નાગાર્જુનના રાજાશ્રય નીચે વસ્યા. પરાપૂર્વથી રાજાએ ધર્મ
પાસ છે, અને રાજધર્મનું મુખ્ય અંગ પણ તેજ ૬ કે પ્રભને
સ્વાગે ઉન્નતિ પદ પર ચઢી ગેલી. અને પ્રભના અમણી સન્નત

મહાજનને રાજ્યશ્રય આપી તેમને રાજ્ય-પ્રજ્ઞના કલ્યાણમાં યોજવા. રાજ્યધર્મનું સુક્ષ્મ તત્ત્વ જે જે દેશકાળમાં સચવાયું છે, તે તે દેશકાળ ઇતિહાસમાં સોનેરી પાનાં રચે છે. બાણજી પંડ્યા જે સમયે તળાજા આવ્યા તે દેશકાળ ધર્મક્રિયાના પ્રાધાન્યવાળો હતો. બાણજી પંડ્યાને બહુ અનુદાન મંગેગો રચાયા. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ કર્મકાંડી હતા, અને નાગાજીનું રાજ્યને પણ તેની જરૂર જ હતી. મહાભારતના ઉપદેશ રહસ્ય પર વિવેચન કરતાં ગૂઢરાતની સંસ્કૃતિના મૂર્તસ્વરૂપ આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ વર્તમાન કાળનાં હિતમાં નવધુવાન મુવતી-ઓને પણ બહુ પ્રમજવા જેવું ધર્મનું સ્વરૂપ આલેખે છે. સર્વ દેશકાળને બંધ બેસે એવો 'મહાભારતના ઉપદેશ રહસ્ય'માં અંતર્ગત જે ધર્મ તે સચવાય તો 'યજ્ઞ ધર્મ સ્ત્રાત્ર કૃણ્ણ : ૧' અને યજ્ઞકૃણ્ણ સ્ત્રાત્ર જય : ૧' એ નગદ સત્ય આજના 'રેડીઓ' અને 'એરોપ્લેન'ના જમાનામાં પણ પ્રતિફલિત થતું આપણે અનુભવીએ એમ તેઓ સિદ્ધ કરી બતાવે છે. બાણજી પંડ્યાનો કાળ જે 'ધર્મ' માગતો હતો તે 'ધર્મ' બાણજી પંડ્યાને સાધ્ય-હતો અને તેને સધને જ બાણજી પંડ્યા અગર જે તળાજામાં પરદેશી ગણાતા હશે, તો પણ તે સ્પર્દેશી થયા; અને રાજ્યની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા અને જમીન-જમીર, વાડી-વટ્ટા મેળવી શક્યા; તથા કુટુંબને-હંચી કાઢિએ પહોંચાડી શક્યા. નાગાજીનું 'પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ' કરાવવામાં બાણજી પંડ્યાની સહાય ધર્મ અને રાજ્યને વાંછિત ફળપ્રાપ્તિ પણ ધર્મ બાણજી પંડ્યાને 'મહાદેવ પુર' અને 'ધર્મરીયા' ગામ ખનામમાં મળ્યાં અને શ્રી. ભવેશજીની નોંધ છે તેમ 'ધર્મરીયા' તે 'ધર્મરીયા' અપભ્રંશ નામમાં હાલ બાવનગર રાજ્યનું ગામકું અસ્તિત્વમાં પણ છે.

બાણજી પંડ્યાના પુત્ર ગદાધર દેશકાળના સમયોને આધીન ધર્મ રાજ્યસેવામાં પડ્યા; અને સામંતવાળાના રાજપુત્ર સુરાના કારભારી તરીકે તાપગમાં રહી રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા મંડ્યા; અને પરાપૂર્વની

પ્રતિભાં ફેરફાર ચવા સાથે પંડ્યાની અવટંક બદલાઈ અને મહેતા તરીકે જાણીતા ચવા. બારે વર્ષ રાજકાળનું કામ કર્યું અને પંડીયા પ્રતિભાની દિશા બદલાઈ-વ્યાપાર, રાજગાર તરફ તેમનું આકર્ષણ થયું અને કંઈક અંશે જીવનની સ્વતંત્રતાનું આદર્શ ધ્યેય આમ જૂઠું જ બંધાયું. તેમની વ્યાપારી પેઢીઓ ‘ગુંદીમડ’ અને ‘તળાજા’માં જામી; અને તેમનાં વહાણ દરિયા ખેડવા લાગ્યાં. અગર જે અત્યારે આપણે એમ જ માનવું પડે કે નાગરોને નસીબે નોકરી જ જડાયેલી જમાનાઓ- થી ઇતિહાસે જોઈ છે-પથ વચ્ચે વચ્ચે નાગર કુટુંબોનાં ઇતિહાસ આવા ગદાધર જેવા ‘લાખે લેખાં’ કરવાવાળી વ્યક્તિઓનું પણ દર્શન કરાવે છે; છતાં એમ કહેવું જ પડે કે જે પરિસ્થિતિ દેશકાળની હતી તે પરિસ્થિતિએ જ તેમને સેવા-ધર્મમાં બાંધી રાખ્યા. નાનામેટાં રાજ્યો બંધાતા હતાં, રાજાશ્રમમાં રેહી-નિમકહલાલી, વફાદારી અને કાર્ય-દક્ષતાના શુભે, રાજપ્રજાની સેવામાં જ તેઓ તેજ-છૂટી રાકાય તેમ પ્રવૃત્ત રાખ્યા, અને ઉત્તરેતર નાગરોનું રાજસેવાનું ખર્ચ બંધાયું. તે કાળના રાજાઓએ નાગરોના શુભની પિછાન કરી, અને રાજપ્રજાના કલ્યાણમાં સતત જોડાયેલા રહ્યાં એવા બાવથી જાગીરા, ધનામે અને બહુ માનથી નાગર મુત્રી-તત્રીઓને પોતાના કરી લીધા હોય તે તેમો નેવાઈ જેવું નથી. સમયના પથટા ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે. અને તેની દુલનાત્મક ઘટ્ટાએ તપાસ કરીએ ત્યારે એક કરતાં વધારે દષ્ટિબિંદુથી રાજપ્રજાનાં કલ્યાણની ભરતીઓટનાં કારણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગદાધર મહેતાએ શતકો પહેલાં વ્યાપારમાં જે સ્વતંત્રતાની ઝાંખી કરી, તે આધુનિક જમાનાને બહુ ગમી જાય એવી હતી; પણ તે સમયે ગદાધર મહેતાનું અનુકરણ નાગરોમાંતેના મોટાભાગ કરી શકે એમ નહોતું, તેની ઉપર સૂચન કર્યું તેમ દેશને જ જુદી જ હિયોગિતા હતી અને એટલે જ માનો ન માનો પણ ‘નોકરી’ આપણા જમાનાઓમાં વાસ્તેમાં હતરી આવી જ.

ગદાધર મહેતાનાં લગ્ન તળાજામાં થયાં હતાં, તેમની પત્ની

નામ ગોમતીનાથ હતું અને અનુરૂપ દેસાઈની પુત્રી હતી. જ્યારે
 જ્ઞાતિ નોંધ લે છે તેમ ગોમતીનાથ બહુ પવિત્ર સાધવી પુરંદ્રી હતી
 અને 'માતા'નું ઇષ્ટ સાધ્ય હતું. ગદાધર મહેતાનાં સુખસુખમાં સોનું
 ને મુગંધની મિલાવટ હતી. તેમને પાંચ પુત્ર થયા, પૈક્યે છઠો પુત્ર જ
 માત્ર જીવતો રહ્યો. એ પુત્રને નામ પુરોષોત્તમ હતું. પુરોષોત્તમને
 એ પુત્ર થયા—કૃષ્ણમોહર અને પર્વત મહેતા. કૃષ્ણમોહર તે
 સમયના સયોગેને અનુરૂપ એવા સિપાહીસાહાર થયા, અને પર્વત
 મહેતા ગૃહસ્થ છતે પહેલથી જ ભક્તિ તરફ વળ્યા. એક કુટુંબમાં
 આવી રીતે કુદરતે અનુરૂપ ચિત્ર ખડું કર્યું એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું
 નથી. ગદાધર મહેતા મોટા વેપારી—જેને ત્યાં દરિયાપારના દેશોમાં
 જતાં વહાણો, કૃષ્ણમોહર સિપાહીસાહાર અને પર્વત મહેતા
 ગૃહસ્થાથથી, ત્યારે તેજ કુટુંબમાં

“સુખ સંસારી મિથ્યા કરી માનજે,

કૃષ્ણ વિના બીજું સર્વ કાચું.”

એ મતને અનુરૂપ જીવન જીવી જતાવનાર—‘નરસિંયો ભક્ત હરિનો’
 દર્શન દે છે.

કૃષ્ણમોહર અને પર્વત મહેતાનાં લગ્ન પણ તળાવમાં જ
 થયેલાં. કૃષ્ણમોહરનાં પત્નીનું નામ દયાકેર અને પર્વત મહેતાની
 પત્નીનું નામ મધુમાલતી હતું. આ કોટુમ્બિક કક્ષાત્ત થી બધેકાના
 સંરોધનને આભારી છે. અત્યાર સુધીના નરસિંહ મહેતાનાં જીવન
 મંબારણામાં અવી જ છાપ હતી, કે કાંઈ સાધનહીન, ગરીબ
 કુટુંબના રખડા રાખડા, ભક્તિની પેલગણના, ‘નરસિંહ મહેતા’
 હતા, પણ આપણે ભરી રાહીએ છીએ કે નરસિંહ મહેતા મોટા
 જિગ્જિર, વ્યાપારી ધનાઢ્ય કુટુંબમાંથી હોય આપણા અને તેની
 તેમનાં જ પદમાં ગુંચાવલ પડેલ, તેમનાં પત્ની મારોજીનાથના જ
 સુખયા નીકળે છે.

“આપણું પર તો આદિ મોટું પથું

નિસ્થન વિવાહ તે કેમ થાયે ?”

પણ પ્રિય સજ્જન વાંચનાર ! સંયોગોના પદ્યક- સર્વ દેશકાળમાં સર્વનેજ આવે છે. અને તેમાં પણ પ્રભુની કંઈ કંઈ યોગના છે; અને આપણે જોઈએ છીએ કે નરસિંહ મહેતાને તો પ્રભુ

“સંતો હમે રે વેવારીયા શ્રી રામ નામના
વેવારી આવે છે બધા ગામ ગામના-”

આવા વેકુંઠનો વેવાર ખેડવાવાળા બનાવી જમતને પ્રેમ-ભક્તિના પાઠ ભણાવવા આદતા હતા.

પ્રિય સજ્જન વાંચનાર ! નરસિંહ મહેતાનું અવતરણ ક્યા કુટુંબમાં થયું તેની નોંધ વૈષ્ણવ કુટુંબોની વંશાવળીમાં પણ પાંત્રીશ વર્ષ પહેલાં ધણા સંશોધનને પરિણામે સ્વ. શ્રી. રા. ગ. અમૃતલાલ જડાણકર બુચ (વડોદરા કોલેજના ડા. બુચના પિતા) એમણે લીધી છે. ધણા નાગર જૂથો અને કુટુંબોની વંશાવળી શ્રી. અમૃતલાલભાઈએ સંકલિત કરી છે; અને આવી વંશાવળી મૂળસતમાં કે અન્ય સ્થળે નામરોને અંગે થઈ હોય એમ જાણવામાં નથી. સામાન્ય માહિતી ખાતર અમારે લખવું જોઈએ કે વિસનગરા નામરોને અંગે વંશવૃક્ષ જેવું પુસ્તક વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં અમારા જોવામાં આવ્યું છે એમ યાદ આવે છે, શ્રી. રા. અમૃતલાલ બુચે એકલા વૈષ્ણવની જ નહિ પણ બુચ, ધોળકીઆ, માંકડ વિગેરે કુટુંબોની વંશાવળી પણ સંશોધન કરી મેળવેલી. તેઓ લખે છે કે વૈષ્ણવ કુળ આપણને ચાંબા ગાળા ઉપર લઈ જાય છે, અને આ કુળની જૂનામાં જૂની વંશાવળી છે તેમની નોંધ પ્રમાણે વૈષ્ણવ કુટુંબો, જેનાં મૂળની હકીકત આપણે જાણી તે, કાઠિયાવાડ-કચ્છનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં વસે છે-જેવાં કે માંગરોળ. જુનાગઢ, વેરાવળ, પાટણ, જૂજ, માંડવી, રાપર, મોરબી, રાજકોટ, જામનગર, વઢવાણ, ખંભાલીયા, પોરબંદર, વસાવાડ વિગેરે.

દેશુવ અવટંક ધરાવતા નાગર જૂથ અસલ પુરાણ કયા ત્રણ
ફળના અને કયા વર્ગના વિગેરે નાગરના દેવી વારસાનું 'સૂક્ષ્મ તત્ત્વ'
શ્રી. અનંતપ્રસાદ બાઈ જણાવે છે તે પ્રમાણે :

“ વજુવેદ માધ્યંદિની શાખા
ત્રિપ્રવર નાગર જાતે
વડનગરમાં રહરથ મોટા
વડીમોની વડી વિખ્યાતે ”

‘જુવ વહમા પણ ને સૂચક ‘ચોક્કમ મંધના માર્મિક ચિન્હ’
એમ કહીએ તો પણ ચાલે એમ છે તે, પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં ઉતારી
લીધેલ છે.

જેન	કાસ્તપિસ
રામ	દત્ત
પ્રવર	ત્રિપ્રવર
અવટંક	પંડવા (મહેતા...વેશુવ)
દેવી	ભટારિકા
મણેચ	ગોખલો
સૂચ	
પાઠ	
મહેશ્વર	શ્રી હટકેશ્વર
વેદ	વજુવેદ
શાખા	માધ્યંદિની
નામ	તરફક
સેનપાળ	સોંદડીયો
કેલદેવ	રણકોડચ

જનમના જોગી

પ્રયત્નના થત માનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધ કિલિષયઃ ।
અનેકજન્મ સંસિદ્ધ સ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

• (ભગવદગીતા અ. ૬-૪૫)

✓ “કરિના જન તો મુક્તિ ન લાગે,
માગે જન્મેજન્મ અવતાર રે;
નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન આશ્રય,
નિરખવા નંદકુમાર રે.” (નરસિંહ મહેતા)

“શરતું તિરથ સાધુ રે મહિમા સંતો સાંભળોં હોશ
જેના મન મંદિરે વિકુલવામ.”
(મંગમ તીર્થ, મીઠા કવિ
ગુ. દી. અ. ૪-૧૧-૩૪)

જનમના જોગી રે નરસિંહ મહેતા
મળ્યા ગુરુ “શ્રીકૃષ્ણ કહાવ્યું તેજ વધા શુચિ શ્લોકે રે
મેતા જાતે ભણ્યા.....હરિગુણ ગાતે રે.”
(શ્રી. અનંતભ્રસાદભાઈ)

“જીવણું જીવજો હો રાજ
જેનાં જુગ જુગ રહે નામ.”
(ગુ. દી. અ. ‘જીવણું’)

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ તળાજામાં થયો અને તેની નોંધ
મીઠા કવિ લે છે:

“દામોદરનો દીકરો નાનો નગરાઈ જાય
 નરદરિનો અવતાર એ કર્યા વગ પુત્ર પુત્રાણ
 સોદા ગોતર પાંમડે (૧૪૬૫) પુનમ મામ વેગાખ
 તળાજે નરસિં અવતર્યો મહેતા સુરજીએ આપી ગાખ.”

(ગુ. દી. અ., ૪-૧૧-૩૪)

નૃસિંહ મહેતાના પિતા કૃષ્ણદામોદર અને પર્વત મહેતા, કુટુંબીજનોને તળાજામાં જ રાખી, જુનાગઢ તરફ તે દેશકાળને અંધ બેસતા દર્પવંસાચમા પડે છે. કૃષ્ણદામોદર મિષાદીમાસાર હતા, અને તેને નોકરી પણ તેવી જ આપવી પડી; બ્યારે પર્વત મહેતા જુનાગઢથી માંગરોળ ગયા, અને જન્મથી બક્ષિ તરફ જોનો શ્રદ્ધાવ હતો તેમને અનુકૂળ પડે તેવી જ પ્રવૃત્તિના લાભ મળ્યો.

“પછી પર્વતને મોકલ્યા મંગલપુર નિરંધાર
 થીર કાય કરીને ત્યાં રહ્યા શેખ મયેના કામદાર.”

કુદરતની રચના કોઈ અચ્છરંગી હોય છે. કૃષ્ણદામોદર વંધણીની લગાઈમાં મરાયા અને સ્વર્ગ દ્વારમ્ અપાવૃત્ત. એ જેવી વાણી પ્રમાણે રવર્ગે સંચર્યા. જૂના કાવ્યમાંથી મળી આવે છે તે પ્રમાણે આ ઐતિહાસિક ઘટનામા પણ જીવનના ગૂઢતરંગોનો ઉકેલ થાય એવા સંયોગોનું દર્શન થાય છે. હકીકત એવી મળે છે કે કૃષ્ણદામોદર જે યુદ્ધમાં બદાદરીથી લડનાં મરાયા તેમ યુધ્ધમાં તે સમયે ‘સુબા’ નામથી પ્રતિષ્ઠિત નૈનિક જે બારડો-આહિર જાતિનો હતો તે પણ રાધ મેગળ સાથે હતો; અને કૃષ્ણદામોદર તથા રાધ મેગળના હૃદય યુદ્ધને ટાંકણે કૃષ્ણદામોદરનાં તરફ કરી ધા કરવા તે પ્રેરેલો હતો. યુધ્ધ નીનિ નદિ માચવવા બદલ તેનો પુનર્જન્મ “માણા હાંધાંખડા” તરીકે થયો, અને તેના પૂર્વ જન્મના માથી સોમાધ્યનો જોતા કાઠીતરીકે

પાછો સમકાલીન જન્મ થયો હતો. માણુકિત અને જેતો કાઠી એ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન વીરો હતા; અને તે સર્વ હકીકત જેમા અંતર્ગત છે તે 'સમાગમનાં પદો' થી. બધેકાજના પરિશ્રમ અને સંશોધનને પરિણામે મળ્યાં છે. જન્મ જન્માંતરની ઘટના પણ કેવી અજબ છે અને તે આત્મિક વિકાસને બંધબેસતી થઈ 'જીવન-રહસ્ય'નો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરે છે તે આ ઉપરથી આપણે સહજ સમજી શકીએ. અને તેવા ઉદ્દેશથી જ અમે પ્રિય વાંચનાર ! તારી પાસે જરા લંબાણ થાય એવી વિગત રજૂ કરીએ છીએ. અગર જો કે તે વાત, જે બહુકવિનાં સ્મરણ અમે તાજાં કરાવવાની આકાંક્ષા ધરાવીએ છીએ તેમના મોનેરી જીવનમાં તો તે, તાણા-વાણા જેવી વસ્તુએલી જ છે.

વીરનર માણુકિત દામોદર કુંડ અને ગિરનારની યાત્રા કરવા નીકળી પડે છે, અને ગિરનારનાં એક પાછળ એક ડોકિયાં કરતા ટુંગશૃંગ પર પર્વટન કરતાં છેવટ કાળિકાની ટૂંકે પહોંચે છે—કાળીબવાની આ વીરનરને સાક્ષાત્ દર્શન દે છે, અને ઉપર નિવેદન કરેલ છે તે માણુકિતના પૂર્વ જન્મની વિગત તેને સમજાવે છે; અને તેની સર્વ અભિલાષા પરમ બહુ નરસિંહ મહેતાના દર્શનથી પરિપૂર્ણ થશે એવી આશા આપે છે. વાર્તા આગળ ચાલે છે. માણુકિત અને જેતો નરસિંહ મહેતાના દર્શનાર્થે જુનાગઢ પાછા ફરે છે, અને 'રાસ-લીલા'નાં દર્શન તેને થાય છે અને 'માયુ' મોત'ગું' વરદાન પણ મળી જાય છે. શ્રી. બધેકાજએ લેખ સિદ્ધ સંશોધન કરી બનાવી આપ્યું છે કે નરસિંહ મહેતાએ આપેલા વરદાન પ્રમાણે 'વીરનર માણુકિત અને જેતો' સંવત ૧૫૧૪માં ગાયોનો બચાવ કરતાં પોતાની જાતનું બલિદાન આપે છે. ચારણ કવિના શબ્દ સામર્થ્યની મોહિની મકાતી નથી એટલે ઉપર કહેલી વિગત જે કાવ્યમા ગુંથાયેલી છે તેનો નમૂનો માત્ર પ્રિય સજ્જન ! તારી જાણ મારે નીચે હેતારી લખ્યે છીએ

“ સરેલી માંસુડી બડ ગિરનારની
 દેવ દમોદર તીર્થ એધું,
 રાસ મંડળ એ બકત જે નરસિંયો
 માય દર્શન ટોળે તાપ. તેડું.

જાત્રી, ખંજરી, તાળ, તંબુરો, મૃદંગ મધુર રોર કરાડું
 મેલ વચો ધરી સંત મંડળ સહુ રાધે ગેવિંદનાં ગાન કરાડું.
 મધ્ય મહેતાજી તો હાથ કમ્પાસ લઈ
 કંઠ કેદાર આલાપ કરીયો.”

x x x
 કૃષ્ણદામોદનો સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે નરસિંહ મહેતાની વય
 ચાર વર્ષની હતી અને કુટુંબનો સર્વ બાર પર્વત મહેતા પર આવી
 પડે છે. પર્વત મહેતા આનંદથી તે ક્યારે વહન કરે છે અને
 માંગરોળથી તળાજે દરેક પ્રમંગ ઉકેલવા પડેલો છે. નરસિંહ મહેતાના
 જન્મ અને જાળવણીની નોંધ લેતાં વિગત મળે છે તેમ:

“ જનમીયા બડ જેવા રે
 મુખે નહિ બોલતા હોજી
 મોટી ચિંતા માતાને એની માય
 ના રહે રે ના હસે રે મેથા કાંઈ ના કરે
 દેવ જેવો જડશરનો અવતાર હોજી.....”

નરસિંહ મહેતાના જન્મને અંગે પણ પૂર્વ જન્મની ઘટનાની
 વાત બહુ પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વ જન્મ જન્મોત્તરી રહસ્ય દર્શક કથાઓ
 પુરાણો અને જૂના માહિત્યમાં ખાતરીબંધ છે; અને તે આપણા
 દેશમાં જ નહિ પણ સર્વ દેશમાં-પૂર્વ જન્મસિદ્ધ કરનારી બિનાઓ
 બની છે, આપણે તો ભગવદ્ વચન જ પ્રમાણરૂપ છે એટલે તે
 સંબંધમાં વિશેષ વિચેતનની આવશ્યકતા જ નથી. શ્રી. કૃષ્ણ પોતે જ
 યીમુખથી કહે છે—

“યદૂનિ મે વ્યસીતાનિ, જન્માનિ તય ચાર્જુન ।
તાન્યદે વેદ સર્વાણિ, ન ત્વં યેન્ય પરંતપ ॥

(ભ. ગીતા, અ. ૪-૫)

નરસિંહ મહેતા મુચકુંદ રાજાનો અવતાર હતા; અને જે શુદ્ધ દામોદર કુંડ ઉપરની હાલ ‘મુચકુંદની શુદ્ધા’નું નામ ધરાવે છે તે શુદ્ધામાં, મુચકુંદ રાજાની કહેલો કે યોગનિદ્રાના અંતમાં, શ્રીકૃષ્ણચંદનાં દર્શન તેમને થયાં, અને ભક્તિનું પ્રદાન મળ્યું. તે સાદી પુરાણી વાતમાં પણ અમળાય તો સુદૃઢ વાત અંતર્ગત તો છે જ. — નિષ્કામ કર્મ ને અંતે ‘અગવતી ભક્તિ’ પ્રગટે અને જીવનનાં સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય તે સનાતન મિદ્ધાંત જ છે. મુચકુંદની નિષ્કામ દેવ-સેવાની પ્રશસ્તિ અને પ્રેમ-ભક્તિનું પ્રાકટ્ય, અને શ્રીકૃષ્ણનો હાલતાં ચાલતાં પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થાય તેવી અનુકૂળ “નરસેવા”ના સ્વરૂપમાં જન્મ. એ સર્વ ઘટના જીવન પછી જીવન’ અને ‘અમર જીવન’ના તત્ત્વજ્ઞાનને બંધબેસતી જ છે, એ સૂક્ષ્મદર્શી અધિકારીને સહજ સમજાય તેમ છે જ. જન્મ-જન્માંતરની ઘટના એજ ‘અમર જીવન’ (Life ever-lasting)નો ખુલાસો છે; અને દેશ, કાળ, સંયોગ, સાધન એ સર્વ પુનઃ પુનઃ ‘આત્મિક વિકાસ’ને આગળ વધવા, જન્મો પછી જન્મોમાં સાથે સાથે સરળાય છે જ. આ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતની વાટાઘાટ આપણે તો ફરી શ્રી ભગવદ વાક્યમાં જ પ્રતિબિંબિત બોધએ એટલે જીવન પુનર્જીવનના સવાલનો ખુલામો સમજીએ—

તત્ર તં યુદ્ધિ સંયોગં લભતે પૌર્વ દેહિકમ્ ।
યત્તતે ચ તતો મૃયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥”

(ભ. ગી, અ. ૬-૪૩)

નરસિંહ મહેતા મુચકુંદનો અવતાર હતા, અને તે શ્રી ભગવત કૃપાના પ્રસંગને ઉદેશી હિંદી ભાષામાં નરસિંહ મહેતાનું જીવનવૃત્તાંત

લખનાર 'શ્રી. મંગલ', ભાગવતનાં નીચે કનારી લીપેલ વચનોની નોંધ એ છે;

પિંદીમાં 'સહજ નરસિંહ મહેતા'ના લેખક, સારમાળાના પ્રસંગ પછી શ્રીકૃષ્ણને શ્રીયુષ્મે નરસિંહ મહેતાને ભાગવતની મુચકુંદ ગણ તરીકેન જન્મની વાદી વાણ કરાવે છે.....મેરે હઠીલે મક્ક તો મોક્ષકો મુદ્દા હી સમજતે હૈં હમીસે તુમને કદા—

ન કામચેજ્યં તય પાદ સેયના
દકિન્નવન પ્રાર્થ્ય તમા હરં વિમ્બો
આરાધ્ય કસ્ત્યાં હાપયર્ગંદ હરે
વૃણોત આર્યો વરમાત્મ વન્ધનમ્ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૦-૫૨-૫૬)

અર્થાત્ હે વિમ્બો ! અકિન્નવનોંકે પરમ પ્રાર્થનીય આપકે ચરણોંકી નેચામેં વિમ્બ કિસી યસ્તુકી મૈ દેશ્છા મહીં કરતા ॥ હૈં હરે ! મોક્ષ લેનેવાલે આપકી આરાધના કરકે થોત સરપુરુષ અપને ત્રિયે વન્ધનરુપ વર માંગેગા ? ॥

• અને પછી શ્રીકૃષ્ણને મુચકુંદ ગણની માગણીથી નરસિંહ મહેતાના જન્મનું સ્મરણ કરાવના ચરણવાળા શ્લોકમા છે તે વર આપ્યો—

“જન્મ ન્યતન્મરે રાજન્ સર્વકૃત મહત્તમઃ ।

ઋષ્યા દ્વિજ ઘરસ્થં વૈ મામુષૈશ્વમિ વેંચલમ્ ॥”

.....હે રાજન્ ! અગલે જન્મમેં તુમ મધ્યમૂર્તિકા દિતકારી બ્રાહ્મણ જેઠાં હોકર ઇક માત્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત હોઓગે ॥ ”

• જગન્નિવંતાની રચનામાં મહાત્માઓના ચોક્કસ દેશ કાળમાં જન્મ યાપ. એ પણ હેતુપૂર્વકે ચોક્કસ જ છે, અને જોનાં જ્ઞાતાની નોંધ પ્રમાણે વચ્ચે માળામાં 'સહજ પિપાણ તરીકે જન્મ, નરસિંહ

મહેતાને! યયો હોય તે પણ 'અનેક જન્મ સંસિદ્ધિ'ને બંધ બેસતો જ મ યોગ છે.

'દિવ્યપ્રભાત' શિર્ષક નીચે શ્રી. આનંદચંક્રભાઈ જનમજન્તાંત પર પ્રમશ પાડતા ધ્રુવેજ કવિ વડસવર્યની ગૂઢ તત્ત્વદર્શક પંક્તિઓ ટાકે છે, અને તેજ પ્રમાણે નરમિહ મહેતાનું અલૌકિક જીવન ચોક્કસ દેશખાળને માટે ધડાધુ 'ખુશ' જેવા મહાત્માઓને માટે પણ આવી જનમ-જનમાંતગની કથાઓ 'જાતકમાલા'માં છે, અને તેમાં આવીજ તૈયારીની ધટના ધટતી એ તત્ત્વનો ઉત્પેખ થયેલો છે

"Our birth is but a sleep and a forgetting,
The soul that rises with us our life's star,
Hath had elsewhere its setting
And cometh from afar"

(આપણો ધર્મ-૧૫-૧૦૨)

જનમના જોગી નરમિહ મહેતા, જનોઈ દેવાનો વખત આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી મૂળા જ હતો. માતાને ખાસ કરી જો ચિતાની લાગણી થતી હશે તેની મુખના પ્રિય સજ્જન ! માતાના પ્રેમની પ્રમાદી જેણે સદ્ભાગ્યે આખી હોય તેજ કરી મકે. પર્વત મહેતા માગરોળથી તળાજે આવી પહોંચ્યા, જનોઈ દેવાની તૈયારી થઈ ગઈ મર્વને ચિંતા એ જ કે 'ગાયત્રી મંત્ર' નરસિંયો ઉચ્ચારી દુઃખ શમશે ! પણ નરમિહ મહેતાની હકિત-પણમાં કર્તા પણમાં હતા' પ્રમાણે ગોવિંદદાસ સાધુ મહાત્મા તેજ ઠાંણે મડપમાં આવી ચડ્યા અને બુદ્ધ નરસિંયાને નમન દ્રુ. જનમજન્માનગની જૂની પિઠાન-માધુને માધુની ચમ-મુક નરસિં પલ સંતને ચળે પડ્યા, અને બોલ્યા 'દાધે ગોવિંદ' અને મર્વ રનેદી સજધાર્મી આશ્ચર્યચક્રિન થઈ ગયા,

" હવેર સકેન રે સત ગોવિંદદામ હોજી
મડપમાં આવી ચડ્યા તે ચા",

બંદુકને દેખી જે પાયે પડ્યા પ્રેમથી હોજી
 મુખે બોલ્યા 'ગદે ગોવીંદ' નિરધાર;
 મદુક હસીને રે 'સદે ગોવીંદ' બોલ્યા હોજી
 હસી વળી લાગ્યો સંતને પાય;
 શરજીઆમારા રે માન્યા તમને આજથી હોજી
 રાત શર વિના કોઈને નવ યાય;
 અન્યોન્ય બેઠ્યા રે એકાદર અંતરે હોજી
 પુરવ જનમનો સ્તુત્યો મંરકાગ;
 નિરમ્ય બહુ પામ્યા રે માત મન દરખીયા હોજી
 લીધો કુળ ગેરનો ઉપદેશ સાર

+ + +
 (નંગમ તીર્થ - ગુજ-દી અંક ૨૮-૧-૩૨)

નરસિંહ મહેતાના-લગ્ન-જીનામદ-પાસે મળેવડી ગામમાં થયાં
 અને તે સમયે પણ કુટુંબના અમણી પર્વત મહેતાની સહાય તો
 ખરી જ. માંગરોળથી જાન બેડી મળેવડી ગયેલી અને લગ્ન સમારંભ
 થયા પછી પાછા નરસિંહ મહેતા અને નવવધુ માણેક મહેતા તળાવે
 સિંધાવ્યાં, સંવત ૧૪૮૨.

યોગ સમય પછી માણેક અહેતીને સીમંતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે
 અને તે પણ પર્વત મહેતાની નિગાહ નીચે શુભેચ્છામ જાગવી જાય છે.
 આ પ્રસંગ સંવત ૧૪૮૬માં જોઈ નરસિંહ મહેતાની માતા કુંડી
 મુદતમા જ સુગે સંચરે છે. અને માગસર સુદ ૧૧ને રોજ નરસિંહ
 મહેતાને ત્યાં પુત્રરત્ન સામળદાસનો જન્મ થાય છે, પછીથી કુંવરઆઈનો
 જન્મ સંવત ૧૪૮૮માં થાય છે. આમ નરસિંહ મહેતાનો પરિવાર
 વધતો ચાલે છે, અને પોતાનું બજનકીર્તન પણ વધતું વધતું જ
 ચાલ્યા કરે છે. નરસિંહ મહેતા આ સમયમાં જાણીની સાધેજ તળાવે
 મહેતા હતા અને બાપચો જીનામદ નોકરીની પ્રવૃત્તિમાં હતા. પુર્વતદામ
 માંગરોળ રહેતા, પણ કૌટુંબિક કારણે ઉકલવા તળાવે હાજર થતા

એમ જૂના વૃત્તાત ડગથી માંડી પડે છે. 'મંયુક્ત કુટુંબ' એ પણ પગપૂર્વની 'મરેયા' જ કહીએ તો આવે આવી નીતે નરસિંહ મહેતાના વ્યવહાર તે સાચવી મંબાળી રહ્યું હતું. 'સંયુક્ત કુટુંબ'નો ન્યાય ઉકેલવો એ પણ મયોગવશાત એક માદમ ખેડવા જેવું છે—'મંયુક્ત કુટુંબ'ની ખુમી અને ખામી પ્રિય મજાન ! આવજ તારી જાણ બહાન થી જ. જ્યારે નરસિંહ મહેતાના જીવનસ્મ-જુમા મંયુક્ત કુટુંબને પણ ધ્યાન છે, ત્યારે અમે તો આટલું જ નિવેદન કરી શકીએ કે, પ્રિય મજાન વાચનાર ! ત્રીયુત્ત જોવર્ધનગમજાહનો સન્સ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨ "ગુણસુંદરીની કુટુંબ જાળ" હો વાચેન હોય તો પણ 'સંયુક્ત કુટુંબ'ના આધુનિક સમયને બધ બેએ તેવા 'ઉકેલની'ની દષ્ટિએ કરી ત્હાર વાચવો અને 'સંયુક્ત કુટુંબ', કુટુંબ-જીવનને ધ્યે તમકે છુટ્ટ પડે, એ ઉદ્દેશ તારી મેગે જ તારે કરી લેવો. અમે આટલું સ્વચ્છ કહી શકીએ કે દયપત્તમ કવિએ નાગર-મમસ્ત નાગરના-ગુણ મણાનતા 'બેચી ખવાય, પીનાય' એ ગુણને પ્રાધાન્ય આપેલું હોય છે, તે માત્ર મમસ્તને અગે હોય તો પછી એક કુટુંબને અગે તો તે અને તેથી બીજું વિશેષ પણ હોઈ શકે જ. આટલું જ નિવેદન કરી લઈ, આપણે પાઠ તળાજે નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળામના જનોઈ દેનાના મમારબમા ભાગ લેવા આવી પહોંચીએ છીએ. શામળામના જનોઈની તૈયારી થઈ ગઈ છે. (મવત ૧૪૬૫) નરસિંહ મહેતા હજુ મંયુક્ત કુટુંબને આધારે જ વ્યવહારમા ઉજળા છે બાઈઓ નોકરી-ચાકરીની હજાર બાજગડ પરદેશમા વેરી ન્હા છે આ સર્વ મયોગ નરસિંહ મહેતાની બાબીને અકળાવે છે ટટવાક માગવિક પ્રસંગો પણ એવા હોય છે કે જેમા બહુ સમતોલપણ અગમી માર્ગવાહકોએ રાખ્યું પડે, પણ નરસિંહ મહેતાના જ વચન—

“તારી કૃપા વિના કૃષ્ણ મગમણ,
કળ અને વિકળત બળ ન કાવે”

“ઉપરથી હરિ દુઃખમાં દેખાડે પણ અંતે સુખનાતા રે.”
 “જે સંયોગને વિષતિ કાળ ગણીએ તેજ કૃષ્ણમય સંયોગ,
 જીવનની સફળતા, “પ્રતિદ્વિતા અને હરિતા” અર્પનારે નીરડે,
 નરસિંહ મહેતાની જન્મ-જન્મતાતની તૈયારી અને તેમાં એક
 જટકા પડે, પછી એમના જેવાને તો ખરો મત્ત માગે જ સૂઝે અને
 તે ફળે. તેમણે બોળા શંભુનું શરણ લીનું, ‘સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય
 મામંક જ્ઞાનં વ્રજ’ નો સાક્ષાત્કાર કર્યો તે પ્રદાન થયો. તળામમાં
 જન્મ થવાથી કુદરતના સતત મહવાસના આમપામના પ્રેરણાની
 માહિતી તો હોય જ, એટલે નરસિંહ મહેતાએ જૂના પુનશ્ચ પ્રતિદ્વિ
ગોપનાથ મહાદેવનો રસતો લીધો. ગોપનાથની જગ્યાને પણ
 ઇતિહાસ જ છે, પણ તેના પાનાઓને નરસિંહ મહેતાએ વળી જુદા જ
 ઓળખ આપ્યું.

જૂના જ્ઞાપના છે તે પ્રભાસે. સુરના ધનાદય વેપારીની માથ,
 મધુર ઓળંગી ગોપનાથ મહાદેવ પડે દુધની ધાગ કરતી, અને
 પછીથી તેનાં અમરકારિક દર્શન તે શેડવાને પણ ધામ છે અને
 ગોપનાથની પ્રસિદ્ધિ થયે છે.

“મહેર સુખમા રોડ એક

હતો ધરમનો પરમ વિવેક,

જ અને મજામા એસીને ગયા

ગાય ચાલી તેને કડે ગયા;

આવી ટેકરી બે જગે ત્યાહી

ઉપર જાગે જાગી રહી,

આવે સ્તનમાથી દુધની ધાર

તે ઠેકણે પણી તે વાર,

દયા આવી મધુ જ્યારે

ગાય પાછી વળી મેર ત્યારે,

શિષ્ય ગોવિંદ નેગીના જાગો

એક આનંદાનંદ પ્રભાગો;

બીજા ગિય જુનાગઢ ગેના

નાતે નાગર નગસિંહ મહેતા."*

મંત્રમહંતની વાતો આવી જ છે. દુનિયાના મર્ડ દેશોમા મહાન વ્યક્તિઓને અંગે જેને આપણે ચમત્કાર સ્વી અમંભવમાં ગણીએ તેનું બને જાય છે કુદંતની માથે જેમને એકનાનના પ્રાપ્ત થી છે તેમની પાસે કુદંત પોતાનો ખમનો ધ્યાકો મૂકે છે મોટા મોટા વિજ્ઞાનીઓ આધુનિક સમયનાને અંગે પણ એમ જ છે કે જ્યારે તે કોઈ એક પ્રજાતિમા એકતાનતા માથે છે, ત્યારે અન્યજનોએ નહિ જોયેનું જુએ છે અને કદિ નહિ અનુભવાયેનું અનુભવે છે વિજ્ઞાનીની શોધ એમ જ થઈ, આમોદાનની પેડી એમ જ ઉઠડી, અને રેડીઓના મનોહારી સરોના મોળાંની શોધ એમ જ પ્રકાશમા આની 'વિજ્ઞાન' જેમ જેમ સુદમ સ્તરોમા ઉતરતું જશે અને રથૂલ શરીરમા ગેન 'સુદમ-તત્વ' સર્જિતકના સુદમ સ્તરો ઉકેલશે, ત્યારે 'નરવીર અણુ'ને થયેલ 'વિરાટ-દર્શન' અને 'બમ્ત-વીર નગસિંહ'ને થયેલ 'રામ-દર્શન'નો ખુલામો થશે, ત્યારે જ નગસિંહ મહેતાનું નામ મસ્તકની મહિરોમા કે રોટરી કલ્પોમા, 'મત'નું આમર્થ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

નરસિંહ મહેતાને જે શિવલિંગ પર ગાય દૂધની ધારા કરતી તે શિવલિંગના દર્શન થયા, અને તેમની તપશ્વર્ણની સિદ્ધિ થઈ એ વાત કાળજૂની છે જેમ નરસિંહ મહેતાના પદો, કાવ્યો હજારોની

* બારબાયા કુદંતના મૂળ પુરુષને અંગે આ વાત છે, અને સ્વામી નારાયણ સપ્રદાયના પુસ્તકમાથી આ કાવ્ય મળ્યું છે.

શાસ્ત્રી ભાનુશંકર નારાયણજી
(ગુજ. દી અં. ૪-૧૧-૩૪)

મંડ્યામાં 'ચુરતી' પત્રના આદ્ય તંત્રીને કાથ લાગેલાં, અંત નરસિંહ મહેતાનાં જ આ ચોક્કસ પદો છે એમ મંજીશન કરી પળે આંગે તેઓ સુઝાવિત કરી શક્યા, તેમજ નરસિંહ મહેતાની કથાના પ્રસંગો પણ કાળનાં પડે નીચે ઘટાયેલા કંઈ કંઈ સ્વરૂપમાં મળી આવે છે; અને તે પ્રમંગોને સુઝાવિત સ્વરૂપમાં ગોઠવવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ છે, પણ તેવાં સ્વરૂપમાંથી તો વ જોનારને નરસિંહ મહેતાના 'આત્મકથા' જીવનની કાળી તો થાય જ, એમ સમજી પણ પૂરવધી આવતી 'જુનાગઢ'ના શિવલિંગની વાત પણ અમે અત્રે રજૂ ગણવા લયલાઈએ છીએ. અગર જો અમે નમ્રતાપૂર્વક માનીએ છીએ કે નીચે આપીએ છીએ તે વાત નરસિંહ મહેતાના જીવન-ક્રમમાં સકળાતી નથી, પણ પાછળના નરસિંહ મહેતાના જુનાગઢના નિવાસને આંગે તે રમ્ય સ્થાન ભક્ત જીવનના પ્રવેશમાં નરસિંહ મહેતાનું પ્રિય સ્થાન હોવું જોઈએ. તે કાળમાં સાધુ-મહાત્માઓનો સત્સંગ ત્યાં પણ ભ્રમતો હશે જ, અને તે મંથોગોને લઈને જ તે સ્થાન નરસિંહ મહેતાના જીવનની કથા આપે જોડાયેલું છે.

નરસિંહ મહેતાના સમયમાં જ્યાં નામરવાડો હશે, અને તેને લઈ દાલના નરસિંહ ચોરાને જ નરસિંહ મહેતાનું નિવાસસ્થાન ખાતરી નાંધે મંડ્યામાં આવે છે, ત્યાંથી જકુ દર નહિ પણ જંગલમાં ઘેરે બહાર નીકળી જાય તો વચ્ચે મંતામેયું ઇંદ્રેશ્વર મહાદેવનું દહેરું આજ પણ છે. જમ્યા જકુ રમણીય છે અને સાધુ-સંતાને અત્યંત-મનન માટે જકુ અનુકૂળ છે, તે ઇંદ્રેશ્વર મહાદેવના લિંગ ઉપર નરસિંહ મહેતાની ગાય દૂધની ધારા કરતી એમ જૂના કાળથી વાતો જુનાગઢના લોકો જાણે છે. વાતની હકીકત એવી છે કે, ગાય ચરીને ઘણાંથી ઘેર આવે અને દૂધ દોહવાના પ્રસંગે બહુજર પ્રમાણમાં દૂધ આપે નહિ. નરસિંહ મહેતા એ દિવસ ગાયની તપાસમાં મયેલા અને ઇંદ્રેશ્વરના જંગલમાં આપૂજ્ય લિંગ પર ગાયને દૂધની ધારા કરતાં જોઈ, અને તેને લઈને જ

અટાકટીના પ્રસંગે તે શિવલિંગના શરણમાં ગયા; અને ત્યાંથી ગોપનાથ જવાની આજ્ઞા મળી. પણ વાંચનાર ! ગોપનાથના વૃતાંતવાળા કાવ્યના હિલોખ ઉપરથી નરસિંહ મહેતાના જીવન-ક્રમમાં તળાખનો તે સમયનો નિવાસ, ગોવિંદદાસ ગુરુ અને નરસિંહ મહેતાની ખરી મુજબલ્યનો પ્રસંગ, એ સર્વ જોતાં અમે નમ્રતાપૂર્વક માનીએ છીએ કે તળાખના કૌટુંબિક છત્ર નીચેથી નીકળી, સમુદ્ર કિનારે ગોપનાથના જ બોળા શંભુનું ચરણ ચરણ નરસિંહ મહેતાએ લઈલું તેમનાં જ વચનો :

“યેન સુદ સપ્તમી સોમવારે, મેં મનમાં કર્યો વિચાર
હવે તપશ્ચર્યા માંડી મેં તો, જ્ઞો નિરંતર વનમેઝાર,
મહાદેવે મને કહ્યું સમજામાં, માગ માગ તે આપું તને,
મેં માન્યું સ્વામીતમનેજે વહાલું, તે કૃપા કરી આપો મને.
બોળા શંકર પ્રસન્ન હવા, આવી મસ્તક મૂક્યો હાથ,
સોળસહજ ગોપી સંગ રમતાં, રસ દેખાડ્યો વૈકુંઠનાથ,
જાણુજાન દુલારી ને નંદલાલા, સખી સમાણી સર્વે માય,
પરમ કૃપાળુ દયાળુ રમે, ત્યાં દીપક ધરાવ્યો મારે હાથ.
હૈત આણી પોતાનો માની, મહાદેવવચન બોલ્યા તેવાર,
નરસિંયા આ લીલા માળે, જે જોયું કૃષ્ણાવતાર.”

(હારમાળા ન. કા. સં.)

નાગડોનાં કષ્ટદેવ મહાદેવ નરસિંયાને પ્રસન્ન થયા, અને નરસિંહ મહેતાએ, મહાદેવને જે વહાલું ‘વૈકુંઠ દર્શન’ તેનું દિવ્ય દર્શન કરાવે, એવો વર માગ્યો; અને અનેક પૌત્રાલિક કથામાં અનેક દ્રષ્ટાંત મળી આવે છે તેમ ‘બોળા શંભુ’ જે વરપ્રદાન કથામાં ઉદારમા ઉદાર છે, તે નરસિંયા જ દત્તને જગવ.નના દરબારમાં સાથે લઈ આપ્યા.

નરસિંહ મહેતાને ‘રાસ-દર્શન’ થાય છે, અને તે દર્શનના પ્રતિબિંબ તોરનાં પદો, દાહ્યોમાં આપણે પ્રત્યક્ષ કરી રહીએ છીએ.

‘શંગાર માળા,’ ‘વસંતનાં પને,’ ‘નમ સદ્ગુણદી,’ ‘ગોવિંદ ગમન,’ ‘શુન્ત મંત્રામ,’ કે ‘આતુરી કવીશી’ ને ‘આતુરી ચોડશી’—તે પૈક્ય કોઈ પણ લીલા વર્ણનનાં જોઈએય, પણ તેમાં નમ્નેયાના ‘નમ દર્શન’ના રંગ અને ચમક ચમકતા જ દોષ છે. નરસિંહ મહેતાની અલૌકિક ભક્તિ તરફ રાધાચણીનું ધ્યાન ખેંચવા કૃષ્ણ ભગવાને સ્વયં રાસ-લીલામાં કેવી દૈવીકલાના દર્શન કરાવ્યા તેને આંગે અમે નરસિંહ મહેતાનું અમરત્વ જેમાં મંત્રાદિન છે તે “નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્ય અંબહ”નો જ ઉનારો પ્રિય ભજનન ! તારી પામે રજૂ ગમીએ છીએ. પ્રથમ નસ-કીડા બ્યારે જોઈ હતી તે વખતે શ્રી રાધાકૃષ્ણની વચ્ચે જ સવાદ ચાલ્યો હતો. તેનું જ વર્ણન આપેલ છે, જેમાં તે પદ નરસિંહ મહેતાની પ્રથમ જ કૃતિ છે એમ કહેવાય છે, અને તેજ પદ તે માતો માતો જુનવ પર પાછો આવે છે એમ પણ હજીકત પરથી સમજાય છે.

* “નાગર ન દણવા લાલ નસ ગમંતા મારી નયની મોરાણી
એક એક મોતી માહે સોના કેરો તાર

સોળશન ગોપી માહે કાલાના ગખો મારો બાર-બાર-બાર
નયનીને કાજે હું તો દુદી દેહવન

નયની આપોને માને પ્રાણુડવન—વન-વન
નાનેરી ધડવો મારે નાકે ન સોદાય

મોટેરી ધડવો મારા મુખ પર જોવા ખાય—ખાય-ખાય
દેહવનની કુજગથીમા ટોંગ કરે છે મોર.

ગધાજની નયનીનો શામળિયો છે ચોર—ચોર-ચોર
નયની આપો પ્રમુજ લાગુ તમારે પાય,

નમ્નેયાના સ્વામી પર વારી ભડ બલિહાર—હાર-હાર.”

આ પદ ‘નસ-લીલા’નું ગ્રંથ સંબંધિત છે. નરસિંહ મહેતા જન પદ કાવ્યમંદિરમાં નિવેશ છે કે—

* આ પદ જુનામહા રણસેડજી મંદિરમાં ૩૫ વર્ષ પહેલાં જુવંજી સેવકને અભિનય મહા આતાં અમે સાંભળેલ છે. ‘રેણુવ’

“આ સમયે ગસતો આરંભ થવાનો હતો, અને રમેશ્વરી શ્રી ગદા, કૃષ્ણને ગસ રમવાને નેડવા આવી હતી; તે નગસિંહને જોઈ પ્રથમ ચમકી અને ક્યવાતે હૃદયે ખોલી કે ‘શિવજી. તો નિત્યના પ્રેક્ષક છે તે હીક છે, પણ આ પ્રાકૃત મૃત્યુચોકનો ખાનવી-આપણી લીલા જુએ એ હીક નહિ.’ ગધિકાનાં વચન માંબળી તેની પરીક્ષક શક્તિની ન્યૂનતાને લીધે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને હસવું આવ્યું, અને નરસિંહ મહેના પ્રાકૃત નથી પણ દેવી જીવ છે, આત્મરૂપે તે અને પોતે એક જ છે, અને તે કેવો પરમ બક્ષ છે, તે યથાર્થ દર્શાવવા માટે એક યુક્તિ રચી. વિચાર કરીને નરસિંહને પૂછ્યું કે ‘તારે શી જોવાની ઇચ્છા છે ?’ નરસિંહે કહ્યું કે ‘આપને પ્રિય હોય તે’— કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘આ મશાલ ધરો, અને પ્રકાશ પાડી સર્વ લીલા જુઓ..”

તે પછી શ્રી કૃષ્ણે તેના હાથમાં મશાલ અને તેમાં પૂરવાની તેલની કુંખી આપી. દીવેડીઓ નગસિંહ તો એટલા બધા આનંદમાં આવી ગયો કે, અત્યંત પ્રકાશ પાડવાને તે વારંવાર મશાલ ઉપર તેવ નાખતો. શ્રીકૃષ્ણનું સ્થામસુંદર લલિત ત્રિભંગમય સર્વ શબ્દગારથી આશ્રુપિત મનોહર સ્વરૂપ, તથા શ્રી રાધિકાજીનું અદ્ભુત દ્વિચ અમાનુષિક સ્વરૂપ, અને રાસ ખેલતી ગોપિકાઓ અને અન્ય રાણીઓનું સ્વરૂપ જોવામાં જ તે તल्लीન થઈ ગયો— અને શ્રીકૃષ્ણે પણ રાસમાં રંગ જમાવવા રક્ત, સ્થામ, નીલ, પીત અને શ્વેત એવા એવા પાંચ જુદા જુદા રંગમાં સમગ્ર ‘રાસ-કીડા’ તેને ખતાવી. આ વખતે નરસિંહ પ્રાકૃત જીવ છે એવો ખોટો ભાસ શ્રી રાધિકાજીના મનમાં બચ્યો હતો તે દૂર કરવાને માટે તેનાં નાકની ‘નયની’ શ્રીકૃષ્ણે અદસ્ય કરી દીધી, એટલે રાધા નયનીની શોધમાં પડ્યાં અને કૃષ્ણને પૂછ્યું કે “મારી નયની એટલામાંથી ક્યાં ગઈ ?” શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે “આટલામાં જ હશે, જુઓ, શોધો”.....

“ નરસિંહની અદ્ભુત કાકિત ”

આમ શ્રીકૃષ્ણ અને રાધિકા વચ્ચે વિનોદ-વચન ચાલતાં હતાં તેવામાં આખી રાત્રી-હીરા રંગમાં નરસિંહને દેખાવા લાગી. ગદાજીને તેની નયની હજી પણ જડી નહિ, એટલે પુનઃ પૂછ્યું, અને કૃષ્ણે પણ તેનો તેજ ઉતાર આપ્યો; અને પછી સ્વામી ધનસ્વામી-જાંખા જૂન-રંગમાં રાત્રી-હીરા નરસિંહને બતાવી. આ દિવ્ય દર્શન જોતાં નરસિંહ એટલો તો એકતારયષ્ઠ ગયો કે, તે હાથમાં પકડેલી મથાણ ઉપર જઈ પથ તેજ જાંખું ન થકે તે માટે અખડ તેલધારા રેડતો જ ગયો. તેના પરિણામે એમાં પાંતડાંનું વળતે તે તેલધારાનો રેસો તેના હૃદય જાડું ઉપર આવ્યો, અને અગ્નિ-જ્વાળા સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રમાણે તેજ પાછળ ચાલતી તેના હસ્તને જામગાટ બાળવા લાગી. તે જતાં આનંદમાં આવી ગયેલો નરસિંહ જરા પણ અચકાચકા વગર પોતાનો હાથ જાણે કે મથાણનો કાઢે જ છે એમ ધારીને તે ઉપર સતત એકસરખી તેલધારા રેડતો જ ગયો. આ વખતે સ્વેનદર્શન પૂરું થયું હતું, અને રાધીજી નયની શીધી કાઢી શક્યાં નહોતાં. ગોધવાની ખટપટમાં પડેલી ગદાની દષ્ટિ એકાએક નવીન પ્રકાર ઉપર પડી, અને તત્કાલ સ્ત્રી-જીવનની સ્વભાવિક અનુકંપાથી તેણે ‘ શ્રીકૃષ્ણને નરસિંહનો હાથ મલવડાવવાની આજ્ઞા કરી; અને નરસિંહ મહેતા માટે પોતે જે ખોટા અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે માટે હાથ માગી તેની અચલ બંધિ ઉપર પ્રમન્ન થવા. ”

ઉપર જોડું નિવેદન કરેલું છે એવાં ‘ રાત્રી-હીરા ’નાં રંગરંગનાં દર્શનોનો ખ્યાલ આવવો આપણને કઠિન છે, પણ નરસિંહ મહેતાના પોતાના જ પદમાં તે દરમિયાન પ્રતિબિંબિત થાય છે તે જોઈએ.

[રંગ-વસ્ત્રાંત]

“ ચતી ચૂડી કરે કામની, રોતાં ચંચુનાં ચુંદડીયાં
જે ચતી કુંકેમની પીયળ, તે તજે ચતી ટીવડીયાં; ”

સતાં કણેર કલ્પીના ટોડર, સતી ચોળી હંદે ધરી
 સતાં તંબોળ ઝોપે અતિ અળળા, સતી સિંદુરે માંગ ભરી.
 કાળી કોરે પહેરી સાડી, કાળો કમખો કસણુ કસ્યા
 કાળી દોરી ચુકણુડે ચૂંથી, કાળાં દાંત મુખ ભમર જસ્યા;
 કાળાં કાળળ નૈણે માર્યાં, કાળો ભેખ ધર્યો વિવિધ વળી
 કાળા કૃષ્ણ અલિંદી તીરે, તાંહાં ત્રિકમનેત્રિયા મળી.
 નીલા નેહે પહેરંણુ પહેર્યાં, નીલા કાલીપાન ધણી
 નીલી ઝુલ કમળ કર કમખે, નીલાં ટોડર તુલસી તણ્યાં;
 નીલા ગિરિ ગોવરધન તરવર, નીલું ટંદાવન વળી
 નીલા પોપટ કરે પડાણી, તાંહાં ત્રિકમને ત્રિયા મળી.
 પીળાં વજ્ર પહેરંણુ પહેર્યાં, પીળાં આભુપણુ અંગ ધરી
 પીળા અંધા ચોસર કોટે, પીળી કેસર આડ કરી;
 પીળાં અંગ ઝોપે અતિ અળળા, પીળી સોને સર્વ વળી
 પીળી આંખા શાખ ગળી રે, તાંહાં ત્રિકમને ત્રિયા મળી.
 ઉન્વળ મેન સાહેલાં પહેર્યાં ઉન્વળ ચોળી ભરત ભી
 ઉન્વળ જાઠ વેલના ટોડર, ઉન્વળ સુંદરી તિલક કરી,
 ઉન્વળ સંત રાખ્યું હરિ ચરણે, પુંડરિક વિદ્યો હંદે ધરી
 ઉન્વળ ગંગાજનો પ્રવાહ, ઉન્વળ વાણી નરસિંયા તણી.”

(ન. કા. સં. પરિચિત્ ૨. ૪. ૬૦૫)

‘રાસ’નાં દસ્ય નરસિંહ મહેતાનાં ધણાં પદોમાં ગૂંધાપેલાં છે.
 જૂના જ્ઞાતાંતમાં છે તેમ ‘મંદપ મેળા’માં પણ રાસદર્શન નરસિંહ
 મહેતા પોતે કરતા એમ નહિ, પણ અન્ય જનોને તેનો લાભ મળયો
 છે એવી મીઠા કવિની નોંધ છે. નરસિંહ મહેતાનાં જીવન રમત્સો
 કરતાં આપણે પણ તેમણે કરેલાં દર્શન તેમની વાણીમાં સાંભળીએ:
 “ શાખ માગી પછી હરીહર બેઠું મળ્યા, મુજને શ્રી હારિકાં માંહે રાખ્યો
 અંતરપુરમાં મુજને તેડી ગયા, વૈભવ કૃષ્ણનો સર્વ દાખ્યો,
 સરદ પુનેમનો દિવસ તહાં આવીયો, રાસ મર્યાદનો વેણ વાધ્યો
 રકમણિ આદિ મહુ નારી ડોળે મળી, નરસિંહે તાંહાં તાલ સાધ્યો;

પુરુષ પુરુષાન્ત્ય લીન થયું માદારે, મળી રપે તથો ગીત માવ
 દેદ દિશા સૌ ટળી ગેવિંદમાં મથો મળી, દિનિ થયો માનનીને મનાવ,
 મેને મેં બાવ રસ બેદ ના જાણીયા, અનુભવના અભ્યસ યાત્રા
 પ્રેમે પિનાચ આપાણું થી હરિ, રીઝીયા કૃષ્ણજી તાલ વાદાનાં
 પ્રજા નખી લીલાનું આલે દર્શન થયું, અનુલ હરે મંથનાદ કીધી
 મમલિ નાની આલિ સદુ તપન થયું, રામાએ કંઈથી હાર લીધી,
 ધન્ય તું ધન્ય તું એમ કહે સૌ કૃષ્ણજી, નૃસિંહ મહા મુજ તોલતલ્યો
 મજાનખી નાની ને બાવ મું ભોગવે, તેહને પ્રેમ મું સદેજ માણ્યો."
 (ન. કા. મં. ૫. ૭૬)

" હા હાં રે વાંમળી વાહ રે, મધૂરું ગાયે કાન;
 સ્વર શબ્દ નાનાવિધના, રામ રામલિનાં ગાન.
 હા હા રે માહે માહે રે, માનની ગાયે રંગ;
 ધુલુલુલુલુલુ કપાંમ વાળે, તાલ નિરાન મૂંઝ.
 હાહા રે વીછીયા ઇમકે રે, કાને જખુકે ગાળ;
 એક એકને રે આસિંમન, ચામે મધૂરી ઓલ.
 હા હા રે જંદાવન રામ રચ્યો, એપી ધૂમે મરસાં વાળી;
 માળ મળા સદીય રોબે, નબમે કરેલી અલુવાળી.
 હા હાં રે સુરપતિ મોદી રજા, તેનાં ચંબી રચ્યાં રે વિમાન;
 નર્ત નાટારંભ પુખ્તદષ્ટિ લેએ, જય જય શ્રી ભગવાન.
 હાહાં રે રજની અધિક વધી, પ્રગટ ન હોય બાણ;
 નરને વાચાસ્વામીની શોભાએવા, મુનિવરે મૂશવાં આન."
 (ન. કા. સં. ૫. ૨૧૦, સસસસ પરી)

" રનિક ગિરેમણી સામગીએ, જહાંનમાં રચ્યો રામ રે,
 ગોપી પ્રા પ્રા રપે પરીને, કાષ્ઠે રંગ વિદાસ રે.
 પૂન્ય પ્રેમ પ્રદવાયે ગીયે, મહા બામ્બવંત પ્રજા નારી રે;
 ખાડોડવી કઠેયે, બસવી, વિવમે નવલ વિહારી રે.
 એ લીલા સુખ કષ્ટ ન જાંએ, પાર ન પામે કાષ રે;
 નિત્ય નવસો આનંદ દેયો, ત્યાં નરમિયો રંગ જોઈ રે."

(ન. કા. સં. ૫. ૨૦૩, રા. સ.)

“વૃદાવનમાં રમત માંડી, ગોપી ગોવિંદ સાથે રે;
હાસ્યવિનોદ પરસ્પર કરતાં તાળી દે છે હાથે રે.
પીતાંબર પટોળી પહેરી, કંઠે એકાવળ હાર રે;
વીંછીડાને ઠમકે ચાલે, ઝાંઝરના ઝમકાર રે.
એળ સહસ્ર ગોપી ને આધવ, એક એક બીચમાં નાચે રે;
અમર આશિષ દે ત્યાં હિમા ચરણ રેણુને જાયે રે.
નાના જન પટોળી પહેરી, ચોળો સુંદર દીસે રે;
મોહન મમતક મુગટ બિગળે, જોષ જોષને મનડાં દીસે રે
શિર પર સોહ સખલડી રે, કાને કુંડળ ઝળકે રે;
એલ રચ્યો રાધાવગ્ન મતાં, મુનિજનનાં મન દળકે રે.
ધન ધન કૃષ્ણલીલા અવતર્યો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યાં ચાચે રે;
દશદુષાધી ઉભો નરસૈયો, લેખા દીવેટીયો પસાય રે.”

(ન. કા. સં. ૫. ૧૮૪. રા. સ.)

“શરદ નિશાએ શ્રી મહારાજ, કે વનમે આવીયા રે લોલ;
મધ્યનિશાએ વળડી વેણુ, કે ગોપીકા ચાલિયાં રે લોલ.
અવણે સુણી મોરલીનો નાદ, કે સહુ વ્યાકુળ થયાં રે લોલ;
જેમ જેમ હુંતું પોતાને ધામ, તે તેમ નીસયાં રે લોલ,
જોયે પૂરણુચ દ પરિવ્રજ, સુધનુધ સવે રૂળી રે લોલ;
જૂએ નયણા ભરી ભરી નાર, કે ગોપીકા સહુ મળી રે લોલ.
વચન બોલ્યા શ્રી મહારાજ, કે કહો કેમ આવીયાં રે લોલ;
વૃણતી બોલી મળની નાર, કે તમ આશયે આવીયાં રે લોલ.
રંગભર રાસ રમાડે નાય, કે શરદ સોહામણી રે લોલ;
ઉચ્ચે સોળ કળાનો મંદ્ર, કે હાલડી રણિયામણી રે લોલ.
પૂરણુ પ્રીત જોષ પરિવ્રજ, કે રદીયા બીડીયાં રે લોલ.
રંગભર રમવા માંડ્યો રાસ, કે કારજ સીંચ્યાં રે લોલ,
વાળે તાલ પખાજ ને ઝાંઝ, કે વીણા વાંસળી રે લોલ;
નાચે નરસિંહ નંદકુમાર, કે ગોપીકા સહુ મળી રે લોલ.
ચોકમાં ફરતી મળની નાર, કે વચ્ચે રાધા હરિ રે લોલ;
નવસત અન્યા રાણુગાર, કે પાવલે ધુધરી રે લોલ.

હમચી સે હરજીની માય, કે તાલી જો; કાયમાં રે સોલ;
નાચે નટજ મદન ગોપાળ, કે જીવતીના માયમાં રે સોલ.
આંતરીય દેવતા ન્હીને જુઓ, કે પુષ્પ વધાવતા રે સોલ;
રોયે રોયે નરસિંહો નાથ, કે મનમાં આવતા રે સોલ.”

(ન. કા. સં. ૫. ૪૦૪-૫, મૃંગાર માળા)

(સગ કેદારો)

“ગોઠ્ઠીકે તે ગામ રે અતિ રઝિયામણું રે,

જ્યાં માગ વાસાજીતો વાસ;

મજનારીઓ સહુ ટેજો મળી રે,

રંગબેરે રમવા આવ્યાં ચસ ...

હાં રે કાને હોઠા નંદકુમાર

થેઇ થેઇ નૃત્ય કરતો કાનુવો રે,

વાલે મારે કંકે આરાધ્યો હાર;

સુંદર જાજુનાજીને કઠિ રે,

હમ્મો શરદ પુનમનો ચંદ

ગસને મંદિરીયે પ્રભુ ત્યા રમ્યો રે,

ગોપિકા પરમ પામી આનંદ.

એક એક ગોપી વચ્ચે મારો વાસ્યો રે.

હમચી ખુદે ને વળી ગાય;

વાંકે ને અબોડે રે મન વીધીયાં રે,

વાંકાં વાજંત તે નવસાં વાપ,

વાકાં વાકાં વેણુ રે અતિ રસાણુવાં રે,

વાંકાં વળી ગાય મધુરાં ગાન;

નૃસિંહા આ સ્વામી રે જાડ બલિદારી રે,

જેજે અને દીધું સુખનિધાન.”

[ન. કા. મં. ૫. ૪૨૮, સું. મા.]

ગમલીનાતું દર્શન કરી નરસિંહ મહેતા શ્રીકૃષ્ણની ધ્વજાનુમાર

જાળ પર પાછા ફરવાની આગા મારે છે.....

શીખ દીયો સામળા શ્રી હરી

પરોક્ષ ભજવ હું કરું તમારું. ”

અને પછી તેમનાં જ પદ પ્રમાણે—

“ પાસ સ્થીને નયન નિષ્કર્ષો, અનુભવ યથો જોઈ,
જેવી લીલા નજરે દેખી, મુખ હેતે ગાઇ તેવ
દેવી તે મ્હારે હાથ દીધી, નરસૈયો સાંનિધ જોઈ,
વિલાસ ગોકુળ નાયનો, જૂતસ ગાયો સોઈ ”

પ્રેમ-ભક્તિનું જીવનું જીવનું સ્વરૂપ જીવન પર પ્રગટાવવા
નરસિંહ પ્રહેતા દિવ્યલોકમાંથી પાછા ફરે છે.

રાસલીલાનું રહસ્ય કહો કે તત્ત્વ સમજો. પણ તે શ્રી. ગોવર્ધન-
ગમભાઈ તેમની સુદૃઢ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કેવું આલેખે છે, તે પ્રિય
ગસિક અભ્યાસીને સાથે સાથે વાંચવું ગમશે એમ હું નમ્રનાપુર્વક
માનું છું; અને તેથી “દયારામના અક્ષરદેહમાં” થી તે આદર્શ
વિદ્વાનનું જ્ઞાન નીચેઉતારી લઈ છું :—

“...આદી કવિના શિખરસ્થાનમાં ‘રામલીલા’ વિગેરે ભાવનાઓ
છે, તેમાં ભક્તસમાજ વળી નિત્ય કૃષ્ણ સાથે અને પરસ્પર માથે
સમકાલીન ભક્તિ-યોગ પામવાની ભાવના છે; અને તેમાં પણ પરસ્પર
આકર્ષણ અને પરસ્પર બંધનની ભાવના અ ગીજીત છે. x x મામાન્ય
દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રાસ-લીલામાં ઈત્રેજ્ઞેના અથવા ભીલ લોકોનાં
સ્ત્રી-પુરુષોનાં બેમાં નૃત્ય કરતાં વિશેષ નથી. આ નર્તક મંડળ ભક્તિ
ભાવની સામાન્ય હર્મિઓથી તાલબંધ રાખી ઉછળે છે, એવી ભાવના
હમેરીએ તો પણ તેવાં ભક્તિમંડળ સર્વ ધર્મોમાં મળી આવે છે;
અને આપણા આદિ કવિનું પણ એવા મંડળમાં જ પ્રમુખસ્થાન હતું
ભાગવત લખાવું ત્યારથી તે આજ સુધીમાં કૃષ્ણગોપીઓના રાસમાં
સોળમહત્ત્વ ગોપીઓ વચ્ચે એક જ કૃષ્ણ નાચે છે, એટલું જ નહિ

પર એક જ કૃષ્ણ પોતાના મોળસદસ શરીરો નિર્માને અમરક
 શરીર વડે આકર્ષક ગોપી સાથે નૃત્ય કરે છે, એક કૃષ્ણ શરીરના
 વામ દક્ષિણ બાજે જુદી જુદી મળી બે ગોપીઓ રહે છે, અને
 પ્રત્યેક ગોપીની બે પાસ બે કૃષ્ણ શરીર રહે છે. કૃષ્ણ પોતાના મોળ
 જાળથી કે અંશરૂપથી વ્યાપ્ત રૂપ ધરે છે. અવતારી કૃષ્ણે મોળજાળથી
 અનેક શરીર ધર્યાં હોય તો તેવો પ્રભાવ મોળમિદ્ધિઓમાં આવી જાય
 તો દેહ ત્યાગ પછી પ્રેમીમકતોના મુક્ત શરીરો જીવાત્મઓ રૂપે બિન્ન
 બિન્ન રૂદ્ધી વ્યાપક નિત્ય કૃષ્ણના સ્વરૂપ ને પોતપોતાની વચ્ચે મરી
 જાય દેખતા હોય અને મરના અંતકાળ ગમ્ય મચી રહેતો હોય
 એવી ભાવના મગજમાં એવી છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રજ્ઞ એક સર્વવ્યાપી
 Ether - 'ઈથર' - અમરેષ્વર પરમાત્મઓના અંતરાલ બાજોમાં રૂદ્ધી
 એક છતાં અસંખ્ય ભાગમય દેખાઈ, એ અમરેષ્વર પરમાત્મઓને નચાવી
 જાતે તેમના બેશું તેમને વળગી જાય કર્વા કરે છે. અને તે નૃત્ય
 અનાદી અનંત છે, એ અમરકાર 'અનંત ઉત્સવ' ના સાક્ષી આદી
 કવિઓ (નૃસિંહ મહેતાઓ) અનાદી રાસ લીલાને નામે વર્ણવ્યા છે
 એવો પક્ષવાદ કરનાર કોઈ મને તો તેનો ઉપ-પક્ષ મહત્ત્વા ધાય
 એમ નથી "

(દયાનંદનો અક્ષર દેહ-૫. ૧૦૮-૯)

દિવ્યદર્શન પછી ભૂતલ પર

“માસ વીતી ગયો જાણીએ પણ થયો,
કીધી મેં પ્રાર્થના ગીશ નામી;
જે રમ અનુભવ્યો જાણે તે નિત નવો;
પ્રગટ ભૂતલ કહો અંતરજામી.”

(ન. કા. મં.)

“કો કાળવહીના ભણતલ જોગી આવો રે તીરથના
કંઈ અગમનિગમના ગૂઢાસર ઉકેલાવો આગમ તીરથના ”

(શ્રી. નાનાલાલ કવિ)

“મુહૂર્ત એકમો ભૂતલ આવીયો, જાણી આવ્યા નમ્યો જાણી.”

(ન. કા. મં.)

નરસિંહ મહેતા ‘દિવ્ય-દર્શન’ પછી ભૂતલ પર આવે છે, અને જુનાગઢમાં નિવાસસ્થાન રાખે છે એમ તેમના વચનો પંથા આપણે જાણીએ છીએ. નરસિંહ મહેતા કુટુંબ વચ્ચે પાટા આવી ગયાથી સર્વને આનંદ થાય છે, અને જાણીને પથુ ખામડરી નરસિંહ મહેતાનું આગમન આનંદથી થાય છે..... “જાણી આવ્યા નરસિંહ જાણી.” નરસિંહ મહેતા તો નમ્રનાની, મૂર્નિ-જાણીને, પગે લાગે છે અને—

“મન્ય બાળી તમે, ધન્ય માતાપિતા,
કષ્ટ બાળી મને દયા રે છાંધી;
તમારી કૃપાથી દરિદર બેટીયા,
કૃષ્ણજી મારી માર લીધી.”

આતું નામજ માધુતા—“સર્વ કંઈ મારા મારેજ ધાય છે”
તે સદુ કોઈ મારે હઈ કહે છે; પણ કરેવા અને આચરવામાં જે
દરત્વ છે તે તો તેમણું તેમજ રહે છે. કહેવું તેમ કરવું અને સર્વાંગે
માધુતા સાધવી એ તો નરસિંંગના જ આચરમાં હતી. નંદુકા કુટુંબનો
ઇતિહાસ પૂરો ધાય છે. આદ્ય જાત્યાતાં રીત, રહેણીકરણી બદલાય,
સીડીનાં જુદાં જુદાં પગથિયાં પર ઉભેલાં એક જ દસ્ય એક જ
મરખું ન દેખાય, અને પછી સામાજિક સાંતિ, સમાધાની ન મુશ્કેલી
અને તાલખંધ કાર્ય ન ધાય, આવા તત્વસ્થાંક વિચારો નરસિંહ
મહેતા જેવા સાધુ મહાત્માને આવ્યા જ હોય, અને તેથી જ.....

“મંદિર લીધું જહાં નાત છે નામરી
મુખદુઃખ કરમયા ભોગ બાળી”

નરસિંહ મહેતા, માણેક મહેતા અને છોકરાંઓ સાથે જુદા નિવાસ-
સ્થાનમાં રહેવા લાગ્યાં, અને ભજનકીર્તનની ધૂન જગવતા નરસિંહ
મહેતાતું સ્થાન કંઈ કંઈ સાધુ-સંતો, ભક્તોતું આશ્રમસ્થાન યદ
પણું. નરસિંહ મહેતાનો શ્રદ્ધસ્થાપ્ત આલસ લાગ્યો. કેમ ન ચાલે ?
જેને સહાય જગદાધાર ! જેણું અમર વચન જ—

અનન્યા ચિન્તયન્તો માં, ચે જના પર્યુપાતે ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં, યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥

(ભ. ગી. અ. ૯-૨૨)

અને જ્યાં ‘વિશ્વાસ ત્યાં વિશંભર’ એ તો નરસિંહ મહેતાતું જ
વચન, પછી ‘ભક્તની મૂં પડી જતા હંમી કરી’ એમ ધાય તેમાં શું આશ્ચર્ય !

ગૃહિણી ગૃહ મુચ્ચતે' નું આદર્શ માણેક મહેતી સાચવતાં, અને નરસિંહ મહેતાના મહાન 'જીવન-યજ્ઞ' માં જમાનાઓને દૃષ્ટાંતરૂપ સહ ધર્મચારિણીનો પાઠ એવો તો બજલ્યો કે, નરસિંયાને પોતાનો પદમાં તેમની અમર નામના ગૂંચવી પડી—

ધીર દારા એક સુંદર સાધવી
હરિ અંશ એને અધિક વહાલો.'

નરસિંહ મહેતાનું નિવાસસ્થાન અગર જે આવી રીતે જુનાગઢનું ચયું પણ આમળ આપણે જોઈું તે પ્રમાણે તેમની યાત્રા, પર્યટન, આસપાસ 'બકત મંડળો' 'મંડપ મેળાઓ' નિમિત્તરૂપ થયે જ નય છે.

જુનાગઢમાં નાગરોની સંખ્યા કીકડીક હશે, અને સમુદાયમાં રહી કોટુંબિક જીવન ગાળવાની ઇચ્છાથી નરસિંહ મહેતાએ જુનાગઢમાં વસવાટ રાખેલો. કાષ્ઠક કુદરતી સંકેત પણ તેવો જ હશે. પરાપૂર્વથી સાધુમતોને પ્રતિકૂલ શક્તિ અને પ્રતિકૂલ સંયોગોનો સામનો કરવાનું નિર્માણ જ હોય એમ મહાન વ્યક્તિઓનાં જીવન શખવે છે —

'વિધ્ન જાળ વચ્ચેની વાટ, વીર નરોને લખી લલાટ'

એજ પાઠ મનુષ્ય-જીવનનો ઇતિહાસ બધાવે છે. આ સનર્તનીય સત્યનું તત્ત્વ દર્શાવતાં શ્રીયુત્ત મણિલાલ નજીબાઇ લખે છે કે, 'જગતમાં ઉચ્ચ વામના (દેવી સંપત) અને અધમ વાસના (આસુરી સંપત) એ ભાવ અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવે છે. દેવ-અસુર, ઇન્દ્ર-યજ્ઞ, અહુરોદ-અહિંમાન, ખુદ્ર-સેતાન, ખુદ-મારે, ઇત્યાદિ દેવભાવનાઓ તેજ એ સંપતનાં રૂપક છે, અને પ્રાચીન કાળથી આજ પર્યંત એક પાસા તત્ત્વવેત્તાએ શાબ્દમાં, તેમને આધારે જેમ અનેક ઉપદેશ તત્ત્વોની રચના ગંભીર વિચાર કરનાર માટે યોજી છે, તેમ ખીજી પાસા દિવ્ય પ્રતિભાવાળા કવિઓએ તે

નવનું દર્શન કરી, ચોતાનાં કાલ્યોના ચમત્કારોમાં પણ મહાદેવોને
 તેની તેજ બાવનાનું બાન કગલ્યું છે. નૃસિંહ મહેતાનું જીવન
 એમ બીજાં કે 'દેવી મંપતની ધનન્યા બનેથી શુચિના-માધુનાનું
 મૂર્ત્યવરૂપ' હતું. અને તેઓ જેવા દત્તા તેના ઓળખવા એ
 પ્રાકૃતગુનોના નગીર્ણમાં કૃપાથી દેવ ર સ્વિન્નાથ ટાગોર આવા જ
 રાંધે સુગિત બાવથી એક વાર્તામાં અંતર્ગત સૂત્ર વળે છે, અને
 તેવા જ સૂક્ષ્મ નવનું બાન કગલે છે. દુનિયામાં જેની ખરી પિઝાન
 થવી જોઈએ તેની પિઝાન કોઈ કરી શકતું નથી. પુત્ર પિતાની કે
 પિતા પુત્રની, માતા પુત્રની કે પુત્ર માતાની, બાઈ બાઈની કે પતિ
 પત્નીની, કે દોસ્ત જગજનન દોસ્તની - કોઈજ જે તે કાળે જેની
 પિઝાન થવી જોઈએ તે તે મયોગો વચ્ચે પિઝાન આ મંસાગ્રા
 ક્રવા બાંધશાળી થતા નથી. અને પછી ત્યારે 'પિઝાન' થાય છે ત્યારે
 આ દુનિયામાંથી અસ્તિત્વ જે તે વ્યક્તિનું ન દોય એમ જ બને છે.

નૃસિંહ મહેતાને ઘણે ભાગે નાગર મમુદાયે જૂલની પગપરાથી
 બરેલા પૂનળા જેવા ગણી કાઢ્યા એ થી. અંતપ્રસાદજી તેમની
 આમિત્ક રોવીથી ઘખલે છે.

"ગેલી બૂલ મઠ્યા રૌર મહેતા, બીજી બૂલ વૈસવ વેરો રહેતા,
 ત્રીજી બૂલ ન જગમુખ ચેદાતા, ચોથી બૂલ દરિયુણ ગાતા;
 પાંચી બૂલ પ્રયો મખી બાવ. આઝો સખીઓને બકિતને દેવા.

હવે જગજન શાની મગ્ગ રો, આજે દેવ ને નિંદે કવિને;
 પણ પગા પડે પડે ચાતા, તેમ તેમ આતિથ વધુ ચઢાતા."

'દિવ્ય દર્શન' પછી નૃસિંહ મહેતા નાગરોને બહુ વિચિત્ર
 વાગવા-માંડ્યા, દેશકાળ, મયોગ, પરોપૂર્વની પ્રવૃત્તિ, અને પ્રણા-
 વિકાસની બાંધણી, આ સર્વ મયોગ, નાગરોને તે કાલમાં નૃસિંહ
 મહેતાની ખરી પિઝાન ક્રવામાં આડે આવ્યાં, અને પછી સમુદાયના

સર્વમાન્ય પંચથી છીજે પથે જનારને જુવા પડેલા જાણી, પોતાને પથે વાળવા કંઈ કંઈ સુકિતપ્રયુક્તિની યોજના રચાવા લાગી જેમ જેમ પ્રતિકૂલ શક્તિનું સામર્થ્ય વધતું ચાલ્યું, તેમ તેમ આરમ્ભહાણુ કે સંગેમરમરના પથ્ય પર ટાંકણાં લાગનાં જાય અને મુદ્દો અમત્કારીક મૂર્તિ ધણતી ઉપરને ઉપર ઉપડતી આવે, તેમજ નરસિંહ મહેતાનું સાદું-ચળિત વધારેને વધારે પ્રકાશિત થતું ગયું.

નરસિંહ મહેતાને ગૃહસ્થ-જીવનમાં અનેક કસોટીના પ્રસંગો આવી પડ્યા, પણ તે મર્વે પ્રમંજીમા જીતે તેમની જ થતી. તે તે મુદ્દામર્વદા તેમની જ વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'વેષ્યુવ જન' જ રહ્યા અને બહુ ધાય ત્યારે એમ જ કહેતા-

“એવા રે અમે એવા રે એવા, વળી કહો છો તમે તેના રે
ભક્તિ કરનાં બ્રાહ્મ કહેશે તો કરશું હોમોદરની સેવા રે.

*

*

*

*

તમારે મન માને તે કહેજો, રનેહ લાગ્યો મને ઉડા રે
હરિજનથી જે, અંતર ગણજો, તેના ફેગટ ફેરા ફાલા રે.”

ગૃહસ્થ-જીવનના પ્રસંગો *

“ એ યથા માં પ્રપચેતે, તાં સ્તયૈવ મજામ્યહમ । ”

[અ. ગી. ૪-૧૧]

“ ભવનાં કામ કૃષ્ય ભેદ કરે, કષ્ટ પડે ત્યાં આવે પાપ. ”

(નરસિંહ મહેતા)

“ There are many things that we cannot know until by living the life we bring our-selves into the state where it is possible for them to be revealed to us.”

R. W. Trine

“ More things are wrought by prayer than the world dreams of.”

Tennyson

[૧]

“ હરિજનમાં ભજન ”

“ દેખી પુરાષ ના કરે ક, શી શીકર છે પાપની,

ધોવા પુરાષને બધે, મંગા વહે છે આપની. ”

(કલાધી)

નૃસિંહ મહેતાનું પ્રમુખ જીવન ગિનાતી હાથમાં વિકસિત થતું ચાલતું હતું. ‘ ગૃહસ્થ-જીવન ’ માં કંઈ કંઈ એવા

* આ પ્રકરણને અંગે નરસિંહ મહેતાના ગૃહસ્થ-જીવનમાં આવી પડેલા અટીકાટીના પ્રસંગો લીધા છે, અને તે પ્રસંગોનું જ આ પ્રબંધ છે. પણ પ્રસંગો (૩), (૪) એવી રીતે આંકવાથી અર્થિત દેખાય છે.

કાળના પુણ્ય પથની કલ્પના તું કરી શકે દામોદર કુંડ અને તેની આસપાસનો દેખાવ જ એવી નૈસર્ગિક રચનાવાળો છે. કે, આજ પણ ત્યાં જનારને અજ્ઞયજ્ઞીની લાગણી થયા વગર રહે જ નહિ. 'જહા મેં વહા જંદાવન' આ વચન પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાને તો 'જંદાવનના જ દર્શન' થતા. દામોદર કુંડ પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે, અને ગિરનાર તળાટીમાંથી નીકળતી 'સુશ્ચી રેખા' (સોનરખ) નદીનો એક ભાગ છે. સ્કંદ પુરાણાત્મક 'ગિરનાર મહાત્મ્ય' માં શ્રીકુંડ, દામોદર કુંડ અને રેવતી કુંડના જલસ્નાનના ચમત્કારિક દર્શાવો છે. દામોદર કુંડથી ઉઠ્યા તટ પર દામોદરરાયજીનું મંદિર છે કે જે મંદિરમાં હાલ નરસિંહ મહેતાની મૂર્તિના પણ દર્શન થાય છે તે મંદિરને અગે ઐતિહાસિક નોંધ મળી આવે છે, પણ તે ઐતહી જ કે 'જગત્ મંદિર' દ્વારકાનું અને આ દામોદરરાયજીનું મંદિર બંધાવનારગુપ્ત વંશનો કોઈ રાજા હશે, અને ઇતિહાસકાર આ નિર્ણય પર જુનાગઢના સ્કંદગુપ્તના લેખ ઉપરથી આવે છે.* દક્ષપતરામ શ્રિ દામોદર કુંડની નોંધ એતા પ્રે છે-

“દામોદર કુંડ તથા દેવત દેખાય ખૂબ -
કોણ ગણતીના, ગંગા, ગોમતી, ગોદાવરી.”

એક દિવસ આ દામોદર કુંડથી સ્નાન કરી નરસિંહ મહેતા આત્મ સુચિતા માધુતાનું મનન કરતા-

• “સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ” ભાગ ૧ શ્રી. જગવાનલાલ સપતરામ કૃત પૃ ૧૨૦.

- “દામોદરકુંડ” ૨૭૫ પૃષ્ઠ લાંબો અને ૫૦ પૃષ્ઠ પહોળો છે. શ્રી દામોદરરાયજીના મંદિરમાં દર્શન કરવા યાત્રાળુઓને મરજતા થાય એવા ઉદેશથી ત્યાં નદીઆદ્યાના જુનાગઢના દિવાન હરિદાસબાઈએ પૃથ્થ બંધાવ્યો છે.

“ શું થયું સ્નાન મેવા ને પૂજા થકી
 શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે,
 શું થયું પરી જટા બસ્ત્ર લેવન કરે
 શું થયું વાળ લોચન કીધે ”

“ જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્મે નહિ
 ત્યાં લગી સાધના સર્વ ભૂડી. ”

૬૭ તરફ પાછા ફરતા હતા, તેટલામાં નરસિંહ મહેતાનાં ફરન કરવાનું બાપ્ય જેમને હતું તે ડેડવણના હરિજનોએ નરસિંહ મહેતાને પોતાને ત્યાં બજનની ધૂન જમાવી સર્વને પાવન કરવાનું પણ નમ્રભાવે આમંત્રણ કર્યું. મહેતાજીના શબ્દોમાં.....

“ ડેડવણમાં હઠ હલ્લિકા, તે ગ્રેમ ધરીને લામ્યા. પાપ,
 ૧૦ જોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતી તણાં બહુ વધા રે વચન,
 મહંત પુરુષ અમારી અન્ન એટલી, અમારે આંગણે કરો રે કીરનન.
 ગ્રેમ પદારથ અમે પામીએ, વામીએ જન્મમરણ જંજળ,
 ૨૦ જોડાંમાં ફરણા ઊપજી, મહેતાજી વૈષ્ણવ પદમ દયાળ. ”

(ન. કા. સં.)

નરસિંહ મહેતાએ હરિજનોનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું, ચાતમર બજનમંડળી સહ સ્વચ્છ કરેલા ઓટા પર તુળશક્તિવારાની છાંયમાં બજનની ધૂન જમાવી, અને હરિજનોને મુખ્ય કરી દીધા. ‘ શુણદ પૂજા સ્થાનમ્ ! ’ એ ‘ સંસ્કૃતિ ’ જેને કહીએ, તેની કસોટી કરવાની વિધિમાં દેખા દેતો પ્રથમ ચુલ્લ, તે મમળના હરિજનોમાં હતો. મહેતાજીની પિઠાન હરિજનોને થઈ. કીર્તન કરવાનું આમંત્રણ હરિજનો તરફથી મળ્યું. ‘ નાગદેએ કોઈ દિવસ આવું આમંત્રણ કર્યું હોય તેવી નોંધ કાઢતે ક્યાંય મળી શકી નથી.

નાગર લોકોને ખબર થઈ કે ડેડવાડે નરસિંહનાં કીર્તન થયાં;

રૂઢિસમનો બંગ થયો, એટલે નરસિંહ મહેતાને કઠિન સંયોગોમાં ઘેરી લીધા હશે, એમ પણ પૂર્વથી ચાલતી વિગત પરથી આપણે નાણીએ છીએ. મહેતાજીના પદમાં પણ આપણને તે સમયના નાગરોએ નરસિંહ મહેતાને આ હરિજનના પ્રસંગે કનકગત કરી હશે એવો ખ્યાલ તેઓ આપે છે-

“ એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે.
બકિત કરતાં જાદ કહેશો તો, કરશું દામોદરની સેવા રે.
સધળા માથમાં હું એક જૂડો, જૂડાથી વળી જૂડો રે,
તમારે મન માને તે કહેજો, રનેહ લાગ્યો છું મને જોડો રે.
હળવાં કર્મનો હું નરસૈયો, મુજને તો વેષ્યવ વહાલા રે,
હરિજનથી જે અંતર ગણુશે, તેના ફોગટ ફેરા ઠાલા રે.”

(ન. કા. સં.)

નરસિંહ મહેતાએ જ ‘હરિજન’* સબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમ કરી ટેક વાંચીને કહો કે ‘બહુ માન’ આપ્યું છે, તેની નરસિંહ મહેતાનું લખનું પદ સાક્ષી પૂરે છે; અને ‘હરિજન’ તે સમયનાને હૃદયેશીને જ ‘વેષ્યવ વહાલા રે’ ગાયું છે. નરસિંહ મહેતાની પિછાન તે સમયના હરિજનોએ કરી, અને નરસિંહ મહેતાએ પણ પોતાના વેષ્યવજનની વ્યાખ્યામાં આવતા હરિજનમાં વેષ્યવતાનાં દર્શન કર્યાં, અને શ્રીજાગવદ્ વચનનું વર્તનમાં એકીકરણ કેમ થાય તેનું જમાનાઓને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું.

વિષા વિમય સંપન્ને, દ્રાક્ષણે ગવિ દસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈષ પ્રવચાકેષુ, પંદિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

(બ. ગી. અ. ૫-૧૮)

* હરિજન એટલે હરિનાજન-God fearing... ‘વેષ્યવજન તો તેને કહીએ’ એ પદમાં સર્વમાન્ય સાધારણ ધર્મ શ્રુતિ સાધુતા જેનામાં દોષ તેવા પવિત્ર જન એવાજ અર્થમાં ‘હરિજન’નો અર્થ સેવાનો છે.

અને તેણે પુનઃપ્રવર્તન “ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ ને પાંડુ પ્રસાદ જાણે રે ” એ નૃસિંહ મહેતાના ‘ મામાન્ય ધર્મ ’ નું ‘ ઉત્સુ ’ લક્ષ્ય, જે મર્વ દેશકાળમાં મર્વમાન્ય થઈ પડે તે, દેશદેશાંતરને પાદ કચવી, ‘ તત્માન યુગના ધર્મ-વીર ‘ ગાંધીજી’એ કરાવ્યું. આપણે કદાચ જાણીએ પણ નહિ એવા કંઈક મહાત્માના હૃદયના તારે નરસિંહ મહેતાનાં ‘ પ્રભાત’, ‘ પંચમ’, ‘ મધ્યાર’ ને ‘ કેદાર ’ એ ઋચુઋચ્યાવ્યા હશે

નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રમંથોમાં આવા કટાકટીના સમયે ચમત્કાંતિક દરજો ખડાં થયાં છે. ત્રિપ મજાતન વાંચનારે ! ગૂજરાતના કંઈક કવિઓ, લેખકો, વાર્તાકારોએ આ પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે. સર્વાંશે બંધું માસું જ તારે માનનું એવો અમારો આશંકાહીન શકે નહિ, પણ અત્યુ તો કહીએ કે નરસિંહ મહેતા જેવા સાધુમહાત્માને જગતમાં ઉચાને ઉચા રાખવા કોઈ પણ ઘટના જનવી એ અસંભવિત તો નથી જ. અમે તો તેને ખાટે એક જ સૂત્ર આ મર્વ પ્રમંથોમાં તારી પાસે ગળીએ છીએ, તેણે સ્મરણ જ્યાં તને શંકાનાં વમળે ગૂચરે ત્યાં રાખી લેજો-

“ By faith and faith alone what we cannot prove ”

એ ટેનિસન કરિયું વચન આવી ઘટનાઓને અંગે અમને તો માન્ય છે. એવા જ કુદરતની એકતાતતાની સિદ્ધિમાં સર્વ સંબંધી શકે- એવી તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિલોકતા દિશસક્રનાં વચન પણ, નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રમંથોમાં પ્રત્યક્ષ થતી દેવી મહાયને અંગે અમે આંહી હતારી લઈએ છીએ.

“ There has been no age or place of miracles in distinction from any other age or place. What we term miracles have abounded in all places and at all times, when conditions have been made for them. They are being performed to-day just as much as

they have been, when the laws governing them are respected.

R. W. Trine.

"In tune with the Infinite."

વિચારને આચારમાં મૂક્યા વિના, અને સાધુઓ ને જીવન જીવ્યા તે જીવ્યા વિના, નરસિંહ મહેતાની અલૌકિકતા સંબધમાં શંકા ઉઠાવવાનો કોઇને હક્ક નથી, એમ નમ્રનાપૂર્વક પણ બાર દહને આપણે કહેવું જ પડે.

વાત આગળ ચાલે છે તે એવી વિગતમાં કે, આ પ્રમંગ ખન્યા પછી કોઈ નાગર શુદ્ધસ્થને ત્યાં જ્ઞાતિભોજનનો પ્રમંગ આવ્યો. અને ત્યાં આપણા બહુ નરસિંહ મહેતાને પણ આમંત્રણ. એટલે સર્વને સમાન ગણનાર, અને જ્ઞાતિને "મંમા-પ્રસાદ" જેવી પવિત્ર ગણનાર, નરસિંહ મહેતા ગયા. નાગરોને એટલું જ જોઈતું હતું: "ક્યારે હાગ મળે અને નરસિંહ મહેતાની ફજેતી કરીએ." નરસિંહ મહેતાને વાટાઘાટના પશ્ચિમમાં ઘેર પાછું આવવું પડ્યું. તેમને તો મિદ્ધ વાત જ... "સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।" હતી. પણ પાછળથી જ્ઞાતિજનોની પકિત બેળે ત્યારે. વચ્ચે વચ્ચે 'હન્નિન' બેઠેલા પ્રત્યક્ષ મર્વ દેખવા હાજ્યા, અને નાગરો આજીજી કરીને પાછા નરસિંહ મહેતાને તેડી લાવ્યા, ત્યારે જ આ ચમત્કાર અદસ્ય થયો અને સર્વને સમાધાન થયું.

જૂના કવિ વિંવનાથ ભટ્ટી જેઓ અદારમાં સંક્રામાં યજ્ઞ ગયા. અને જેમણે નરસિંહ મહેતાના પોતાનાં પદો, કાવ્યોમાં ગૂંથી 'નરસિંહ ચરિત' જૂના કવિઓમાં પહેલું જ જનાવ્યું છે, તે આ પ્રમંગને જગ જુદા સ્વરૂપમાં વર્ણવે છે:-

નરસિંહ મહેતા જમવા આમંત્રિત મંડળી બેગા મળેલા,
પણ 'હન્નિન'મમા ભજન'નો આક્ષેપ આગળ કરી નરમરોએ વાર્તા
ઉઠાવ્યો. નરસિંહ મહેતા તો 'તુલ્ય મિદ્ધા સ્તુતિ ।' ગણવાવળા

પાછા ગયા; પણ પાછળથી જ્યારે નામચે પાક્યાજામાં ગયા ત્યારે માલુમ પડ્યું કે, સર્વ પાકમાંથી ન શી રાકાય તેવી કુર્મ'ધ પ્રમરી રહેલી. નરસિંહ મહેતાને વિનંતી કરી જ્યારે તેડી લાવ્યા, અને ભક્તરાજની આમીદશિ જ્યારે પાક પર પ્રમરી. ત્યારે સર્વ કાર્ય મિદ્ધ થયું. 'હસ્તિનમાં ભજન'નો પ્રમંજ પણ જરા જુદી રીતે જ વિધવાય જાનીએ વણ્યો છે, તે નત્તેના ઉનાસ પંચી પ્રિય સજ્જન વાચનારને સદૃશ સમજાશે-

(૧)

“મહેતાજી બોલ્યાં સૌ અતે, સ્વામી મારે પોહ્યો પેતાને ઘેર,
હાર ઉઠાડીને દેખાડ્યા, મેના દીઠા મળ્યાએ;
દવણું જોઈ અમે આપ્યા છું, વિરમે સૌ મન યામે,
વિષ દોઝવી તાંહાં જોવરાવ્યું, જુએ તો નામે ગાયે,
ફરી આપ્યા તો મહેતા દીઠા, મેતાના પર માંહાંય,
માહે માહે જોઈ રહ્યા મહુ, સજ્જન પામ્યા મન;
ખરો ભક્ત તે એ દીમે છે. આકસિત ગત એ ધન,
મહેતાજીને જોકા નહે. તે ગણુવે અસંત.”

(કા. દો. બા. ૮, પૃ.-૬૧૦)

(૨)

“મહેતાજીને કહી સધળો, અન્ન તણો મિસ્તા,
તમે પધાર્યા એટલે તો, જમણુ થયું મો છાગ;
નાના મોટા જૂખ્યા જાણી, મહેતે મન કશણ કરી,
રમોઈ રાજામાં પધાર્યા, અમતદશિ પ્રેમે કરી;
પાક સમયો તે સમે, કાણું ન લામી વાર,
પકવાન માંહીયા પીમળ પ્રકટ્યો, રાકપાક અમતાર;
પાવ્ય નમીઆ મહેતાજીને, નાગર સૌ તેણી વાર,
ધન ધન વાણી ઓચરે, મહેતો કશણ અવતાર.”

(કા. દો. બા. ૮)

[૨]

“ દ્વારકાંની યાત્રામાં આહિરનો નેસ ”

“ નરમિહ મહેતા બક્ષ હરીના, આ દેશે પૂજના,
ગળા શ્રી રથુછોડ સેવતા, દાગમતિએ જાતા,
સખધી ‘પર્વત’ રૂઝિતિ પ્યાગ, સંગ રતા એક વેળા.”

(શ્રી. અનંતપ્રસાદભાઈ)

“ થવાનાને એક વખત પણ બસ છે,
ન થવાનાને વગસના વરસ છે ”

(શ્રી. અનંતપ્રસાદભાઈ)

નરસિંહ મહેતા આપણે જાણીએ છીએ તો પ્રમાણે તળાવ, માગરોળ એમ પ્રસંગોપાત જતા આવતા, પર્વત મહેતા કાકા થાય તે પણ આપણને માહિતી છે, અને જ નેને બકિતનો રંગ, દાગમની યાત્રાની સગની, એમ સર્વ રીતે મેળ કાકો ભત્રીજો કોઈ સમય દ્વારકાની યાત્રાએ બેગા નીકળે છે પર્વત મહેતા પ્રેમી ખરા, પણ નરમિહ મહેતાની પ્રેમ-ભક્તિની કાગીએ પહોચેલા નહિ પગપૂર્વના નીત નિવાજ, શદિરમખની શૃષ્ણલા હજી તૂટેલી નહિ, અને તે બને પણ કેમ ? સર્વને એ વાત સુખમ પણ કેમ થાય ? પણ મંપૂર્ણ તૈયારીનું ઠાકણ હવું. શ્રી અનંતપ્રસાદભાઈ લખે છે તેમ ‘ થવાનાને એક વખત પણ બસ છે ’ અને આધુનિક જમાનાને તો કહેવા ઘો કે, ‘ તેના થવાને વરમના વરસ છે ’-અસ્તુ !

પ્રિય સજ્જન વાચનાર ! તૈયારી અને જીવન સાધ્ય્ય મેળવવાને તકપતા હોય, તો જરૂર ‘ એક એવો ઝટકો, જીવનનો પવગો કરાવવા બસ છે, એ જરૂર યાદ રાખવા જેવું છે ’ જૂના ટપાતની નોંધ પ્રમાણે, દાગમ જતા જતા પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા નરતો બૃથ્યા, યાકી પણ ગયા ને બહુઅકળાઈ ગયા. ન સહે તું કનુ ? એટલામા દર દર ટકોના ઝૂક અને ઝૂપડાઓનું જૂથ દષ્ટિગોચર

યપું. મનોબળ ટકી મપું. બેડ જણા તે જગેજ
પડેંઆ, તો આહીર સોધનો 'નેસ' વાગ્યુઓને આદિર શોધે
જૂન આવાસન આપ્યું. પર્વત મહેતા થાક ઉતારતા બેડા; ઠાણાન
કપું. નન્સિંદ મહેતા તો આદિર બેગા તેમના આમંત્રણને માન
આપી જમવા જ મંદી પડ્યા. પર્વત મહેતા કચવાતા બેસી રહ્યા.
તેમને પણ આદિરોએ અને મહેતાએ પણ બહુ આમદ કર્યો; પણ
'નાગર' ની ટેક એમ કાંઈ મૂકી દે? જો, જોને 'ટેક' પોતાના
મનથી ગણતા, તેને અંગે જરાક વિવેકજીદિ પૂર્વક વિચાર કર્યો હોત.
જગજ પણ વધારે ઉડી નન્સિંદની પિંગળ હોત, તો તો તેમ સમયે
તેમને સાક્ષાત્કાર થવામાં વારજ ક્યાં હતી? સંવત ૧૫૦૧ સુધી
માંગરોળની ગેમતી વાવમાં શ્રી રજુઓડરપણનાં દર્શન યામ ત્યાંસુધી
દારકાંની મુમાહરી જ કરવા માંડેલી, એટલે મર્વ સચિગે તેવા જ
રચાયા. આરંભ સર્જ પછી કાકા ભત્રીજાએ મુમાહરી શરૂ કરી.
પર્વત મહેતાએ નન્સિંદ મહેતાને બહુ દપકા આપ્યો, અને નાગરોની
પ્રજ્જાલિકા તોડી નાંખી આવે 'વટલવાડો' ન જોઈએ એવી રીત
આપી. નન્સિંદ મહેતા જામિરગમાં પૂણું રંગાયેલા, અને તેમાં વળી શ્રી
કૃષ્ણ, જોએ આદિરના રૂપમાં હતા. તેની બેમાં કરેલું ભોજન એટલે
પછી ભજનના તાનમાં મસ્તાન બની લલકારી દીડું:-

“વટલોરે નાનર નરસૈયો જોટયું આદિરું આપરે,
ને અવર રસ સહુ ઢોળી દીધો, અમૃત ક્યોજું લીધુરે;
નીત ઉડી સુંદર ચામળિયો, દંડાવનમાં ગૌ આરવ જાપરે,
નરસૈયાને માંહે બેસાડી, આદિર્યા માંહી આપરે.”

(નિકમલસનાં કાવ્યો-૫. ૧૩)

પર્વત મહેતાને, નન્સિંદ મહેતાએ, 'આદિરના નેસનો
માતકાર' બતાવ્યો, અને કહ્યું કે “આપણે પાછા વળી જોઈએ કે તે
સ છે કે કેમ?” પર્વત મહેતા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ત્યાં જઈ
એ છે તો ન મળે નેસ કે ન મળે જણોનું મૂંડ. પર્વત મહેતા ત્યાં

ખેડા હશે ત્યાં પોતાનો કોરો જૂલી ગયેલા તે એધાણીએ એ જાણ્યો
તો આજ એમ ખાત્રી થઈ ગઈ. પર્વત મહેતા નરસિંહ મહેતાને
ખરો ભક્ત જાણી પગે પડવા લાગ્યા. ‘નરસિંહ મહેતા’ તો નમ્રતાની
મૂર્તિ જ. તેમણે તો પર્વત મહેતાને ‘ધર્મ તત્ત્વ’નો પ્રત્યક્ષ પાઠ
અપાવી, જે તેમણે પિતાની જાણ સાચવી હતી તેનું ઋણ જ ચૂકવી
આપ્યું એમ ગણ્યતા હતા. વિશ્વનાથ જાની જેઓ, પ્રિય વાંચનાર
મજાન ! તને વિદિત છે તેમ, જૂના કવિઓમાં ‘નરસિંહ ચરિત’
લખનાર પ્રથમ પહેલા જ છે, તે પણ આ પ્રસંગની નોંધ લે છે.

શ્રી અનંતપ્રસાદભાઈ જેઓએ ‘હરિ કથા’ના રૂપમાં નરસિંહ
ચરિતના વિધવિધ પ્રસંગો તેમની માર્મિક વાણીમાં યોજ્યા છે, અને
જેઓ જાતે નરસિંહ ચરિતનાં આપ્થાનો કરી ઓતાજનોને નરસિંહ
મહેતાના જમાનામાં લઈ જઈ મંત્ર-મુગ્ધ કરતા તેઓ પણ ઉપરના
પ્રસંગની નોંધ લે છે; અમે તેમનાં માર્મિક વચન અત્રે ઉનારી લઈએ
છીએ.—

“વધા, તવ મહેતાશ્ર મસ્તાન, હરિસમાં શુલતાન,
જૂવ કરી નથી બાધ જરીએ, જૂઓ ફરી એ સ્થાન;
જેનું ભજન કરે તેજ હતા, એ કૃષ્ણચંદ્ર ભગવાન,
નથી હવે ત્યાં કાંઈ નામનિશાન, હરિસમાં શુલતાન;
તેમ છતા પણ માનો વટલ્યો, તો વટલ્યો છું નિદાન,
વટલો વરી વિકલને તમેએ, તજી અભિમાન;
ભાવ વિશુ નર પણ પશુ સમાન, હરિસમાં શુલતાન.”

(શ્રી. અનંતપ્રસાદભાઈ આપ્થાનો. ૫. ૧૬-૧૭)

[૨]

“ ભગવાનનું મોહિની સ્વરૂપ ”

“ હરિ ન વિસારે તેને હરિ ન વિસારે રે.”

[શ્રી અનંતપ્રસાદભાઈ]

“ વિમાંથી વિમરે નરિ રે પણ એક અળગા ન થાય,
નરસિંયાના સ્વામી અંતઃજાગી વાસ્યા બીડ પડે ત્યાં જાય.”

[નરસિંહ મહેતા]

“ એસી ગાય ત્યાં ઉભો ઉભો સાંભળું
ઉભા ગાય ત્યાં હું નાચું રે.”

નરસિંહ મહેતા

આ પ્રસંગ માંગરોળમાં ઉપરિધત થાય છે. નરસિંહ મહેતા પર્વત કાકાને ત્યાં હારકાંધીશયનું સ્વરૂપ ‘શ્રી ચ્ચુલોડ’ ગોખતીવાવમાં મેંવન ૧૫૦૧માં પ્રગટ થયેલ તેમના કીર્તન ઉત્તમમાં ગયેલા, કીર્તનની ધૂનમાં તેમને જલ્દી ત્યાં લાગેલી પણ કોઈએ તે વાત જાણી માનવી નહિ. કીર્તન તો અટકે જ કેમ? અને શ્રી. અનંતપ્રસાદ ભાઈના શબ્દોમાં ‘હરિ ન વિસારે તેને’ હરિ ન વિસારે’ એનો આશ્વાસને થયો જ. નરસિંહ મહેતાને જલ્દી જાગવા ભગવાન મોહિની સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા, અને ભગવદ્વચનની ધટના જે અજબ રીતે થઈ શકે છે તે થઈ.

“ અન્નય ચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્વાહં સુલભ પાર્થ ! નિત્ય યુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥”

(ભ. ગી. અ. ૮, ૧૪)

ભગવાનનું મોહિની સ્વરૂપનું નરસિંહ મહેતાને જ દર્શન થયું. ભગવાનમંડળીએ તો એનાની ઝારી નરસિંહ મહેતાના હાથમાં ઉતરતી જોઈ, અને પાછી અંતરિક્ષમાં જતી જઈ નરસિંહના જ આરોપાયવ નેમો આપણે દર્શન કરીએ—

“મોહા, મોહા મુનિવર રામ રે, ગોરી તારે તાણુડે,
રૂપ સ્વરૂપ કહ્યું ન જાયે, મેં તો જાણી છે ઇશ્વરી માયા રે.”

(ન. કા. સં. પરિ. ૫૬ ૪)

“આ શો ચતુરાનો ચાળો રે, એને કોઈ ન્યાળો રે,
જહાએ તો નયો ઘડી ભામિની, એ તો આપે બનીને આવી રે;
તણુ લોકતું તેજ તારણી એ તો, છબી છબીએ બનાવી રે,
ધડ્યું ધરણું એને રે હાથે, હાથે ભરી છે જોળી રે;
માણુડે ભાન ‘નવનારી કુંજર’ની કસ્ટબાના રંગમાં જોળી રે,
વાસ પૂર્યો એણે રંગવનમાં, ગોવંદન ચક્રી આવે રે;
એ નારીની જાન કો જાયે, તેનો ફેરો ફાવે રે,
કહીએ છીએ પણ કહ્યું ન માને, એ નારિ નહિ ‘ગિરિધારી’ રે;
જહા ઈંદ્ર, શેષ, શારદા, એના ચરણ તણા અધિકારી રે,
અંતર હેન પોતાનું જાણી, એ તો આવી છે ‘અંતરજામી’ રે;
વ્યભિચાર મૂકી જીવો વિચારી, એ તો નરસૈયાનો છે સ્વામી’ રે.”

(ન. કા. સં. પરિ. ૫૬ ૧૧)

આ પ્રસંગને અંગે વિશ્વનાથ જાનીએ પણ નોંધ કરી છે—

* * *
“તે સમે ત્યાં તુલિત થયા ને, મહેતે માચ્યું પાણી.
નરનારી ઉભાં સહુ પાસે, પણ કોણે સાંભળી ન વાણી.”

* * *
“તતક્ષણ જાણ્યું છેલ છબીએ, જે જલ માચ્યું ભક્ત મારે,
ઝારી ભરીને પ્રભુજી પધાર્યા, મહેતે દીકા તે વારે;
નરસૈ મેતે પ્રણામ કરીને, જળ પીધું તેણી વારે,
કનક ઝારી આપી જળ પીને, હરિના કર મોઝાર;
મહેતાજી પોતે એકલા નિરખે, સુંદર સામળવાન,
ઝારી એકલી સોકે દીકી, વિરમે થયા તે સ્થાન;
ફરી ગગનમાં જાતી દીકી, હેમ તણી તે ઝારી,
પરવન મહેતા આદે લહીને, સૌ કો રહ્યા મન વિચારી.”

(કાવ્યદોહન ભા. ૮, કડવું ૧૨)

નરસિંહ મહેતાનાં ‘મોહિની સ્વરૂપનાં દર્શન’ને અંગે ‘શુજરાતી’ના
તંત્રી શ્રી. નટવરલાલભાઈ નોંધ કરે છે તે પ્રિય વાંચનાર ! બહુ
જાણવા જેવી છે.....

“સાળુડે ભાત નવનારી કુંજર” તે સંબંધમાં કલ્પેષ્ય છે કે ‘બીજી વિગેષ વાત અત્ર જણાવવાની છે તે એ કે, ‘ગોવિંદ ગમન’ નામના કાવ્યમાં નરસિંહ મહેતે ‘નવનારી કુંજર’ની અતિ સુંદર કલ્પના કરી છે. આ કલ્પના અદ્ભુત છે, અને મંરૂત કે પ્રાકૃત કાંઈ પણ અંશમાં નરસિંહ મહેતા પહેલાં તે વિશે કલ્પેષ્ય આવતો નથી. મેં એટલા માટે ‘ગર્ગસંહિતા, કૃષ્ણજન્મ ખંડ, હરિવંશ’ વગેરે મહેતાજીની પૂર્વેના ઋષિ મૂળ ગ્રંથો, પણ તેમાં આ વિશે કશો કલ્પેષ્ય નથી. ત્યારે મહેતાજીને આ આશ્ચર્યચક્ર કલ્પના ક્યાંથી રહી? એવો સવાલ મનમાં કલ્પન થાય છે, સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનગમે ‘દયાશમના અક્ષરદેહ’માં નરસિંહ મહેતાનાં આ ‘નવનારી કુંજર’ની કલ્પનાનાં વખાણુ ક્યાં છે, પણ કાંઈ તેનું મૂળ ગ્રાંધી શક્ય નથી. કાંઈ અંશમાં તેનું મૂળ તો આંખડું નથી. પણ નરસિંહ મહેતા પોતે જ પૂરું પાડે છે, એ જાણીને ક્યા સહજવજ આનંદ નહિ થાય? નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો અને ભક્તિનું મૂળ કાંઈ પુરાણ, સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત અંશમાં મળે એમ લાગતું નથી એવું મૂળ તો એનાં સ્વાનુભવ યુક્ત પદો જ છે; અને તે સમજવા માટે પણ એના જોટલા જ સમજાવી અને સહજથી, આર્યાશીય થવાની જરૂર છે. કવિ વિશ્વનાથ જ્ઞાનીએ ‘નરસિંહ મહેતાની ઉક્તિ’ તરીકે જણાવેલું નરસિંહ મહેતાનું કથન ખરે જ સત્ય છે—

“મારું ગાયું ગારો તે ધણાં ગોયાં ખારો,
રહમજીને ગારો તે સુખે વૈકુંઠ જારો.”

માટે એનાં ‘પદો’ સમજીને વાંચવા વિચારવા જોવાં છે. એટલા માટે મારું-માનવું એવું છે કે ‘નવનારી કુંજર’ની કલ્પનાનું મૂળ ઉપર જણાવેલા પદમાં છે. [૫૯ ૧૧-કા. મં. પરિ. ૫. ૪૬૮]

“સાળુડે ભાત ‘નવનારી કુંજર’ની” કસુંખાના રંગમાં બોળી રે”

(ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો અને-ચરિત્ર-પૃ. ૨૪૦-૪૧ ચુ. પ્રેસ)

[૪]
“ દૂંડી ”

“ દુ રે વાણોતર તારે શામળીઆ, દુ રે વાણોતર તારે રે ”
(નરસિંહ મહેતા)

“ પદશ ગોનર બેમા (૧૫૦૨) પોય વદી ખીજની હોઈ,
લખી મેતે દૂંડી નિગ્યાન,
અમાસે ચીકારી રે ગઠ મોટે શામળે હોઈ,
માતમ રાખ્યુ મેતાનુ તે ધા ”
(મીઠો કવિ-જગમ તીર્થ)

“ હાર, દૂંડી ને મોસાણુ, વિવાહને વળી શ્રાદ્ધ
નગસે મહેતાને કૃપા કરી, કર્યા શ્રીદીનાનાથ ”

[શ્રી અનંતપ્રસાદભાઈ આખ્યાનો, ૫ ૧૨]

નગસિંહ મહેતાના ગુહસ્થ-શ્રવનમાં ‘હાર, દૂંડી મોસાણુ ને શ્રાદ્ધ’ આ પ્રસંગો અપ્રતિમ છે, અને નરસિંહ મહેતાના સમય પછીના ધણા કવિઓએ, આ પ્રસંગોને ઉદ્દેશી મગ્મ કા મો પનાવ્યા છે કાવ્યકેહાન બાગ ૮ માં નિવેદન છે તે પ્રમાણે વિશ્વનાથ જ્ઞાની એવા કવિ છે કે, જેણે ‘નગસિંહ ચરિત’ આરંભવામાં જ્યાં જ્યાં નરસિંહ મહેતાના પોતાના પદો તેમને પ્રાપ્ત થયા હશે, ત્યાં ત્યાં શ્રીમુખના પદો’ એવા ઉદ્દેશ કર્યો છે ગુજરાતના પ્રખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદે પણ નરસિંહ મહેતાની અમર નામના કાવ્યોમાં અમર કરી છે, અને એવી જ રીતે ધણા કવિઓએ ગુજરાતને નરસિંહ મહેતાના શ્રવનના સ્મરણ કરાવ્યા જ છે ‘દૂંડી અને મોસાણા’ ના પ્રસંગને અંગે નરસિંહ મહેતાના પોતાના પદો સુચિત સ્વરૂપમાં હજી પ્રાપ્ત થયા નથી અગર જો નગસિંહ મહેતાના હજારો પદો ‘ગુજરાતીના આદ્ય તત્રી શ્રી હજારામભાઈએ મેળવેલા છે, પણ આપણે જણી શકીએ તેમ કેટલાક પદો ચોક્કસ પ્રસંગના, ખીજ કેટલાક પદો સાથે મિશ્ર થઈ

ગયેલાં પશુ છે. આપણે આશા રાખીએ કે બ્યારે આધુનિક કાળનાં વિદ્યા-વિદ્યાસી યુવાનયુવતીઓ ગૂંચસતના જૂના કવિઓના સ્મૃતિત્વને અભ્યાસ કરવાને પ્રેરશે, ત્યારે વળી ‘અખંડ સાંકળ’ તૂટી ગયેલી કડીઓ મેળવીને રજૂ કરશે, અને કંઈક નવીન પ્રકાર જૂના સ્મૃતિત્વને અંગે જરૂર પાડશે.

હંડીના પ્રસંગને અંગે વાન એવી ચાલતી આવેલી છે કે, એક પ્રમંથે યાત્રાળુઓ જુનાગઢ આવેલા, અને દારકાં ત્યાંથી જવા ધારતા હતા. તે જમાનામાં પાસે નાણાંનું જેખમ રાખવું સહીસલામતી બરેહું નહિ, એટલે દારકાંમાં પૈસા મળી જાય એવી એવી ‘હંડી’ કેઇ બ્યાપારી લખી આપે તો સરળતા થાય, એવા ઉદ્દેશથી સાગ માણુમેમાં પૂંછપરછ કરવા સામ્યા. સદ્ભાષ્યે જ કહીએ કે તેઓ નાગર-મંડળીને મળ્યા, નાગર-યુવાનો શુધ્ધિશાળી તો ખરા જ. અને નરસિંહ મહેતાની મળક કરવી એવો ભરંગ આવ્યો, એટલે ‘હંડીની ઘટના, ઘટી.’ નરસિંહ મહેતા મોટા વેપારી છે, અને તેમની નેમ દેશપરદેશમાં બહુ મોટી; તમે તેમને ત્યાં તપાસ કરો તો જરૂર દારકાંની હંડી તમને મળશે. આવી ‘વાત ડાહ્યાડમરા દેખાતા નાગર-યુવકોએ’ યાત્રાળુઓને અમળવી. યાત્રાળુઓ નરસિંહ મહેતાના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યા, અને નરસિંહ મહેતાનાં દાર તો અતિથિ, અર્થાર્થાં કે સ્વાર્થાં, મર્ધને માટે ખુલ્લાં જ. મહેતાજીએ યાત્રાળુઓનું સ્વાગત કર્યું; સર્વ સમાચાર જાણી લીધા, અને પ્રજુપ્રેરણા પશુ એવી જ થઇ કે તેમણે યાત્રાળુઓને હંડી લખી આપી. યાત્રાળુએ સાતમે રૂપીઆ મહેતાજીને ભરી દીધા. મહેતાજીનું સૂત્ર તો ભગવદ્ વચન ધટાંવીએ તેજ હતું—

“મદ્યાર્પણં મદ્ય હવિર, મદ્યાગ્નોઃ મદ્યજાહુતમ્ ।

મદ્યૈષ તેન મન્તવ્યં, મદ્ય કર્મ સમાધિના ॥”

(બ. ગીતા અ. ૪, ૨૪)

હવે નિમિત્ત દેનાર, તેનો બેઠો ચામે પાડે એ શ્રી અનંતપ્રમાદ
આમના શબ્દો પ્રમતો નગસિદ્ધ મહેતાએ રૂપીઆ ‘હવેને પહેને
એમ’ ખચી પશુ નાખ્યા અને કુમે બગડારીને ત્યાં જમા પશુ થઈ
ગયા યાત્રાગુઓ દાન્ડા પહેર્યા જગત્તમ દિવસ દર્શન અને એમની
અનાન કરી ‘શામળશાહ’ શેઠની યોધમા નીકળ્યા ‘ચક્ર આપ્યા
અને વિશ્વામ’ દરીમૂત યાય તે પહેલા તો દિવસે તારાના દર્શન યાય,
એવી કુદરતની કરામત પગપૂર્વથી ચાલતી આવે છે તે પ્રિય મજાન !
તારથી અજાણ્યુ નથી જ શામળશાહ’ શેઠની દુકાન દારનાની
અજાણ્યા યાથી દોષ ? અને હોય તો ખરી, પશુ એમ માધાગ્ય
મુમાદરો કે યાત્રાગુઓને તેના દર્શન પશુ યાથી યાય ? યાત્રાગુઓની
ખામોશ ખૂંટી, અને નગરોએ આપણને કળ્યા અને હવે પાગ જુનાગઢ
જઈ તેને જોઈ લાઈએ, આવા વચાન-વમળમા પડ્યા ત્યાં તો ‘શામળશાહ’
શેઠના દર્શન તેમને થયા, અને રૂપીઆ ગણી લઈ મનમા પશ્ચાત્તાપ કરના
લાગ્યા. આજ પશુ યાત્રાગુઓને ગુગળી ગોરો ભદ્રકાળી માતાની
પાડોશમા એમ એટલો બતાવે છે, અને કહે છે કે આતી જ નનમિદ્ધ
મહેતાના સ્વામી ‘શામળશાહે યાત્રાગુઓને રૂપીઆ ખણખણાવીને
આપ્યા હતા વાતની વિગતની નોંધ આપણે તો નરમિદ્ધ મહેતાના
એકાદા પદમાજ સમજી ઉકલવાની છે ભગતની ભીડ ભગવાન કેમ
ભાગે છે તે તત્ત્વ તો પ્રિય મજાન ! તું ધટાવી લે એમ જ છે

“ If virtue feeble were, Heaven herself
would come down to help her ”

આ અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટનનું વચન, સદગુણને જ્યોત રોખવા,
સ્વર્ગ પશુ પૃથ્વી પર ઉતરે—અને તેવી જ નટના, હાર, દંડી મોસાગુ,
પિવાહ અને શ્રાદ્ધમા થઈ તે પુન પુન પ્રિય મજાન વાચનાર ! તને
મમજાનનું પડે તેમ નથી નગમિદ્ધ મહેતા દંડી લખતા નીચે ઉતારી
લીધેન પદ પ્રમાણે દેવ દ ગારમા સદેશ પાઠવે છે—

“ હું રે વાળોતર તારો : સામળિયા. હું રે વાળોતર તારો રે,
પહેલે રે પાને લખો લક્ષ્મીવર, અનંતનો દાતારો રે;
આ કલણુચમાં પેઢી તમારી, ના ધરો અંગ કિધારો રે,
નરસિંયાના સ્વામીને કહેજો, હંડી મારી શીકારો રે. ”

(ન. કા. સં. પરિ, ૨-૫૬ ૧૦૦)

“ શીકારને સામળા, આ મેવકુંડી હંડી, સામળા શેઠ સુન્દરુ રે;
જો ” કાર ” જશે વહાલા નરસિંયા કેડ, તે પહેલાં જાજો પ્રાણુ રે.

અધમ ઓધારણુ, કંઈ વિહારણુ, વક્ત વત્સલતા ભવી તારી રે;
નરસિંયાની હંડી સ્વીકારી, લજ્જા રાખજો મોસારી રે. ”

(ન. કા. મ)

વિશ્વનાથ જાનીના ‘ નરસિં અરિત ’ (કાવ્યદોહન ભાગ ૮) માં
પણુ હંડીનો પ્રસંગ છે. ‘ સામળશાહ શેઠ ’ યાત્રાશુઓને મળે છે...
.....તે સમયના ‘ સામળશાહ ’ તું વણુંન- .

“ પારખના સરખી પાધડી, કહો પ્રજુજ કેમ આવડી.

મેડી હુંદ અને એહવી ચાલ, ચળે ચમદ મોલનં લાલ;
ખલે દોન તે નીચી ચાલ, રૂપ શેખાબુડું શ્રી ગોપાળ.

‘ સામળશાહ ’ તે મારે નામ, છાના વસીએ આણે ગામ;
હરિન વિના એ નવ ઓળખે, જુડી હંડી કમનરસિં લખે.

કાગળ વળતા જાજો લઈ, મહેતાજીને કહેજો જઈ;
પ્રીતસં કરવો વહેવાર, તમ કરજો જમ વાધે કાર.

*

*

*

*

અહરનિશ તમારા પત્રની જોઈને હું વાટ, તમ અન્ધે માડ્યું છે હાટ,
તમ આધારે રહ્યા હું અમો, એમા મહેલ ન રાખશે તમો. ”

શ્રી અનંતપ્રમાદભાઈની ફાંડીની નોંધ પણ અત્ર ઉતારી લઈએ-

“ અમળ્યા મૌ જગતજનો જકતની વડાઈ,
પથિક તો જકિત થયા પૂરા પરતાઈ. ”

*

*

*

*

— “ રાખ્યા કયા એ આહી, મુરતી પધરાવી તહી,
ગોમતીના ઘાટ મહી, ઊભા સુખદાઈ,
ધન્ય એ ‘રામજીસાહ’ શેઠ, ધન્ય નરસૈ શ્રેષ્ઠ,
અનત તો કરે છે વેઠ, તે પણ અકળાઈ. ”

卐

— ‘રામજીસાહ’ શેઠ અને ‘નરસિંહ મહેતા’ની મૂર્તિઓ ગોમતી
કિનારે જગતજન દિરના ઘાટ પર ઉતારતી પગથી પર છે.

ફાંડી અને મામેગ ’ નાં પદો સુઅચિત પ્રગટ થયા નથી
(નરસિંહ મહેતાના પોતાના), પણ વિશ્વનાથ જાનીણ ‘ નરસૈ ચરિત્ર ’
(મ. દો. ભા. ૮) વધારે સુસંગત અન્ય નરસિંહનાં પદો આપે
થાય છે, એટલે જ કપર ફાંડીનો ભાગ ઉતારી લીધો છે.

[૫]

“ શામળદાસનો વિવાહ ”

“ દાદા વરુ વીની મયાં કુંવરને, કામની આવીને કબી પામે;
આપણું ઘર તો આદિ મોટું ઘણું, નિસ્થન વિવાહ તે કેમ યાશે. ”

(નરસિંહ મહેતા)

“ ધનવંત તાંહાં કુલાચાર દેખે નહિ, નિસ્થન તે કુલવંત કલાવે;
આમૃતિક પાણી નહીં પુરખમાં, કોહોજ દીક્ષિત મન કેમ બાવે. ”

(નરસિંહ મહેતા)

“ પંદર ગોતર એકે માધ સુદ સાતમ હોજ,
આમે કર્યો શામળદાસનો વિવાહ;
માતમ તો મહેતાજીનું રે માધવજી વંધારતા દોજ,
‘ જુઓ માયા સતોની મેવાય. ’ ”

[મીટો કવિ-‘ જંગમ તીર્થ ’-ગુ. દી. અ.]

“ જોડ્યા મહેતાજી આરે શું, વેવડ ચીકમ જાણે રે;
નથી માગ્યો મેં પુત્ર મૂળથી, ગેરે એ નથી જવાડ્યો;
મગાઇ કંવા નથી ગયો હું, કનબો ન લગનનો ફાડો. ”

(શ્રી. અનંતમસાદભાઈ)

“ Many a song have I sung in many a mood of
mind, but all their notes have always proclaimed
“ He Comes, Comes, ever Comes. ”

(Gitanjali)

નરસિંહ મહેતાનો ધર-સંસાર મારોક મહેતાની નિયંત્રણાથી
યથાર્થ ચાલ્યા કરે છે. માધુ-મતો, અનિયમો, યાત્રાગુઓ, ‘ સમ ’
નામના વેપારીઓ આવે છે અને જાય છે. નરસિંહ મહેતા ‘ ગૃહસ્થ

છતે માધુ યદ રહેના ' એવો તેમના શુવનમા યોગ સંધાતે જ જતો હતો, અને ત્યાંથી પણ આપણે ભગવદ વચનની ઘટના ઘટાવી લેવા જેનું જ દર્શન—

“યુક્તાહાર વિહારસ્ય, યુક્ત ચંદ્રસ્ય કર્મસુ ।

યુક્ત સ્વપ્ના ષ યોગસ્ય, યોગી ભવતિ દુઃખતા ॥

(ભ ગી અ ૬ ૧૭)

અને આણે મહેતી આદર્શ પત્ની, પછી દુઃખના કુંગર ઢગી પડે તોપણ નરમિદ મહેતાનો પન્મ આનંદ કાઢ જાણે પડનાનો છે નહિ જ તેમના જ મ્યનમા ધન મસાનનો નિરુદ્ધી પણ સતોપનો આનંદ વ્યક્ત થાય છે

“જે દારા એક સુદર, દરિ અશ તો તેને અધિક વડાનો, નહિ કોઈ વેગ વિચાર મનમા ધરે, ન લહે પરપચ સ્થિતિ આજો, એ છે પુત્ર ને એક પુત્રી યદ, તેનું મામેરું પુરું લક્ષ્મી નાથે, સુન તણું નામ તેદામ શામળ ધરું, વિનાહમા કૃષ્ણશુભ્દેરો માથે ”

કુવન્ધાદનું લક્ષ્મીનાના ઓઝા કુટુંબના યુવાન સાથે થયું હતું ‘ઉંના દેલવાડા’, ‘ખાસ-પાટણ’, મડીના પાસેના વડનગર, વિમનગર, વાલમ (વેલણ) એ ગામોમા નાગર ગૃહસ્થો, પડિતો તે મમવમા જરૂર રહેના હશે, તે ગિલાવેજો ઉપરથી મિદ થાય છે અને ઉનામા વમતા ‘ઓઝા’ કુટુંબના જ ભાવનગરના પ્રમિદ ગૌરીરામર ઉદયરા કર દિવાન હતા, એમ તેમનું શુવનજ્ઞતાન લખનાર શ્રી મૌશિક રામભાઈ વશાવણિ ઉપરથી નિવેદન કરે છે

શામળદામની વય જાર, તેર વર્ષની યદ તે મમથે તેમના વિવાહનો સવાવ ઉપરિચિત થાય છે, અને તેને દેશીને જ નરમિદ મહેતાનો વચન—

કાચ તેજ પ્રમજે તેણે આનન્દગર (વડનગર)નો નાથ ધ્યો દશે, ત્યાના નાગરો તે મમથે ત્યાથી નાગરોને જુનાગઢમાં આવ્યા હોય, અને તે પ્રમુખ લેખની શિક્ષાને માથે લાંબીને 'જૂનાથ' મહાવના મદિના આપી હોય એમ મ્હાટ અનુમાન થઈ શકે છે."

પિત્ર સંજ્ઞાન વાચનાર ! સામળદાસના વિવાહના પ્રમગને અને બહુ લખાણો, એ દોષ જરૂર આપીશ, પણ જે વિવાહમાં, શ્રી કૃષ્ણજીવ જાનૈસા થવાના તે વિવાહની તેવાગી થવાની એટલે જ આટલી વિગતમાં અમાર તને લઈ જવો પડ્યો છે હવે અમે નરનિહ મહેતાના જ ગણોમાં સામળદાસના વિવાહનું નિવેદન કરવા ગયા લઈએ છીએ

"મન મહેતો વડનગરમાં રહે અધિપતિ ગયતો મહાવે નામી નાતના અવર જે મદિ આવી મો, આય મામો દબો માન આપી ધેર તેને એક નાગી છે પુનિદના આગન્યા સ્વામીની નિત્ય પાગે, રમ્યાયા લેનાર ને ધરમમાં નિત્ય રહે, નાગરી નાતની રીત આતે, મેક મુત્તા તેને વસ્ત્ર અતિ ઘણું નિત્ય પ્રત્યે જોનતી મહુદ મી, આઠ વસ્ત્ર તપ વહી ગયા બાળાને, રૂઠ કન્યા તણુ નો તે દીક, પ્રાપ્તને તેડીરા દીક્ષિત ગોરને, સાબગો સ્વામી એક વાત માહારી કન્યા મમથ વહી ગય પુત્રી તણો, બોળી લાવો વગ જોગ નારી નનર મથે નથી જોગ કન્યા તણો, જી જીમદ તમે જાઓ ચાલી

જો પિતા વચે બેઠ નવ આણીયે, મન વમે મારી ક જો તેને, કાથા વિદાય તહા દીક્ષિત ગોરને, ચાલીયા શીઘ્ર તે "ધડ" આવ્યા, નાગરી નાતના સરવ આવી મળ્યા, નગમે યાને મન બલા રે બાળ્યા "

"કાલિયાવા નુ વડનગર-રેખક શ્રી માનસકા પિતાવરદાસ મહેતા (શુભાતી પ્રેમ)-આ નાના પુત્રકમાં વિગત બહુ સુચયિત આપી છે જોનો હકતો ખ્યાલ માત્ર આ 'સ્મરણો' દરાવતા અમે આપીમે પ્રિત સંજ્ઞાન વાચનારને જરા લજાણુ કરાવ્યું છે

મદન મહેતાનો ગોર જુનાગઢ આવી પહોંચે છે; અને વન-
ધરની પમંદગી કરવાની ગઝાબ કરે છે, પણ જોવામાં શું આવે છે?

“ધનવંત તારાં કુલાચાર દેખે નહિ, નિરવન તે કુલવંત કહાવે,”

પરાધર્મથી ચાલતી આવતી કુદરતની કારીગીરી આવી જ, અને તેનું જ પ્રદર્શન ગોર મહારાજ પામે રજૂ થાય છે નાગરાનાં ગોર મહારાજને કોઈ ‘વર-ધર’ પસંદ પડતા નથી, એટલે ગોર મહારાજને ‘ભેખડે બરાવીએ’ એવું જ વલણ થાય, તેમાં પ્રિય સંજ્ઞાન તારા આશ્વર્યશક્તિ થવાનું કારણ ન હોય ! અને તે સમયે સર્વત્ર નિશાન નો ‘નગસૈયો’ જ; સર્જનહાની આવાગમન તેનું ચિત્ર આવું જા ! જાણ્યા છતાં રહે અજાણ્યા તે આમ જ ! જો તેમ ન બને તો જગત નિયંતાનું આ સંસારનું ચક્રચિત્ર સતત ચાલતું કેમ રહે ? માટે જ ‘બ્રામચન્ સર્વ ભૂતાનિ, યંત્રારુદાનિ માયયા ।’ સંભારી રાખવા જેવું છે, ગોર મહારાજ ‘વેખ્યુવ જન’ નાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે. ઇશ્વરી ચમકના દર્શન ગોર મહારાજને ‘વર-ધર’ સર્વમાં જ થાય છે, અને પછી ‘વેવાઈ’ મદન મહેતાના કરવા તો નરસિંહ મહેતાને જ, એમ નિર્ણય થઈ આવે છે. નરસિંહ મહેતાને આવાગમનનું ‘ગોર મહારાજે કાણું સમજાવ્યું’. નરસિંહ મહેતા તો ઉદાસી હતા; કદનાં તો નરસૈયાનો સ્વામી જ, અને જગતનો સૂત્રધાર ત્યાં વ્યવસ્થાપક, ત્યાં ખામી પણ શી રહે ! નરસિંહ મહેતાના જ પદમાં જોઈએ-

“શુતને તેગવીઓ, આવી ઉભો રહો,

વદનની કાતિ તે અધિ-ગોબે,

દીસે વિચક્ષણ સામુદ્રિક લક્ષણ,

જોઈ દીક્ષિત તણ મન લોભે

“ધન્ય મહેતા તમે કુળ પાવન કરું,

નાગરી નાતમાં રાખ્યું હું,

નૃસિંહ મહેતાના જીવનનાં સ્મરણો

મહારં ને તહારંમાં જગત ધૂડી રત્યું,

હરિ વિના વાત તે સર્વ પ્રીધું. "

* * *
મદન મહેતા વડનગર મહીં વસે.

વજર છે રાધના સુણે રે વાતઃ

પુત્રી તેની ધણી રતન છે સુંદર,

તેને વિવાહ તણી જાત્રી ખાંત.

જોમ કન્યા વર દષ્ટિમાં બેસીયો,

શ્રીફળ આપીયું આજ તમને;

મહેતાજી 'હા' બણે આજ દીન શુભ ધણે,

મુખ મીઠું કરાવેલી અમને.

સુણી અદગદ કંઠ થયો નરમીયો,

પાણતું વચન જે દીધું રામા;

ધર બેઠે જોની વરનાં આગાં કરે,

પૂરશે કોઠ તે વચન શામા. "

~

(ન. કા. સં. ૫. ૭૬-૮૦)

પછી નરસિંહ મહેતાને ગોઠ મહારાજની દરખાસ્ત સ્વીકારવા
જ પડે.

“ વસ્ત્ર આસન કીધું મહેતાજીએ, અમને મોટા તો આજ કીધા.
નરસિંયો મનમાં હજી પામી રહ્યો, ફેફળ પાન બેઠે ચીને દીધા. ”

આવા પ્રસંગે પહેલું તારકાલિક ગુજ કાર્ય તે ‘ફેફળ દશણા’
જ હોય, પણ અમને લાગે છે કે યોગાં વર્ષ પછી ‘ફેફળ દશણા’ નો
અર્થ, અથવા તો એ શી મીઠા છે તે, ગૂજરાતી શબ્દ-કોષમાં
યુવાન-યુવતીઓને શોધવા પડશે, અને શોધ્યા-છતાં તે શબ્દ સાથે
જોડાયેલ સક્રમ માંમલિક વાતાવરણ, આશિર્વાચન, પવિત્ર આદોધન,
અને ‘જીવન-કલહ મા ઉત્તેજક સંયોગની વિજળીક અસર, તેનો

ખ્યાલ તો સ્વપ્નમાં પણ આવવો કઠિન ! આપણે ધૃત્વીએ કે 'ગયી સો ગયી અથ રાસ રહીકો' માં જોડી 'આર્થિક શિક્ષા' વાંચીએ, અને ઉપરોક્ત પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય, એમ દેશકાળ રચાય !

ગોર મહારાજ વડનગર પહોંચી ગયા. મદન મહેતાને શુભ સમાચાર આપ્યા. નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત સાથે સ્નેહ-સંબંધથી જોડાયા તે અફોભાગ ! એવું અભિનંદન પણ આપ્યું પણ પેહેલે પહેલે તો મદન મહેતા અને તેનાં પત્નીને આ વાત પસંદ ન પડી. સૌજન્ય અને સાધુતાની પિઝાન અને કિંમત કોઈને આપમેળે થઈ છે ! વિવાહ ફાક કરવાની વાત ચાલી. તે સમયના "બ્રાહ્મણ-ગોર" કમકાંડનું દાસત્વ ચાલતું 'પ્રદર્શન,' નિઃસ્વાર્થતાની 'મૂર્તિ', યજ્ઞમાનનું અદાસર્વદા કલ્યાણ સાધનાર, કુટુંબનો 'પરમ દિતેયી' 'રાજદ્વારે સ્મશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વ્યાંધયઃ' ! અક્ષરથઃ પાલન કરનાર, પછી તેનાં વચન અને તેની યોજના ફરે જ કેમ ? એવી પ્રથા આવા જમાનાઓની ગૂંથણી હશે 'Division of labour and distribution of peace and prosperity' જેને કહીએ તે દિવસો નાગર-સમાજના હશે, તેને તો હવે 'હશે' એ ક્રિયાપદથી જ પરિચુત આપણે જોવાના રહ્યા છે, 'તેહિનો દિવસાઃ ગતાઃ।' એજ વાક્યમાં જો દોષને એવાં જૂનાં સંસ્મરણો હોય, તો આત્માસન ભેવાનું છે. નરસિંહ મહેતાના આલેખનમાં જોઈએ કે મદન મહેતા શા નિર્ણય પર આવે છે ?

'વાત કહેતાં નરનારી ધરણી દબ્યાં, સાંભળી ચટકો ચિત્ત લાગ્યો, કાં રે દેવ દુઃખ અમને કર્યું, ગોર આજાપ થઈ કીધો દાગો; લોક માંહે હવે ચારો દસારથ, નાગરી નાતમાં ચારો રે મહેલું, રંક પામે કેમ રાયજી બેસશે, કોડી સાટે ચપું રતન વેણું; સ્વામી સજો એક વિનતી મુજ તણી, નારી નવણાં ભરી એમ બોલી, દીક્ષિત મોકલી ફાક વિવાહ કરે, આપણું રતન તે શું જો તોળી.'

* * *

દાક્ષિત મનમાં ચોપ ભર્યા વટે, લવલવવાટ કરો તો હું હાંસું,
 મેળયો વિવાહ તાહાંના સરવે કહી, ફરી કહેતાં હવે થાય હાંસું;
 મહેત્રી વિવાહ ને મુન બેસી રહે, છીને વિવાહ હવે કેમ ફાક ચારો,
 વાત માત્રી કહુ મિથ્યા હું નવ લહું, ગેર દીક્ષિત તથા પ્રાણ જશે;
 શિવની કૃપા થકી વેકુંઠ બાળીયું, હરજીએ મસ્તક હાથ મેલ્યો,
 દુનિયન લોક તે તેની નિંદા કરે, કાઠિ ઠહાપણ છે નથી ઘેરો;
 નરનૈયાને સમતોણ કાઈ છે નહિ, નાગરી નાતમાં જોતાં જોડે,
 મન મહેતો પણ કોણ તાંહાં બાપડો, એક સરખા પણ નાવે જોડે
 (ન. ક. સં ૪. ૮૧)

‘નરનૈયાને સમતોણ કાઈ છે નહીં’,.....મન મહેતો તાંહાં કોણ
 બાપડો.’ આ શબ્દો ગેર મહાત્મજ ન કહી શકે. દુનિયામાં ખરું કહેનાર,
 ખરું હિત બતાવનાર, અને જીવનના અટાકટીના પ્રમંગે શાંતિયે તે
 જ્યાં પડેવાને પથે અદાવનારની જ ખોટ જો તે કાળમાં માલુમ
 પડી છે. મન મહેતા અને તેમના પત્નીનો ખ્યાલ નરસિંહ મહેતાને
 માટે કેવો હતો, અને ગેર મહાત્મજ તેમને કેવા આલેખે છે, તે પરથી
 આપણે કદાચ અમજ શકીએ કે, નાગરોને તે કાળમાં, ધન, સત્તા,
 અધિકારના માપથી જ ‘મનુષ્ય જીવન’ ની સફળતાની આંકણી
 હતી, અને તે એટલે સુધી કે નરસિંહ મહેતા જેવા સાધુતાની
 મર્તિને પણ બનવાન પાસે વાચના કરવાનો પ્રમંગ લેવો પડ્યો—

“નિમ્બન ને વર્ણ નાત નાગરી, હરિ ન આપીશ અવતાર રે.”

પાયમો વર્ણ વહી ગયા છે, નાગરોએ બ્યારે સ્વસ્થ ચિત્તે
 ‘ડનતિની પગથીઓ’ રચવાની હજી અડખાંજ કરવા માડી છે,
 ત્યારે પણ આટલું વિચારવાનું છે કે જીગરજનથી આત્મ-પરીક્ષા
 કરતા, આપણે એમ કહી શકીએ એમ છીએ કે, શું આપણે નરસિંહ
 મહેતાના માળથી ધણું જ આગળ વધી ગયા છીએ કે ? અસ્તુ । । ।

આ પ્રશ્ન, પ્રિય સજ્જન મિત્ર! યુવાનો અને ઉન્નતિપ્રેરક આદિલન જે આજ આપણને આગળને આગળ ધપાવવા પ્રેરી રહ્યાં છે, તેઓની પાસે જેમનાં તેમ મૂકી, આપણે શામળદાસના લગ્ન મંડપની તૈયારીમાં પડેલા નરસૈંયાનાં દર્શન કરીએ.

સુભાગ્યે મદન મહેતાને કુલ-ચૂરનાં વચનને આધીન થવું જ પડે છે. તેને શાંત ચિત્તે અને સ્થિર મનિએ વિચારતાં સાગે જ છે કે, “ભક્ત નરસૈંયા” પાસે હું ગરીબ જ છું. ‘નિર્ધનવું ધન રામ’ અને તે ખૂટે નહિ, કોઈ લુટે નહિ; તેવું ધન તો નરસૈંયાના નસીબ સાથે જડાયેલું છે; અને જીવનની મહત્તા, તે ધનના માપથી નહિ લેવાની જોઈએ. આ વાત, મદન મહેતાને જરા આકરાં પણ હિતાચ્છં વચન જે દીક્ષિત ગોરે કહ્યાં તે ઉપરથી દીવા જેવી સ્પષ્ટ, આગળ તરી આવી-

“દીક્ષિત ગોરને શીશ નમાવીયું,
તમે કીધું તે અમે શીશ લીધું;
અમ તણાં ભાગ્ય જે સારો સગો મળ્યો,
વૈષ્ણવનો હવે સંગ ચારો;
જનમનાં કોટિ સંચિત પાતક હરો,
ભગતને ભેટતાં દુર ચારો.”

મદન મહેતાએ તુરંતજ લગ્નની તૈયારી આદરી, અને જીનાગઢ નરસિંહ મહેતાને કુમકુમ પત્રિકા મોકલી-

x x x

“હરિ તણા જન તે છે સદા નિર્મળા અડસઠ તિરય કેમ જોડ આણું,
પરમ પૂજ્યા જોગ છો જગતમાં, ધન્ય અમ ભાગ્ય જે પૂજ્ય કહાવો;

x x x

નાથ વિધાતરાએ તમ શું સગપણ કયું, ત્યારનો મનમાં મહદ રાગું;

x x x

વેશાખ શુદ્ધ દિન શુભ છે પંચમી, વાર ગુરુ લખ નિસ્વાર કીધું;
વાંચી કંઠોતરી, કુટુંબ તેડી કરી, મહેતાએ વિપ્રને માન દીધું.”

[નરસિંહ મહેતા]

વિવાહ સમારંભની ચિંતા તો આસ્થા યદિણી માણેક મહેતાને,
એટલે, તેણે, તુરંતજ પતિને તૈયારીમાં રહેવાની ચેતવણી આપવી જ પડે....

“મહેતાજી પ્રત્યે તવ બોલીયાં કામની,
વિવાહ આપ્યો હવે દિવસ થોડે;
ધમ્મી માહે હુ તો કાંઈ દેખું નહિ,
આવે સગાં રહ્યાં મુખ ઓડે.”

નરસિંહ મહેતાનો જવાબ તો શ્રી. અનંતપ્રસાદભાઈ લખે છે
તેનો જ. ‘ત્રેવડ ત્રિમને,’ અને આણેક મહેતાને ભક્ત-પતિના વચન
પર વિશ્વસ, પણ માનુષી દૌર્બલ્યની પ્રમળતા કેને ચકવતી નથી? પણ
નરસિંહ મહેતાને તો ‘મર્થધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણંવ્રજા’ના
પ્રવેશો પછી પ્રવેશોનો સાક્ષાત્કાર : તેને વિશ્વાસં વિશ્વંબરનો—

“રાખ વિશ્વાસ તું મન વિગે તારણી,
જાડે કુવારીકાં કૃષ્ણ પાસે.”

નરસિંહ મહેતાએ તો પહેલી જ કૃષ્ણચંદ્રના રાજ-ભવનની
મુલાકાત સમયે બંધન કરી લીધું હતું.

— ‘જીવનના પ્રસંગો’ને અંગે ‘શામળદાસતો વિવાહ,’ ‘હારમાળા’
આ પ્રસંગોનાં નરસિંહ મહેતાનાં પદો અખંડ મુગ્ધચિત્ર છે. ‘મામેર’
અને ‘દાંડી’ નરસિંહ મહેતાનાં પોતાનાં જ પદો હજી અખંડ મુગ્ધચિત્ર
પ્રગટ થયેલ નથી, એમ અમારી નજીમાં છે. તેમ આપ્તના પ્રસંગને
અંગે પણ પોતાનાં પદ મળ્યાં નથી.

“ હેતુ શુ રમણી બોલીયા મુજ બાપી, ગુપ્ત વાત છુ મુ રે તમને,
પુત્ર પગરણ કરી તેજને સમ હરી, શૂતલ વોક જોવા તણી હોશ અમને ”

—અને નરસિંહ મહેતાએ પણ હારકા પહેાચી એમ વચનોનું
રમણ કરાવ્યું—

“ હાસના પુત્રનું પગરણ આવીયું, વિવાહ કીધો વડનગર માહે,
આવી કોકોતરી નાતને નહેતરી, દ્વિસ ચોડા રજા જાનુ ત્યાહે,
વચન આપ્યું કમલાપતિ મુજને, તે હરિ અવસર આજ માળો,
લક્ષ્મીજી સહિત ત્યા નાચ પધારીએ, દામ નરમૈયાની સાથ આલો. ”

નરસિંહ મહેતાએ પુત્રના વિવાહની સર્વ તૈયારી શ્રીકૃષ્ણને
સોંપી દીધી, પછી તેની સાધનસામગ્રીની શી ગણના થાય ? અને
બગવાનનો તો મેલજ આ છે—

“ બક્તને કષ્ટ તે અમારે કષ્ટ છે,
સત જાએ તહા અમારે જાનુ. ”

નરસિંહ મહેતાને મદદ કરવા ચાર દેવી-સેરએ મૂકી દીધા,
અને હારકાથી છુતાવરત સર્વ મજાની જુનાગઢ પહેાચી અને સમ
સમારબ મોટા રાજવી હાકમાઈથી ચવા લાગ્યો તે તો નરસિંહ મહેતાના
વચનોથી જ પ્રભાણીએ—

“ રવજન કુટુંબને નાત તેડી સહુ, મકપ ગ્યનાના હાક માખ્યા,
ચ દરવા વિવિધ પ્રકારના શોભતા, લજમતા તો જુ બહાર માખ્યા,
ગાવિયા, જાજમ, તક્રિયા ચકલાદના, મડપ સુગધના બેહેક જાગે,
માતુની મગજ ગાય ટોળે મળી, વાજાના નાદ જાડુ ઘોર ગાગે,
કસાર, ખાજા જલેખી ને ઘેબર, વિવિધ પ્રકાર પમવાન બીધા,
મેવેયા, મોતેયા, દાનોયા, લાડવા, બાક્તા ધૂત ને ખાડ દીધા,
મિષ્ટાન્ન ભોજન કુટુંબ સાર મરે, પુત્રિન લોક આશ્ચર્ય થાય,
જે જોઈએ તે સર્વ લાવી દીધે, જેને ચિન્હન વેકુ દરાય,

કાલ સ્વામિ છે મહાશાંતિક દિન, ચોથે દિને સજ માણે રે જન,
નાત મહાજનને ઘેર તેડાં કરો, પ્રણિપતયી તે બહુ દેખે માન;
વણિક વહેવારિયા, સીમ ગગસીયા. જાને આસ્થાની છે સૌને ખાત,
વસ્ત્ર વાહન જોને જોઈએ તે મળે, નગસૈયો સમરે શ્રી લક્ષ્મીકાંત."

(ન. કા. સં. ૫. ૮૬)

"કેસર અગર સુગંધનાં છાંટણાં, મંડપ રચના કહી નવ જાણ,
નગરનું લોક તે સજ થયું જનમાં, કાણુ નરનારીને રંક રાધ;
અન્વ મુખપાલ ને રથ મંગળપુરી, વસ્ત્ર વાસણ લઈ ગાડે કરીયાં,
મુખડી મેવા પકવાન વિધવિધ તણાં. હેઠેના તંબુ કનાત તકીયા;
સુગંધ તિલક કરી વરજી નવરાવીયા, વિવિધ આજુપણ અંગ કીયાં,
તેજ બસો ને છુધરા ધમધમે, શીફળ લઈને હાથ દીધાં;
શ્રી લક્ષ્મીનાથને ચણું જઈ નમ્યો, આગા માગી તે અન્વ બેટો,
શીશ નમાવીયું તાત નરસૈયાને, સ્વગન કુડુંબને નમ્યો રે હેટો."

(ન. કા. મં. ૫. ૮૬-૮૭)

જાન આપવાની સર્વ તૈયારી થઈ ગઈ. નરસિંહ મહેતા શ્રી
કૃષ્ણચંદ્રની વાટ જોઈ રહ્યા છે. પણ દરેક પ્રમંજે બન્ધું છે તેમ,
નરસિંહ મહેતાનાં બગન સાંભળ્યા વિના, કેલશના સૂર, પૈકુંડા
પહોંચ્યા વિના, બગવાન પ્રગટ થાય જ નહિ; પણ નરસિંહ મહેતા
વળી ક્યાં બગવાનને છોડે તેમ હતા ?

x

.x

x

"તવ હરિ ધાર્ધ સજ થઈ ઉડીયા, દારક દારક વદન વાણી,
ચાલ ચતુરાં મુખ ચતુર્બુજ એમકહે, કુંબધરેદાસ તે દેહેયું જાણી;
કનક જગિત મણી રથ આગળ ક્યો અન્વ જોડી હરિ પાર્સ લાવે,
રૂઝમણી સહિત પધારીયા શ્રી હરિ, મુનિવર જોગાને ધ્યાન નાવે;
અંતરિક્ષ માર્ગે પલકમાં પરવર્યા, રથ તણી ગજનાં સર્વે જાણી,
અવર ખીલું કોઈ દષ્ટે દેખે નહીં, નગસૈયો નિરખે સારંગપાણી."

જન વડનગર પહોંચી, મદન મહેતાએ મોટા ઠાઠમાદથી માંમેયુ કયું.....

“આવી પહોંચ્યા ત્યાંહાં જન મોએ જહાં,
મદન મહેતો મનમાં રે હરખ્યા;
ધાઈ ચલે નખ્યા વેવાઈ મન ગમ્યા,
નરસિંહ મહેતો દોઢા સિદ્ધ સરખા.”

મદન મહેતાએ સર્વ પ્રકારે સર્વનું સ્વાગત કયું અને લગ્ન વિધિ સર્વ પ્રકારે નિવિધને થઈ ગઈ.

“આજે લગ્ન તરો દિવસ ચોદામણે,
મંડપમાં માનુની ગીત ગાયે;
મદન મહેતો શુભશાંતિકે ખેસીયા,
મહેતીને મન આનંદ ધાયે.”

x

x

x

વરધોડા વેળા વરને થઈ તે સમે,
નાત મહાજન સહુ લીધા સાથે,
અસ્ત ધડી દશ ઉદીયાત દિગર મમે,
જોશી ધડી માંડી તેની જ દાયે.
આશા લીધી મેં લક્ષ્મીના નાયની,
ગદગદ કંઠે હું ઉભો ત્યાહે;
પ્રેમ જરાણો હું ને બોલી તે નવ ચકું.
હાથ સાહી મારે લીધો રદીયા માહે.
હું તારા પ્રેમને વશ થયો નામરા,
વૈકુંઠમાં નથી તોલ તારે,

બહાને કષ્ટ તે મુજને કષ્ટ છે,
તું મોખવડ નહીં દોષ મારે."

(ન. કા. સં)

હરતમેળાપ સમયનું નરસિંહ મહેતાનું વર્ણન 'દિવ્ય-દર્શન' ના કથાવે છે. પણ પ્રિય સજ્જન ! અમે 'સ્મરણો' ના તારી પામે રૂબૂ રાખીએ, એટલે નરસિંહ મહેતાનાં પદોની સુંરંગી રચના, જ્યાં ત્યાં શુભચાલી પ્રેસના નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહમાંનાં તું વાંચી સ્વયં શું જાનના આનંદની લદાણ આ શામળાસનાં લખ સંબંધની લેજે. અમે તો તને જાનમાં પાછા જુનાગઢ પહોંચાડી છએ—

" સહજ પાંચ મહાલ 'ઉજ્જવળ કરી
ગાજતે વાજતે જાન ચાલી,
નગરના લોક તે ટોળે મંજ્યા
નિરખે છે વરજને મીઠા બાલી,
માનુની હરખથી ગાય ટોળે મળી
સરવેને ફેરણ પાન દીધાં,
વરજને પોંખીને ધરમાં પધનવીયા
શ્રી લક્ષ્મીનાયનાં નામ લીધાં,
અંતરિક્ષ માર્ગે અંતરંગમી વચ્ચા
નરસિંહો રહ્યો, તે પાણુ જોડે,
મેવક માર વળાવીયા, હેત શું
પૂરી રહ્યા હસના દોડ કોડે."

[૬]

“ નરસિંહ મહેતાના પિતાનું આજ્ઞ ”

“પંદર સૈકા પૂરા રે, ચોથા વગસમાં હોજી (૧૫૦૪)
કાન્તક સુદી સાતમે આવ્યા અવિનાશ,
આધ્ય પ્રભુ સારે રે, શૂન્વીસું જુઓ હોજી
જટાયું સારું સમે જેમ,
દામોદર મહેતાનું રે, પ્રજુ પોતે સાસ્તા હોજી
નિકમજી પોતાનાં તારે તેમ. ”

(મીઠો કવિ-જંગમતીર્થ
ગુ. દી. અ. ૪-૧૧-૩૪)

નરસિંહ મહેતાના ગૃહસ્થ-જીવનના શુભ પ્રસંગો પ્રભુકૃપાથી ઉકસી ગયા; તેમનું ભજન-કીર્તન અખંડ આસ્થા જ કરે, વચ્ચે વચ્ચે મડપ-મેળાના સંત સમાગમો થયાં જાય. સર્જનહારની લીલા અજળ છે. શામળદામના લગ્ન પછી ધણી દુઝંડી મુલતમાં જ શામળદાસનો સ્વર્ગવાસ થાય છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનમાં તો ભગવદ વચનોનો જ સાક્ષાત્કાર—

“ યો ન હૃષ્યતિ ન દ્રેષ્ટિ, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભ પરિત્યાગી, ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ”

(ભ. ગી. અ. ૧૨-૧૭)

પોતાનું પણ વચન ‘ કરમાયા ભોગ દેહે ભોગવે છૂટકો ’ ‘ જે ગમ્યું જગદ્ગુરુ, દેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફેક કરવો, ’ એમાં જ આશ્વાસન, શાંતિ સમાધાની. નરસિંહ મહેતા જેવા ‘જંગમ-તીર્થ’ ની જેને મીઠો કવિ હપમા આપે તેવા સાધુ મહાત્માનો પુત્ર, જેના લગ્નમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અને રુકમણી જનૈયાં તેનો લગ્ન પછી બે વર્ષમાં જ સ્વર્ગવાસ, એ અતિ કરુણ પ્રસંગ છે. નાગરી

નાન પણ કળકળી ઉઠી હોય, અને નરસિંહ મહેતાનાં અને સ્નેહી ભક્તમનોને પણ ખલ્લું દુઃખ થયું હોય, એમાં શું નવાઈ ? મહેતાજીનાં 'વચન' તે આ પ્રમાણે જ સર્વનાં સમાધાન માટે—

“ પત્ની ને પુત્ર બે મર્ત્ય પામીયાં
નમરના લોક કરે રૂદન,
અવધ જેની થઈ તેહ જાણે રહી
ત્રેસ નહિ જોઈ કન્ટું મન. ”

(આમેરું, ન. કા. સં. પરિ. ૫. ૩૮)

અને પરંપરાથી મહાન ભાગ્યશાળી ગણીએ એવા બહા બહા ભૂપતિઓ અને રાણીઓ પણ સુખદુઃખમાં રમણ્યાં છે, તેનો ખ્યાલ આપતું ૫૬ જમાનાઓને આશ્વાસન લઈ ધારણા રાખવા ગાણું છે—

“ સુખદુઃખ” મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધરીયાં;
ઠાળ્યા તે કોઈનાં નવ ટળે, રૂપનાથનાં જરીયાં. ”

તેમને પોતાને તો—

“ સુખમંઝારી મિથ્યા કરી માનજે,
કૃષ્ણ વિના ખીજું સર્વ કાચું;
જીગસ કર જોડી નરસિંયો એમ કહે,
જન્મ પ્રતિજન્મ હરિને જ ભણ્યું. ”

.....આવા તત્વજ્ઞાનમાં ગમાધાન જ હતું. તેમની તો બજનમમાધિ અખંડ ચાલતી જ રહી. ‘આદનો પ્રસંગ’ એ પણ નરસિંહ મહેતાના જીવનનું મોટું ‘સંબાલ્ણું’ ગૂંજસતે ગપ્પું છે; અને જૂના કવિઓએ તે વિધિવિધ રીતે વર્ણવી અમર કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાના આ અપ્રતિમ જીવન-પ્રયોગ દિલ્હરમાં ‘અમર સંબાલ્ણું’ તરીકે જુદી જુદી માં પણ ગવાય છે એમ કહી રાખીએ છીએ. અમે ચોતે યોગ

વર્ષ પહેલાં 'નરસિંહ ચોરા'માં મારવાડના યાત્રાળુઓને 'નરહીયો, નરહીયો' એમ ઉલ્લાસથી દર્શન કરતાં કરતાં કેવળ મારવાડી બાપામાં 'દંડી'નો પ્રમંગ ગાતાં સાંભળ્યાં છે. અને 'નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ'નાં 'પરિચિષ્ટ' વાંચનાં પણ જરા બારીકાઈથી અભ્યાસી જોશે તો કંઈ કંઈ પ્રાંતિક સ્વરૂપ બાપાના અંગે તેને પ્રત્યક્ષ થશે જ.

શ્રાદ્ધના પ્રસંગની વાત બહુ ટૂંકી છે. વિગત એમ રજૂ કરી શકાય કે, ધણુ'ખરે' શ્રાદ્ધ મોટાબાઈને ત્યાં યાય; પણ આ ચોક્કસ પ્રસંગના ઘટના થવી નિર્મિત હશે, એટલે નરસિંહ મહેતાએ તે વર્ષમાં શ્રાદ્ધ કરવાનું પોતાને ત્યાં કરાવ્યું. આંહી આટલો ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે કે, આ શ્રાદ્ધ-સંવત્સરીને અંગે 'શ્રાદ્ધ' હતું. જૂના કાળમાં 'મંવત્સરી' એટલે 'મરણતિથિ.' આવી રીતે વિધિ-પૂર્વક 'શ્રાદ્ધ' સારીને ઉજવાતી. ભાદ્રપદ વદનું આખું પખવાડિયું 'શ્રાધ્ધ' (શરાધીયાં) તરીકે હાલ વધારે જાણીતું છે. આ એક 'પિંટ પૂજન'નું સ્વરૂપ છે, તે મહાદેવ વાંચનારને સુવિદિત છે, એટલે હવે આપણે તો નરસિંહ મહેતાના પિતાના શ્રાધ્ધ સારવા નગસૈંવાના સ્વામીને કેમ હાજર થવું પડ્યું તેજ જાણી લઈએ.

'શ્રાદ્ધ'ની તૈયારી માણેક મહેતીએ સર્વ કરી. સગાં રનેહીજનોને આમંત્રણ પણ થઈ ગયાં, અને નરસિંહ મહેતા જગ્ગરમાં માત્ર ઘી સેવા આપ્યા. કોઈ સહાયી વેપારીને ત્યાં ગયા. વેપારી 'રામનામ'નો વેપાર પણ અવગ્રાશે કરતો હશે, ત્યારેજ તેણે મહેતાજીનું સ્વાગત કર્યું અને સંતમમાગમનો એકમાત્ર લાભ લઈ લેવાનું તેને આકર્ષણ થયું. નરસિંહ મહેતાની ભજન-મમાધિ સધાઈ. રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં શૈવનવૃત્તાંતમાં એક ઘટના એવી જતેલી તેનો ઉલ્લેખ છે. અને તેજ તત્ત્વનું દર્શન, મહેતાજીની 'ભજન સમાધિ' કહો કે 'બક્તિયોગ' કહો તેમાં, આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસને તે સમયના પ્રખ્યાત નાટકકાર, આગ્રહપૂર્વક 'ચૈતન્ય'નો નાટ્ય પ્રયોગ

નેવા લઈ ગયેલા. રંગભૂમિ પર ચેતન્યની ભક્તિ, આવવાહી સંગીત, અને નૃત્યકીર્તન નિરખનાં રામકૃષ્ણ પરમહંસને ‘મમાધિ’ લાગી ગઈ. નાટ્યપ્રયોગ પૂરો થયો ત્યાંસુધી તે પગ્મ આનંદ-પ્રદ અવસ્થામાંથી જાગૃત થયા નહિ, અને તેમને ઉપાડી માડીમાં તેમના ‘દક્ષિણેશ્વર’ના મંદિરમાં લઈ આવ્યા, ત્યાંસુધી તેજ અવસ્થા રહી. પ્રિય સજ્જન વાંચનાર ! નરસિંહ મહેતાનો ભજન-યોગ-પણ આવેલ. શ્રાદ્ધનો સમય થઈ ગયો. આમંત્રિત મડગી આવી પહોંચી; પણ નરસિંહ મહેતાનાં દર્શન દુર્લભ માણેક મહેતીની મુઠેલીને મૂંઝવણની કંપના જ કરવી’ શ્રે. ગૂંજગતના કવિ પ્રેમાનંદે આ પ્રમગને બહુ રમિક બનાવ્યો છે, અને બીજા પણ જૂના કવિઓએ કંઈ કંઈ રંગ પૂર્ણ છે-

અમારે તો પ્રિય સજ્જન વાંચનાર ! શ્રાદ્ધની નોંધ તારી પામે જી રાખવાનો ઉદ્દેશ એજ કે, નરસિંહ મહેતાની પ્રેમ-ભક્તિના યોગનું દર્શન કરાવી. શ્રી ભગવદ્ વચનની અનેકધા ધટના ‘નરસિંહ મહેતાના જીવન’માં થાય છે તેની ઝાખી કઢાવવી-

અમન્યા ધિતયંતો માંયે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં મિત્થામિ યુક્તાનાં યોગ ક્ષેમે વહામ્યહમ્ ॥”

૧

(બ. ગી. અ. ૬-૨૨)

આ ભગવદ્ વચનનું દર્શન ભક્તજનને કરાવવાનો સચોટ ઉપસ્થિત થયો; પછી શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પોતાનાં અમર વચન નરસિંહા જેવા પરમ ભક્તને અંગે સિદ્ધ કરી જતાવે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ભગવાને પોતાના ભક્તનું સ્વરૂપ પ્રગટાવ્યું. આવા આવા પ્રસંગેમાં જ શ્રી ભગવદ્ વાક્યોનો સાક્ષાત્કાર થાય “જન્મ કર્મ ચ મૈ દિવ્યમેવં યો યૈત્તિ તત્ત્વજ્ઞઃ” તે આમ જ. માણેક મહેતીને આત્માસન મળી ગયું સતી માધ્વીની મૂંઝવણ ટળી, અને ‘શ્રાદ્ધ’ સરાયું. મીઠો કવિ દહે છે

તેમ રામચંદ્ર મહારાજે જટાયુની સેવાની પિઝાન આદિ સારીને કરી હતી તેવું જ આ દૃષ્ટાંત છે. કૃષ્ણદામોદર-નરસિંહ મહેતાના પિતા-પરમ ભાગ્યશાળી, કે જોતું આદિ કૃષ્ણ ભગવાન સારે ! ભક્ત અને ભક્તિનું સામર્થ્ય આથી વધારે કોણ આશ્વેષી શકે ? સર્વ કામ સમાપ્ત થયું. છેક મંધ્યાકાળે નરસિંહ મહેતા ઘી લઈને આવી મયા, અને જોતું કે ‘ભીડ પડે ત્યાં આવે ધાય’ એ ભીડ-ભંજન આવી પહોંચ્યો, અને અનંતપ્રસાદના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સ્વજનની દાત્ર ધરીને, હરિ લાગ વધારે, એ ઘટનાનું નરસિંહ મહેતાને દર્શન થયું’જ.

卐

[૭]

“ભામેરૂ”

“જાણ્યું નાથે, સાદ શ્રવણે, સુણી, પ્રગટ થઈ પુત્રીને માન દાઉં.”
(નરસિંહ મહેતા)

“પંદરાગોતર સાળે (૧૫૦૭) રે સીમંત કુંવરબાઈનું હોજ,
સેતર શુદ્ધ તેરશતું થાય;
ભામેરૂ પધાર્યા રે દોશી - દામોદર જીવે હોજ,
કુંવરબાઈને આપેલ વેણ પળાય.”
(મીઠા કવિ)

“નાગરી નાતે નામી નરસિંહ વૈષ્ણવ વીર વેરાગી,
શીવજીને સેવી સંતોષી, શ્રીવર સેવ્યા જાગી;
બ્રમણ્યા ભાગી બન્યા બડા બડા ભાગી,

x x x x
પરચા પૂરે— — —પ્રિયતમ પ્રેમ પુનિતે”
(શ્રી. અનંતપ્રસાદભાઈ)

સહિયક્તી નિર્ધારણામાં પ્રભુ પોતે પણ ‘કાઈ-કાણ્ય’ ના કર્મના કાયદાને આધીન થઈ રહે છે, એમ આપણને પુરાણોની ઘટના

પુરવાર કરી બતાવે છે; તો પછી મનુષ્ય-જીવન તો અદ્વાતાનાં બદલાતા પ્રવેશવાળું જ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું? નરસિંહ મહેતાના પ્રભુમય જીવનમાં પણ ‘અકસ્માતો’ જે તો અવકાશ ખરેખર; અને તેવી ઘટના, એ પણ પ્રજાની પાઠભણાવવાની રચના જ અમૂલ્ય. શામળદાસને સ્વર્ગવાસ થયો, અને ત્રણ વર્ષ પછી નરસિંહ મહેતાનાં સતી-સાધ્વી મહાધર્મચારિણી માણેક મહેતી પણ સ્વર્ગે સંચર્યાં. મીઠા કવિની નોંધ છે કે-

“પકરા ગોનર પાચે (૧૫૦૫) રે, સરગે મહેતીજ સંચર્યાં હોજ,
ચેનર મહેતો સુમનવમીનો દન;
જાની મહેતાજરે તોપણ શેક અંતરે હોજ,
વિહલજ તો સંભળ વે બોધવચન.”

જન્મજન્મ-માનસની સાથી, સહવાસી અને આત્મિક વિકાસની માફી, ઉપડી જાય તે સંતમહાંતને પણ મહેતું કહિન, તે ઉપરની મીઠા કવિની નોંધ પરથી સમજાય છે; અને આગળ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં જ નરસિંહ મહેતાને તો સમાધાન-

“પત્ની ને પુત્ર બે મરણ પામીયાં, નેમરસોક કરે રદન;
અવધ જેની ચઈ તેહ જાયે સહી, લેશ નહીં શેક કરાં મન.”

અને ભવિષ્યનાં નર-નારીઓને સુખદુઃખના વખતમાં ગૂંચવાતાં સમાધાન-શાંતિ મળે તેવાં તત્ત્વચાનનાં વચન નરસિંહ મહેતાનાં પોતાનાં જ, પછી તે સાધુ-મહાત્માને તો ગાવાની જાદુઈ અધેરી ખસેડનાં થી વાર !

“જાગીને જોઉં તો જગન દીમે નહીં,
ઉઠમાં અટપટા બોગ બાસે.”

અને વળી .

‘દેહ તારી નથી, જો તું જીવતે કરી, રાખતા નવ રહે નિશ્ચે જાયે,
દેહ સખધ તને, નવનના બહુ યશે, પુત્ર કલત પરિના વહાયે’

આમ જ્ઞાન-શક્તિના જો નરસિંહ મહેતાજી તો જીવન આકરમાતો
દમ્યે પણ એકધાત પ્રમુપરાયજી ચાલ્યું જ ચાલ્યું.

નરસિંહ મહેતાના ‘દિવ્યાશ્રમ-માળા’માંથી ‘એક દીન પંખીસે
દિ જના, એક દીન મિત્રિમે મીન જના’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે પંખીઓ ઉડી
ચાલ્યા પુત્રી કુવર્યાઈ તો હનામા શ્વશુરશ્રેષ્ઠ હતી નરસિંહ મહેતાની સર્વ
સભાજી કાળજી હવે પુત્ર-વધુ સુ સેના (ભુડીયાઈ) ઉપર આવી પડી
નરસિંહ મહેતાના પદોમા શ્રદ્ધ સમાર સખધમા પછીથી ખાસ માહિતી
મળે એવો ઉલ્લેખ નથી મળતો, વિના કે ‘મામેર’ અને ‘હાગપંથુ’નો
પ્રસંગ, અને પ્રિય મળજન વાચનાર ! એમ આપણે જરૂર નિર્ણય
ઉપર આવી શકીએ કે જે ‘અમત્કારિક’ હોય સહાયના પ્રસંગો
નરસિંહ મહેતાના જીવનમા વણાય છે, અને જે કંઈક જૂના કવિઓએ
અમર રાખ્યા છે, તે સર્વ પ્રસંગોને અંગે નરસિંહ મહેતાએ પોતે
પણ ‘પદોન્કાદ્યો’મા નોંધ જરૂર સખીજ છે અગર જો મદના
પ્રસંગોના પદો હજી પ્રાપ્ત થયા નથી નરસિંહ મહેતાએ ‘જગત-
નિયતાની કૃપાત્મ માહાત્મ્ય’ અને ‘સદ્ગુણ’ ‘અત્પથ અને માધુતાના
વિજય’ની નોંધ, જીવનકલહમા મુઝાતા માનવીઓને જીવન સફળતા
મળામા ધી જ ધાત્યા રહે એવા ઉદ્દેશથી જ પદો પ્રખ્યાત કરી
અવિધ્યના જમાનાઓને ‘અમર વાર્તા’ આપ્યો છે

કુવર્યાઈના શીર્ષકનો પ્રસંગ આવે છે કુવર્યાઈ તો જુના
ગદ્યી શ્વશુરશ્રેષ્ઠ વિલાસ થયેલી, તેથી શાઈ, માતાના સ્વર્ગાસના પણ
સમાચાર જ તેને તો હોને જોડે માલજવા હોના-અને નાજમેની નરસિંહ
મહેતા સખધી કંઈ કંઈ ગરમ મમ્મના મિશ્રિત ચાતો સ્વામળવી જ

બિચારી નિર્દોષ પંખિણીના નસીબમાં હતી. સુખાગ્રે આ સીમંતના પ્રસંગે • કાળાં વાઘળાં ના ઘટાટાપમાં • વિજળીના ચમકારનાં દર્શન સરખી ઘટના નરસિંહ મહેતાની પુત્રી માટે ઘટાવી.

સીમંતનો પ્રસંગ પણ જૂના કાળમાં ધાર્મિક વિધિપૂર્વક લગવાતો. આજ ત્યારે દર્યાલિ અને જર્મની કે ફ્રાન્સ 'પ્રજાતંત્ર મા છેલિલ ।' એ સૂત્રને એક કે બીજા સ્વરૂપમાં અવલંબી રહેવા માગે છે. ત્યારે અર્થશાસ્ત્ર અને એવા જ કંઈ દેશકાળના સયોગના સયોગ બીજી પાસ 'સંતતિ નિયમ'નું સૂત્ર આગળ ધરાવે છે. પ્રિય સગળન ! આપણે આ વાટાપાટમાં નહિ પડતાં, કુંવરબાઈના મામેગમાં ભાગ લેવા જુનાગઢથી જે ગાડામાં નરસિંહ મહેતા ભગન-મંડળી માથે ઉપડ્યા તેજ ગાડામાં ઉતરે-દેલવાડે જઈ પહોંચીએ.

સીમંતના પ્રસંગની આમંત્રણ પત્રિકાએ કુંવરબાઈના ચશુર શ્રીરંગ મહેતાએ સગારનેહીઓને મોકલી. નરસિંહ મહેતાને તે પત્રિકા મોકલવાનું પ્રથમ પહેલે શ્રીરંગ મહેતાએ એવા વિચારથી મુલતવી રાખેલું કે, તે સાધુ પુરુષને વ્યવહાર ધર્મના આગ્રહાટમાં ન પાડવા. કુંવરબાઈને તો એક જ વાંછના કે આ પ્રસંગ નિમિત્ત પોતાના પિતાનાં દર્શનનો લાભ મળે; અને તેણે હેતુથી થટ્ટી નમ્રતાપૂર્વક સાસુજીને આ સમાચાર પિતાને જરૂર પાડવવા એવી આજીજી ગદગદ કંઠે કરી. પણ ઉના-દેલવાડના નામરોમાં નરસિંહ મહેતા જેવા 'માધુડાં,' સગા તરીકે આવે તો અગે જાંખાં 'દેખાઈએ' એ 'મગરૂરી' કે 'ઘૌર્જલ્ય' જે કહોં તે, સાસુજી અને અન્ય કુટુંબીજનોને કુંવરબાઈની નમ્ર આગણીનો સ્વીકાર કરવા દે કે ? જરૂર નહિ જ પણ શ્રીરંગ મહેતા, કુંવરબાઈની મદદે આવ્યા; અને બોખલા પડ્યા માથે નરસિંહ મહેતાને પણ આમંત્રણ પત્રિકા જીજીગદ મોકલાઈ. કુંવરબાઈ રાજ રાજ ચર્ચગણાં, જૂના સંસ્કાર 'પિતૃદેવો મય, માતૃદેવો મય ।'

એ માધુપુત્રીના લોહીમાં જ; તેને મન તો પિતાના દર્શનમાં જ મર્ગ મુખ સમાગેયું હતું, અને જગન્નિષંતાની રચના પણ 'સ્વર્ગ' ને જગતના મેલાદયમાં ઉચો ને ઉચો રાખી. દેવી મદાય અને શક્તિનું દર્શન ત્રિવિધ રીતે ક્રમવાનો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થતો હતો, એટલે 'જૂઠાં જમ મારશે' એવી જ ઘટના ઘટી. શીયત ગોચર્યનંગમમાર્ધ પણ લખે છે કે-

“પ્રભુના ધનના એવ જન શું કરશે રે,
પ્રભુ પૂરે જેવું તેણ દીધ તેવા બળશે રે.”

એખતો પડ્યો આમંત્રણ પત્રિકા લઈ જીનામઠ પહોંચ્યો, અને નરમિહ મહેતા 'ગૃહસ્થ હોતે માધુ યમ રહેના', ને પણ આ ગૃહસ્થ-ધર્મનું છેલ્લું ટાકણ માયવી લઈ, કુંવરજાણને કૃપાઈ કરવાની પ્રભુ પ્રેમી યમ જ. નરમિહ મહેતાને કોને પહોંચવાનું. આજના 'વિમાની' જમાનામાં 'ઉના કે જૂના' એ એક જ, એમ ધડીમ્ પણ કહી શકીએ. પણ તે કાળમાં માઠ ગાઉ પગ રરતે જવાનું, એટલે કંઈક ગડબાજ કંઠી પડે; અને તેમા પણ નરમિહ મહેતા જેવા ભક્તજનને તાલકાવિક સાધનસામગ્રી માધી પણ કોણ આપે ? પણ બજનમંડળીની મદદથી જવાની તૈયારી નો ધર્મ ગઈ. નરમિહ મહેતાને પણ વ્યવહાર-ધર્મ મૂંઝવે તો ખરો ના ? ત્યારે જ પ્રસંગોપાત આવા ઉદગાર પણ નીકળે-

“પૂરું ના પડે નાયજી તમારી કૃપા વિના;
એક આણું ત્યારે અનેક ખૂટે,”

નરમિહ મહેતાનું તૈયાર થયેલું 'ગાડું' કહો કે 'વહેલ' કહો, પણ તે ઉપરના વચન સાધુ મહાત્માને પણ કહેવાં પડે તેવા જ સંયોગ-વાળી-સર્વ જૂના કવિઓએ પણ રંગ જમાવીને 'વહેલ' વર્ણવી છે. વર્તમાન કાળમા પણ એક 'કહેલી' જ ધર્મ પડી છે કે, પૂર્ણ સાધન-સામગ્રી વગર કોઈની સહાનુભૂતિ ન હોય, છતાં કાર્ય નિર્વિઘ્ને પ્રભુ

પ્રપાતી કાઠી જાય તો, તેને નગમિંદ મહેતાના ગાડાની સાથે
 'મરખામણી કરી, કંઈક નમ્રતાએ ફોલ્ડમંદફતનારે વ્યક્તિ 'અમારું
 નગમિંદ મહેતાનું માફું છે, 'એવા ઉદગારમાં આશ્ચર્ય થાય છે. બગન-
 પાનની સામગ્રી, એવારે માફું-મતો બેળા, અને મારગેના બગદાર અને
 મામું જુદું પડી રહેતું ગાડું, આ ચિત્ર તો 'સ્ત્રિ વર્મા' જેવા
 સ્વાધીન આસેષે, ત્યારે જ આપણને જરો પચાસ આવે, પણ પ્રિય
 વાંચનારે આપણે પણ ભક્તસજના જ ગાડામાં છીએ, એટલે ફરે
 હતા દેવવાદનાં ચતુર નામ નર-નારીઓ, નગમિંદ મહેતાની આવવાની
 રૂઢ જોતાં હતાં છે. તેમાં જ બધી જાહેર. નામર-સ્વભાવના ઉદ્ધ
 સ્વભાવી અને અતુલની અનંતપ્રશ્નભાષ તે સમયનું વ્યાપ્ત આવે છે,
 તે કોઈને વિચારવા જેતું પણ છે-

“મૂલે તો માંડી મૂલસલ, તેમાં જાહેર નામર ભન,
 કહેવામાં 'કરેલ ફરજન', ભીતર 'એવા એવા' મન.

x x x

સુખ પર મીઠું મનમાં કપડ પૂઠેથી જાતના જાત છે,
 વેતગી આપણે વેશ કાઢી, છતાં ન શરમાલ છે.

x x x

શાં દીવાં ! જાણાં ! નાચવાં ! વેતગીમાં ! શાં સ્વયંમાં;
 આ જાતથી ન કુઆ ભવા, નિંદા કરેલી નાતમાં.”

કુંવરગાદીએ આગ્રહ કરી પિતાનાં દર્શન થાય એ ઉદ્દેશથી
 મારગપરથી પાસે લેખાવું હતું. પણ જ્યારે મહેતાજી હવે આવી
 પહોંચ્યા અને નામર નર-નારીઓને મળત કરવાનું 'લક્ષ્ય' મહેતાજી
 થઈ પડવા, ત્યારે તે કુંવરગાદી જાડ લાખી આવ્યું. 'પિતા પુત્રીનાં
 બેઠા'નો પ્રમંથ વિવિધજાત ભની અને પ્રેમનાં કવિઓએ એવા આદ
 પણ મહેતા અમરસરકે જાહેરમાં આજેબ્બે છે કે, પ્રિય વાંચનારે ! કૌટુંબિક
 જીવનને, જેને ગ્રાહ મળે છે તેનાં લક્ષ્ય રહી રહે.

સામરે વિાચ આપતા કણ્ઠમુનિનું આતેજન રવિવર કલિદાસે મ્યું છે, તે પણ ઘડીભ? આપુ થઈ જાય, અને માધુ પિતા અને મા'વી પુત્રીના ચિત્ર આંખ આગળ તરવરી રહે નરસિંહ મેના મામેરાની તૈયારી વગર આવ્યા છે તેથી કુવળ્યાઈને બહુ લાગી આવે છે વ્યવહારમાં તો 'મા' જ જોઈએ, તે વિના માધુ પિતાને મેણુ સમજાવે? 'મા' માભરી આવી, અને 'મા' જ્યારે સામરે ત્યારે તો પ્રિય સજ્જન! ભલા ભના ભડવીરના નેત્રો પણ આમુથી નથી બીજતા! નરસિંહ મહેતા-પ્રેમની મૂર્તિ-માતપિતા બન્નેનો પાઠ ભજવે તેના, કુવરમાઈને આશ્વાસન આપે છે 'વિશ્વાસ વિશ્વભર'માં તેની દ્રઢતા કદાવે છે કુવળ્યાઈ પિતા-દેવને ભેગી, સર્વ રીતે શાંતિ અમાધાની મેળવે છે, અને કુટુંબીજનોમાં જન્મશુપાણીની તૈયારી પ્રવામાં પ્રદત્ત થઈ જાય છે

મામેરાના પ્રસંગમાં એક બીજો પ્રસંગ પણ યોગ્ય છે જન્મવાના અમરે ઉકળતુ પાણી મ્નાન મવા માટે નરસિંહ મહેતાને આપવામાં આવ્યું નાગરોની ન મિહ મહેતાની કસોટી કમ્પાની કળા પણ અજખ જ, પણ નરસેયાના રામીની સહાય પણ અજખની અજખ જ હતી તો! નરસિંહ મહેતા 'મહાર' અ લાપે છે ધટાટાપ વાદળા ચઢે છે, 'પ્રમળ દળ સમ આજ વાદળ વિવિધજ્વરણુ ધરી ફરે' અને 'ચડી આવ્યા વાદળ મળા' મૂશળધારાએ વરમાવે 'અમ્રદ પૂણું રસાળા' આ કવિ નથુગમનના વર્ના સત્તુના વણુંન પ્રમાણે આપાઢી મેંતની જ સ્વારી વરચો વરણુ વસુધા પરે નો દેખાવ થઈજ ગયો અને નરસેયાના રામીની સક્રિયતા દર્શન મર્વને થયા જ પણ માયાની 'છત્રાગ'નું સામર્થ્ય કંઈ ઝોણુ છે? નાગરોને નરસિંહ મહેતાની ખરી પિઞન યાય અને સર્વશક્તિમાન સુત્રધાર જગતના નાયલું જ્ઞાન યાય અને દર્શન યાય, તો તો પછી 'છત્રિહાસનાં પાનાં' ફરીજ મયા હોત ના? એઠ કરતા વચારે પ્રમગે નરસિંહ મહેતા જેવા પ્રેમ-બકિતના યોગી, સયમી સાધુને પણ 'નિર્ધનતા'નો ખ્યાલ

નાગરોએ બહુ કમવો હશે એમ લાગે છે; ત્યારે જ તેમણે આ વચન ક્યાં છે—

“નાગરી નાતમાં નિર્ધન મરજ્યા, કહેને નાગવણ કેમ કીજે.”

પાંચસો વર્ષ પહેલાં નરસિંહ મહેતાને નાગરી નાતમાં નિર્ધન તરીકે ગણાવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડેલી, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે; અને આપણે આમાં ગંભીરે છીએ કે, એવી જાનની ‘અમલ’, વિદ્યા, કળા, અને ઉચ્ચ કૌશલ્યોથી સંસ્કારિત યુવાનો જ્યારે વર્તમાન કાળના નાગર જૂથોમાં મર્ગ જમ્યાએ છે જ, ત્યારે કોઈ નાગર સંજ્ઞાન બધુંતે નહિ જ પડે ! અગર જો નરસિંહ મહેતાને તો તે ક્ષણિકતરંગ પમાર થઈ જતા આત્મવક્ત્રી વચનમાં જ મજા રહેતા જોઈએ છીએ—

“પન તણુ ધ્યાન તુ અહોનિશ આદરે, એજ ત્હારે અંતગપ મેરી.”

‘મામેર’ પૂરવાનો મમય આવી પહોંચ્યો, કુંવરજીઈની વડ સાસુએ તો માધનમામઝીની મોટી નોધ આપેલી, કે જે રાજ્ય મહાગજ પણ પૂર્ણ પાડવામાં ચલી જાય. કુંવરજીઈની પરિસ્થિતિ અને મૂંઝવણ તો વેકુંદનો નાથ જ જાણે. નરસિંહ મહેતા તો કીર્તન-ધ્યાનમાં મગ્ન; પણ તેમનું અનુમધાન તો વેકુંદના કૃષ્ણ-ભજન સાથે. પછી પરિણામ રમણીય જ આવે એમાં શું આશ્ચર્ય ? વેકુંદપતિ વેગે આવી પહોંચ્યા. ભાતભાતના કપડા-સત્તા અને રંગબેરંગી ચોળી પટોળી, પાંખડીઓ નાગરમાં ચોકળપે પહેચાણી, અને કુંવરજીઈને કમળા, જે રોડાણી થઈ આવ્યાં હતા, તેમણે માતાના પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો અમૃત-સ્વાદ આપ્યો. વાત મર્વત્ર પ્રમરી પણ ખરી, અમતભરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન ચર્ચા જ, પણ ‘જાણ્યા છતાં નહે અજાણ્યા તેને શું કહેવાય’ એજ પ્રવેશ્યે તે સમયના નાગરોના નસીબમાં નિર્મિત થયેલા. પ્રિય સંજ્ઞાન ! મામેરાની વાતનો પ્રેરતાવ થઈ ગયો; હવે અમે તો તમે નરસિંહ ને કદી રજા છે તે જ માંજણવા નમ્ર વિનંતિ કરીએ—

“નાગની નાતમાં નિન્ધન સરજ્યા, મ્હેને નારાયણ કેમ કીજે,
દાખરીને ઘેર સીમંત આપ્યું, મા'વ મોમાણું ક્યાથી કીજે.”

કાણે કહ્યો કપડીને કાણે કહ્યો કામી, કાણે કહ્યો તાળકુટીએ રે આવીયો,
આપવા મૂકવા કાઢ નથી લાવીયો, એને કહ્યો રે તું મામેઝ શું લાવીયો,
તેણે સમે પુત્રીએ વચન કહ્યું, શું જે મમામા તાલ વાયે,
આમરામા મુને મેચ્યા દે છે ધણી વચન કહ્યા તે નવ ખમાયે

તે સમે વહેવાણને રીમ એવી ચડી, લાવી મૂક્યું ઉણોડ પાણી,
ગતવિવસ જોતુ ભગન કરો તમો, અમોવણુ આપજો તે રે આણી,
જેવ સુદી હામી મેઘ ઘટા ચડી, ગરગડીને કુંડી માહે ઢો,
આપી સમોવણુ નરસૈયાને મૂચગ્યો, એવો સમસ્ત વેણુવને રે તુરો.

તેણે મમે વેવાઈએ વચન એવું કહી, દીપ માડીને એને આપી આણી,
તણમે સેવા ને તણસે કપડા, તણમે ચૂકડીએ તેમા લખાણી,
તણમે ખીરોદક, તણમે પડુ લખ્યા, ચાતુ મણીયા લખી લે રે જાણી
તણમે ડગલા ને તણમે ખેસ છે. કાલા થકી આપજો એ રે આણી
તે સમે વેવાઈએ વાત એવી કહી, તારી દાખરીએ મૌ દીપ માડી
સદમ્ર બે મહસ્ત્ર લો ઉછીના અમ મને, નહિ તો રાત રહી જાઓ દેડી,
દાખરીતું લે તે તો ‘કુબી પાકે પટે, ચાલતે હવાહલ તે કાણુ ખ.ય,
શ્રીકૃષ્ણ સન્ધો સગો મારે, મામેઝ કીના વિના નહિ રે જાણ.’

(ન. કા. મ. હા. મા. પદિ. પદ ૨૧-૨૬)

“વાર થઈ વિકૃત વા'રે વેગે ચડો, રખે નાગરી ગાતમા હાસી થાયે,
આગે ભક્ત તમે અનેક જોધાનીયા, તમને તજ નાયજ કોને વાયે,
દૌપદાને સમે ધાયા હરિ ધસમસી, પુનીયા ચીર તે અનેક જાતે,
તખી એ લાજ એ કાર્ય તમ તણુ, મેવ પણુ ન આણુશે આણી વાતે,
જાણીયું નાયે, સાદ શ્રવણે સુણી પ્રગટ થઈ પુનીને માન દીડું,
જાણત છાજમા, પટ ચીર જહુ નવા, પુર્યા પીતાજી કાજ કીધું;

નરસિં નીરખીને, મન આન દીયો, જે દડિ જે દડિ હજ કીર્તી,
ચણુ ઉપર ચીરા નામી લો, નાથ દાએ કરી કે જે લીધો '

(ન કા મ પદિ ૫૨ ૨૩)

“અટળક દળિયા રે વૈકુંઠનાથ ધણી, ગરૂડ કયા, ગરૂડ કયા વલ્લ વાણી,
આન ચતુરા ચતુરુગ કહે ભાગિની, નષ્ટ નાગરે મારી ગત્ય જાણી,
નરસિંયો નાગર ભક્ત મારો ખરો, છામ ત્યા જઈ મરો રીત પ્રાણો,
જેને ધણુ હેત તા તે ગયા વિનઇ નવ મરે, રીધિ ને સીધ લઇ રે જાણે,
દેશપ દેશની આન જે બન બની, એક પે એક તે અધિક જાણી,
સ્વર્ગને કો નવ લહે નામ મે નવ કલે, અગને આળમ તણ તે રે આણી
હેમ હક માળા ન ગ નિર્મળ બાયા, મ વ મૃગાતે સન્ને મારો,
રીત ને ભાતમા રોકડ રખે ચિસરો, દીન થઇ કરગરે દમ મારો
અજભવ ધંદને સ્વપ્ને કો નવ લહે માગે મુખ બોલના વિવિધ વાણી
નરસિંયો નાથ લક્ષ્મી સહિત આપીરો, અગણિત ગાઠડી અનન આણી ”

(ન કા મ પદિ ૫૬ ૨૦)

“તેણે મને પુનીએ વચન આપી કહ્યું મામેરામા મધ ન્હી ન જાય,
નથુ દની દીકરી નામ નાનીયાઇ, તેને કમડુ આપો તો વાર થાય
આપનારહુ તો તે તો આપી મૂકી ગયો, હવે મુજ સખી કાઇ નવ અપાય

૨

૨

૨

“જેણે કીડુ મામેર આગન ભાગી રે, જેમ સ્વપ્નમા હઠી જાગી રે,
સૌ મધે વિશ્વરૂપ દીદા રે, જેમ અપાડો મેહ લુકયો રે
મકલ મનોરથ નરસિંયાનો સીધો રે, પ્રેમનકિતએ પાળી લીધો રે '

(ન કા. સ પદિ ૫૬ ૨૬)

આ છેવટના અવતરણમા ઉત્તેજ છે તેમ કુવરજાઇની નથુ દની
દીકરોનુ નામ રહી ગયેન. અને આટલી અટળક પહેરામણી
મળી છતા, આટલી હજુપ સાસરીયા, અને તે પથુ નથુ દ, ચલાવી લે ?
સાસુ-વહુ-નથુ દનાં કાળજીના કહેણ એ કાઇ ખોટા પડવાના ?
કુવરજાઇ નરસિંહ મહેતાને વિનતિ : “ આપી નરસિંહ મહેતાને
તો એક જ આશરો પ્રભુ ॥ નામનો અને કુવરજાઇની હજી પ્રમાણે

અંતર્લક્ષી ચૂંડી પડે છે, ત્યારે નાગરેને 'માયાનો અંધાર પછેડો' ખસતો દેખાયો, અને કાણુબર જાગીને બેચા લાગ્યા, અને નરસિંહ મહેતાને માનપાન આપેપાછા ગિરનારની પવિત્ર છાંયમાં વળાવ્યા. શ્રી. અનંતપ્રભાદભાઈની નોંધ તેમની મનઃજન કરનારી સૈલી પ્રમાણે આ ની-

“કાપડાંને કટકે છ કપડું કાપડાંને કટકે,
‘જેઠ-શેઠાણી’ ‘શ્રીવર ને શ્રી’ ભક્ત પુઠે ભટકે ર;
નયવે ભક્ત તેમ હરિ નાચે, કૃપા કરી ન અટકે ર,
સ્વજન સારું નવું મળે, શ્રીવર મૂઠે મન ખટકે ર;
ક્યાંથી કેમ પૂરે એ આવી, ક્યાં એ તકે રકે ર,
અનુને કેમ તસતો ગમ્યો, રંગો રંગ અટકે ર.”

(આખ્યાનો પૃ. ૩૪)

મીરાંભાઈએ પણ ‘નરસીંહ આચર્ય’ (મામેરું) નું કાવ્ય લખ્યું છે, એવી નોંધ કાવ્ય-દોહન ભાગ ૭ ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. તનસુખરામભાઈ કરે છે-

‘મીરાંકી પદાવલી’ (સદાનંદ ભારતી)-આ હિંદી પુસ્તક-માંથી, પ્રિય સજ્જન વાંચનાર ! મીરાંભાઈ જેમાં નરસિંહ મહેતાનો ઉલ્લેખ કરે છે, તે પદ અમે તારી જાણુ માટે ઉતારી લઈએ છીએ-

“ગનપતિ કૃપા કરો ગુણસાગર, જનકો જસ સુખ ગાય સુનાડે ॥
પચ્છિમ દિસા પ્રસિદ્ધ ધામ સુસ, શ્રી રણછોડ નિવાસી ।

નરસી માહેરો મંગલ ગાવૈ મીરાં દાસી ॥
અગ્રી વંસ જન મમ જાનો નાગર મેહતૈ ઘાસી ।
નરસીકો જસ ઘરણ સુનાડે, નાના ચિધિં દિતિહાસી ॥

૪ ગાં. તે નમયમાં ચ'માંડિક જુનાગઢનો રાજા હતો, અને અગર
 નો 'ગૌર-મંધરાય'નું પ્રામખ્ય હતું. પણ ગિરનારની તળાટી ન્યાં
 કૃષ્ણચંદ્રનાં પુનિત પગલા પડેલાં, ન્યાં પ્રેમમૂર્તિ 'રાધા'નું મંબારણું
 'રાધા દહેરી'ના દર્શન, અને દામોદરકુંડ પર રાધા-રમણ
 ખિરાતે, ત્યાં બાગવત ધર્મ મળાતરથી જીવન્તસ્તવરૂપમાં જ અમર
 હતો; ગાંડાખૂંટી અને રાજમાતાનું પણ વલણ પડેતેથી બાગવત ધર્મ
 તરફ ખરું જ, અને જૂના જનાતો ઉપરથી કદી શકાય તેમ છે કે
 દેવ-દર્શનની મળના યાવ એવા ઉદ્દેશથી જુનાગઢ તળમાં પણ
 પ્રભેદગાયજનુ માંડ હતું, અને તે રાજ્યમંદિર હતું.

ગંગા માંડલિક પણ નામાકિત ગંગા હતો. ગંગાજળથી પ્રાત-
 સ્નાન મગ્યાનું તો તેને પ્રત્ય હતું, અને નિત્ય પ્રતિ 'ગંગાજળની કાવડ'
 મશીથી જિન્નાની તમેટીમાં પહેાએ એવી ગૌરવશુ હતી. હકીમન
 એવી મળે છે કે પ્રભાત પાટણનો રાજા 'વીંગે' રક્તપિત્તના રોગથી
 પીડાતો હતો, અને તે માંડલિકનો પ્રિય મિત્ર હતો. આવી હાલતમાં
 માતાના પ્રિય મિત્ર માંડલિકને ન મળતું એવા હેતુથી 'વીંગે'
 જુનાગઢના પાદરમાંથી સુપકીથી પમાર થઈ જાય છે. માંડલિકને
 મમાચાર મળે છે, એટલે માગે ધોડે 'વીંગે'ને જુનાગઢની
 પાડોશમાં, જ પકડી પાડે છે. ગંગાજળની કાવડ જે પ્રાત કાળે આવી
 પહોંચતી તે તેને 'વીંગે'નો પીછો લેતા જતાં રસ્તામાં મળે છે અને
 પ્રાત સ્નાનનો દમ સાચવી લેતા, રસ્તામાં જ ગંગાજળથી સ્નાન કરી
 લઈ પાછો ઘાંડેવાર થઈ 'વીંગે'ને મળે છે અને બોલે છે-તેમ હૃદયેખ
 'માગ્યાઈ' સાચુ માતાના જૂતા સે.રદામાં છે-

“ગંગાજળ મહેરા, પંડ તદારે હતું પવિત્ર,

“વીંગે”ને ગાંડ મયાં, મને તે વાળા મંડલિક.”

માંડલિકની બેટથી 'વીંગે'નો રોગ માફ થઈ જાય છે. ન્યાં
 માંડલિકે ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું હતું ત્યાં આજ પણ એક વહેગો છે,

તેને 'ગંગાજળીયો વહેજો' એ નામથી પગપૂર્વથી બતાવવામા આવે જે ગંગા-વિક્રમે ઓશિયા જમીનપસાર પીંગા દર્શન પણ થાય છે, પણ 'દશા પનગાય છે જ્યારે, બધું પવટાઇ જાય છે' તેમ રામાડલિ-ધર્મ-પથ ચૂક્યો, ગંગધર્મ જુયો, નરસિંહ મહેતા જેવા માધુ-મહાત્માની પિંગળ ન પડી, અને અંતમા રાજપાટ જોડુ, અને ઐતિહાસિક નોંધ છે તે પ્રમાણે, અમનવાદમા મણિક્ષેત્રની કંદોઇની દુકાનમા તેની એક સમયે ગંગાજળથી ભીંજાતી 'મિટી' મિટી માથે મળી ગઇ છે

નરસિંહ મહેતાની ભક્તિની અમર સાત્વિક મહાળી પર વધારેને વધારે થતા લાગી ભજન-મહાળીમા 'રાજમાતા' પણ આવે, અને ધામે રીમે મજનન મહાજનને 'વધુવતા'ની ઓળખ થવા લાગી

પ્રિય મજનન ! 'હારમાળાનો પ્રમંગ' પણ કેમ ઉપસ્થિત થયો તે નુ સદગ મમજ શકે છે જેને સુસિલિત મંડળી કહીએ, અને જે નરકાજમા અગ્રણી ભાગ લેનારઓ, મોટી લાગવગ ધરાવનારઓ હતા તેને ભજન-કીર્તન, અત સમાગમ અને નર્મિયાની નેમ તન્દ આકર્ષણ ન થતા, હૃદયી ધર્મી ધર્મ મનુષ્ય સ્વભાવનુ દૈર્ઘ્ય ને આજ ન મિહ મહેતાના વચન પણ તેજ ખ્યાલ આપણને આપે છે

“ભણ્યા તે ભૂલ્યા રે, ભવમા આથડે રે
ભણી ભૂલ્યા પડિતે ન પાડ્યો ઉગમ,
શિખામણુ માનશે રે, મહા સુખ પામશે રે
એમ કહે નરસિંયો દાસ ’

નરસિંહ મહેતાના પેતાના જ હાર-માળાના પદો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે 'બીમ નામના સદગૃહસ્થ, જેઓ રાજના મત્રી હતા, તેમની જ ખટપટથી, સૈન-પથી સાધુ સંન્યાસીઓએ રાજ માડવિને ભમાવ્યો, અને નરસિંહ મહેતાની ખરી કમેળીનો

પ્રમંગ ગાયો. 'ગુજરાતી' પત્રના આવ તંત્રીશ્રી સખિ છે તેમ 'મુક્ત-જીવન'માં આ અપ્રતિષ્ઠા પ્રસંગ લેખાયો છે. દમિત્ર અસ્તિત્વ મિદ્ધ કંતો આ મહાન બનાવ—'હારમાળાનો પ્રમંગ' છે: અને આ 'હારમાળા'ના પ્રસંગને પછીથી ગુજરાતના કવિઓ, વિવેચનાય જ્ઞાની, પ્રેમાનંદ વિગેરેનો વિધવિધ રીતે પદો, કાવ્યો રચી જમાનાઓથી જ્વલંત ગણ્યો છે.

ગૃહાસિક કંઈ કંઈ બળનીજ વાતોથી પ્રમિત થઈ જાય છે, અને બર સખામા નરમિદ મહેતાને યોસાવી આજી કરે છે કે, દામોદરગણની મૂર્તિને જે હાર પહેગવીએ તે હાર જો દામોદર ગણજી તારે કહે આરોપે, તોજ તારાં બળનકીર્તન અને નખીઓ લાજ વર્તન, એ ભગિતનું સ્વરૂપ છે એમ ગણના થશે: અને તેમ અમલકાનિક સાક્ષી નહિ પુરાય તો, તારો સિરજોદ થશે બલ નરમિદાને ખરી ખીડનો પ્રમંગ આવી પડ્યો. પણ કાળજૂની કહેની 'મના આગળ ચાલુપણ' ક્યાં ચાલુ છે? વિવેચનાય જ્ઞાનીની હારમાળાને પ્રમંગ કેમ ઉપસ્થિત થાય છે તે પરાધર્મની હકીકત. નરમિદ મહેતાના પોતાના પદો માથે બહુ 'તાલખંધ' બેસે છે—એટલેજ આમે તેનું અવનરણ આપીએ છીએ—

નપૂરમાં રે એક ઉત્તમ કામ, જહાં દામોદરનું શુભ ધામ,
દમિત્રિ મેલાવા જે, જ્યાં સ્વયં દામોદર નિરાજે
નીત દર્શન પામે સદ્ સોક, તેને ન મળે કોહોને મોક,
ગજદારમાં માસિક કેરં, તાંહાંથી સમીપ છે દેહરં;
નરમિદ મહેતા તો વેંચુવ રાજ, નીત આવે દર્શનને કાજ,
કરમાં ધરે એ તાવ, માતા આવે ગુણુ ગોપાલ;
માથે મોઢે વેંચુની ટાળી, સ્ત્રી જે સખી સંકળ મન બોળી
જેમ ઉદય શેષેના ખીજ માંહે, તેહવી મહેતાની રોશામે;

મે'તો આગતી કરી નમે જે વારે, હાર આપે દમોહ તે વારે,
પ્રતિમાનું ચૈતન્ય જેહ, વૈષ્ણવ સાથી દેખે તેહ;
હાર આપી મૂકે માથે હાથ, મહેતો ગાજી કહે ગોપીનાથ.

* * *
મહેતાની નિત્ય મંડળી જેહ. નીત ગ્યના દેખે એહ,
મહેતાને કૃપા આપાર, એણી રીતે પામે નીત હાર;
* * *

વાગ્ના ચાલી નથ મોઝાર, વિરમથ પામ્યા મન આપાર,
સદને મન એવો ભાવ, મહેનો ભવસાગરનું નાવ;
એને સંગ પલક જો રહીએ, તો સધ જૂનારથ ચઢીએ,
હામ હામ લીધી સંભાળ, એથી અળગો નહિ ગોપાળ;
એની ભાબીએ કામ કીધું, પ્રથમ તાંહાં ચક્રી ફળ સિંધુ,
એને નાતે વાર્યો જે વારે, જે રૂપ દેખાડ્યાં તે ત્વારે,
જો ભોજન સમે હડ કીધો, તો તાંહાં પ્રભુએ હંડ દીધો,
લોકે પ્રાધુષ્ય સંત આવ્યા, તેવા શીઘ્ર પોતે સામગ્રી લાવ્યા;
પાણી માગ્યું તે વાત ન જાણી, આવી પાસું શ્રી ચક્રપાણી,
હડી માટે હસીયા સોક, તો રૂપિયા પામ્યા રોક;
પુત્ર પરણાવ્યો તે પ્રમિદ્ધ ... કહે કંને કોહાંથી કીધું ...
એ તો નિશ્ચયે પ્રકટ્યો દેવ, એને ભામે પામ્યો સેવ,
એહવી સાધુએ વાત વિચારી, મહેતાની કીર્તિ વધારી;
અનુક્રમે મહેતાની વાત, સાંભળી સૌ નાગરી નાત,
દેવીજનને હેષ જ આવ્યો, એ તો પાખડે સિદ્ધ જ કહેવગવ્યો. "

(કાવ્ય દોહન બા. ૮, પ. ૬૪૬)

હારનો પ્રસંગ, અને માંડલિકની ગેજસભામાં સાધુ-સંન્યાસી,
ભીમ મંત્રી, અને મહેતાજી વચ્ચે જે સંવાદ થયો, અને મહેતાજીને
અસાધારણ જીવ દેનો સંયોગ રચાયો, તેની વિગત નરસિંહ મહેતાએ
ખેતાનાં જ પદોણાં વણવી છે; અને તે સુસજ્જનને સ્વયં તે પદોમાંથી જ

નણી ને આનંદ મળે તેનો મનાંશ પણ અમે આપી શકીએ નહિ, એટલે પ્રિય મજાન ! તે મોજ માટે તો તારે પણ ગુજરાતી પ્રેમના 'નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ'માં જ જોવું પડે.

'હાર-માળા' કેળે લખી એ સવાર પણ સર્યાગે છે; પણ એ વાત ચાકસ થઈ છે કે 'મૂળ-હારમાળા' નરસિંહ મહેતાએ જ લખેલી, અને તેમનાં પદો ખામ સુચિત તો તે મમયના મંગેગોને સર્જ કરાવી એમ સુખમ યાવ ? એટલે પ્રેમાનંદ કવિએ વચ્ચે વચ્ચે ખુટતી કડીઓ ગોળી 'સંગ્રહ હાર-માળા' બનાવી ગુજરાતને ચળે ધરી. 'ગુજરાતી પત્ર'ના આદ્ય સ્થાપક અને તંત્રી શ્રી. હર્ષદાસ બાઈએ આ સંબંધમાં શોધખોળ કરી એજ નિર્ણય સ્વીકાર્યો છે, અને શ્રી રા. રા. જયસુખરાય પુ. જોશીપુત્રા, જેમણે પોતાના ગંગા અબ્ધામને પરિણામે 'નરસિંહ મહેતાનું જીવન તથા કવન'નું પુસ્તક લખી પ્રકટ કર્યું છે, તેઓ પણ બહુ જ બારીકાથી 'હાર-માળા'ના પ્રસંગની તપાસ કરે છે, અને એજ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે આમુન 'હાર-માળા' તો નરસિંહ મહેતાની જ.....

" એ ભક્ત મહિમા મંથેપે વણ્યું "

જથા મતિ અનુમારજ,

પૂર્વે જો જો કવિજન વેણુવે, કલાં ચરિત ઉદારજ;

તે સધળાનો જોડ કરીને, બાંધુ શુભ આખ્યાનજ. "

(પ્રેમાનંદ-શ્રી. રા. જોશીપુત્રાના પુસ્તકમાંથી પૃ. ૯૦)

એ પછીથી 'ગુજરાતી પત્ર'ના તંત્રીશ્રીએ કાવ્ય દોહન બાગ ૮ માં પાટણના વિવેચનાથ જાનીનું 'નરસિંહ ચરિત' પ્રસિદ્ધ કર્યું છે (વિ. મં. ૧૭૦૮), એટલે એ પ્રશ્નો ઉકેલ મદદ થઈ જાય છે એમ અમે નમ્રતાપૂર્વક માનીએ છીએ.

રા'માણિકની મલ્લામા નરસિંહ મહેતાને બહુ વિષમ પ્રસંગોના મામલો કરવો પડ્યો, બીજા મજામંત્રી અને મંત્રાસીઓનો એક

પાસા નબળા મળણા બાવિકને ડમમળાની દે એવો મંવાદ, અને નર્મિંદ મહેતાનાં તો શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની અચળ ભક્તિસંક પડે, બીજી પાસા સોનના મરમાની ધુળવી દે એવી ધમટી; આ મર્વ એક 'ચપ ચિપટ' જેવું, હાગર્ષણ થાય છે ત્યાં સુધી જાપાળને કંઈ કંઈ આનંદ, આશ્વર્સ, અને જીજ્ઞાસા વચ્ચે મુજબ બનાવી દે છે. નરસિંહ મહેતાના પોતાના પદો વાંચનાં વાંચનાં, આજ પાઠ્યમે વર્ષ વીતી ગયા છે; પણ જાણે જુનાગઢમાં ન'માડવિકના ગરમહેયમાં જ આ રાજમહામાં આપણે પણ છીએ, અને હવે તો શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર મદ નર્મિંદ મહેતા ભક્તના કંઈ 'હાર' આરોપે તો ક્રીડ એવી ભાવના જીગંથી ઉદ્ભવે છે. નરસિંહ મહેતાના તે મમયનાં પદોમાં 'ભક્ત-ભગવાન'ની કેટલી ઐક્ય ભાવના થાય. ભક્તને ભગવાનમાં જેટલો વિશ્વાસ, અને ભગવાન ભક્તની બીડ ભાંગવા કેવા ખડાને ખડા રહે, તે મર્વનો ખરો ચિતાર આવે છે.

નરસિંહ મહેતાની તો જીવનમંત્રી આ ભક્તિની 'ભગતી' નો પ્રસંગ, પણ માથે મદી નહિ ઉપગ્રિયત થયેન એવી મૂંઝવણનો પણ પ્રસંગ જ. નર્મિંદ મહેતાનું, શ્રીકૃષ્ણને ભૂતથ પર કિતારવાન આમર્થ્ય તો 'કેહાગ'ના સુખા જ. 'કેહારો' જ પ્રભુની પ્રતિમાને પૃથ્વી પર પધરાવે છે. પણ આજ આ 'હાર-માળા'ના પ્રમંજે રાજા માડવિકના દુઝારમાં, જીવન-મરણના ખેલમાં, પરમ ભક્ત નરસિંહ મહેતા લાચાર થઈ ગયા છે. પ્રભાત, પચમ, ધનાશ્રી, માર, દેવગાંધાર, બિલાવવ, હોરી-આ ગજોના સૂ વેકુંડ સુધી પહોંચતા નથી, અગર પહોંચે તો છે જ, પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની 'મોગલી' સાથે એકતાન યતા નથી. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે નર્મિંદ મહેતાની પરીક્ષા તો બહુ કરી હશે, અને ત્યારેજ વેકુંડના દર્યોનાં દર્યાન, તેમ ત્યારેજ 'અખિય બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ' નો નર્મિંદ મહેતાને પરમ સાક્ષાત્કાર થાય; પણ આજ કોઈ અજ્ઞાન કસોટીનો ભક્તજનને પ્રસંગ

રચાયો હતો. ‘કેદારો રાગ’ એટલે સર્વ શક્તિમાનને પણ બાંધી લેવાનો મંત્ર. નૃસિંહ મહેતાએ ‘ધરાણે’ મૂક્યો હતો. ‘મર જાઉં માયું નહિ’ આ મિલ્કાંત જેના લોહીમાં તે નરસિંહ મહેતા વચનબંધ ક્રમ કરે? કેદારો ધરાણે મૂકવાનો પ્રસંગ પણ ભક્તગજના ઔદાર્યનું જ પરિણામ હતું, અને તે નીચેની નોંધ પરથી પ્રિય સન્નિધિ મિત્ર ! મુદજ સમજાય તેમ છે-

“વળતાં તળાજે બીજ વાર આવીયા હોજ,
 મજ્યો સોમચંદ વણિક તે વાર;
 દુખ પામે દાડી રે, દેવાદાર તે થયો હોજ,
 બાવી પડ્યો મહેતાજીને તે પાપ.
 સુતો મહેતા મનથી રે દયાળુ હતા ધણીજ,
 ધણુધરને બોલ્યા મહેતા તે વાર,
 મહેતાજીને વેણે રે શત ત્રણ રૂપિયા હોજ,
 આપ્યા મોમચંદને ત્યા વળી સાર.
 આપણું તમોને રે પૂરેપૂરા રોકડા હોજ,
 પછી અનથી ‘કેદારો’ ગવાય;
 મુખેથી મહેતાજી રે, બોલ્યા બહી ભાતથી હોજ,
 આસો વદી પાંચમે રાગ મુકાપ.
 ✕ ✕ ✕
 ૧૬૨ ગેતરજારે (૧૫૧૨) આગસ્ટ પેલી સપ્તમે હોજ,
 ‘કેદારો’ હોડાવીયો ■ મધરાત;
 મહેતાજીને રૂપે રે પહોચ લીધી શામળે હોજ,
 સભામાં તે નાખી મહેતાજીને હાથ.
 ધણુધર મહેતાજીની રે અષંગ વધુપૂતની હોજ,
 સાર અંગ થયું તે હરખી મન;
 હથવાસ હોડાવ્યા રે સંત નાસ્તુદાસના હોજ,
 દુધ પીમે આપું ત્યાં દરશન;

‘કેદારો’ આલાપ્યો રે મહેતાજીએ તે સમે હોજી,
જુવે વળી મંડલિક ભરીને સભા જ.”

(જંગમ તીર્થ—ગુ દી. અં. ૪-૧૧-૩૪)

નરસિંહ મહેતાનાં પોતાનાં વચનમાં પણ આપણે જોઈએ—
“દામોદરરાયને છે વહાલો, રાગ કેદારો રે નાગરાજ,
તે વિના નહિ આપે હરિ. હાર આસખા ભરી, નથી આશરાજ;
ગિરિવંધારી ને કુંવરિહારી, તે સાથે શી હોડજી,
શ્રીહરિની પ્રીત બધાઈ, રાગ કેદારની નથી જોડજી;
મહેતાજી મન સ્થિર કરી રાખે. નહિ મૂકે મારો વહાલોજી,
કેદારો મૂક્યો છે ગીરવી, કેમ મૂકું મારું માનજી;
તે રાગ આલાપ્યા વિના નવ રીજે, સમર્થ શ્રી ભગવાનજી,
રમિયાને મહેતો કેમ રીઝવે, રાગ કેદારો ગાઇજી;
હરિએ કહ્યું તે છે પણ સાચું, પણ પન કેમ ગુમાવુંજી.”

* * * * *
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, ખન લખી મેં આપ્યુંજી,
વ્યાજ સંધાતે ગરથ પોતાં વિણ, ગાઉં તો જીભ કાપુંજી;
અટક સાંભળી મહેતાજીની, સમર્થ સારંગપાણિજી,
હરિ કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, પ્રીત પૂરેવની જાણીજી.

*
“કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, ભક્તવત્સલ ભગવાંતે સ્વરૂપ,
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, આવ્યા નરહરિ નરસિંહું ધરી રૂપ;
ધન આપી ખત માગી લીધું, વ્યાજ સુદાં પહોંચાડ્યું સદુ.
ધરણીધર મહેતાને મંદિર, એક પાંગળી હતી વહુ;
ઘેલી કહી સૌ કો બોલાવે, તેની પાસે ગયા ભગવાન.
મસ્તક હાથ મૂકીને ઉઠાડી, રૂપ કીધું તેણે લક્ષ્મી સમાન;
એક પંથ બેઠ કાજ કરીને, હરિ આવ્યા સભાની માંય,
મહેતાને જોળે ખત નાખ્યું, અંતરિક્ષ રહીને હરિજી ત્યાંય;
તે શ્રીપાત સંન્યાસી સૌએ દીધું, મંડલિક કૃત્ત માગે માન,

નરસિંયો હમ્મનો મેવક, માગો મેવક થી ભગવાન;
અન્યો અન્ય સૌ વાન કરે છે, ખત ઔરથુ દમોદરાય,
મહેતાને મંદિર મોકલીએ, નહિ તો આપણે મદિમા બપ;
ધમ્મગીર મહેતા સભામાં આવી. પ્રણિપત કરી પડ્યો ચરણે ગય,
હમ્મિના જન હરિ મરખા બણો, નરસિંયાને લાગો પાવ."

(ન. કા. સં. હા. ખા. પૃ. ૩૦-૩૧)

" પાર્થ જૈવેહ જામુવ વિનાશસ્વસ્ય વિયતે ।

નદિ કલ્યાણકૃત્કચિદુર્ગતે તાત મચ્છતિ ॥"

(બ. ગી. અ. ૬-૪૦)

એ ભગવદ્ વચનની ઘટના. કોઈ પણ દેશકાળ સયોગમાં
મરવાની જ. ભગવાનને ભક્તની વહારે ચડવું જ પડે. ' કેવરો '
ગગ ધમ્મગીર મહેતાને ત્યાંથી ઊઘાવી લાખ્યા; અને નરસિંહ મહેતાના
ઓળામાં ગજસભા દેખે ને મૂંછ-રહે એમ ખત પડેય સહિત
અંતરિક્ષમાંથી પડ્યું. ' ચમત્કાર ત્યા નમસ્કાર ' થાય જ. ' મહેતાજીને
હવે ધેર જવા ધો, એ તો આવ્યા જ ભક્ત છે ' એવા અભિપ્રાયમાં
મજાના મર્ત મંમન થવા લાગ્યા, પણ મર્તનહારને તો પૂરેપૂરો
ચમત્કાર બતાવેલો હતો. દેવી મંજુથી તે અમથના મદાન સાધુ
રામાનંદ મેલામાં લાજર થયા, અને નરસિંહ મહેતાને ખાત્રી આપી
કે ' ભગવાન હાનિપણ કરવાના જ અને હવે દાર લીધા વિના આપણે
અહીંથી હટવું જ નથી. ' ' પગમાં કંતા પગમાં દરતા ' એ નરસિંહ
મહેતાનાં વચન : પરિપુત્ર રમણીય જ આવે ના ? થી દમોદરાયજી
નરસિંહ મહેતાના કાંમાં દાર પડેગવવા પ્રત્યક્ષ થયા, અને ભગવદ્
વચનની અનેક રીતે આંખણે ઘટના કરી રાખીએ તેમ થયું—

" એ વથા માં પ્રપર્વત તાં સ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥

(બ. ગી.)

“જેણે જ્યાં તેણે તેવા દીકા દીનદયાળ રે”

(નરમિહ મહેતા)

પ્રિય સજ્જન ! આ મહાન પ્રસંગને અંગે તો આપણે નરમિહ મહેતાની જ જોટલી મળે તેટલી પ્રમાદી લખને જ માહલિખની સભામાથી નીકળીએ.

(રાગ-કેદાર)

“મારો વાનોજી ‘ગગ’ મુકાવી લાવ્યા, ખત વાચીને અંખાર્યો ર, પટે ‘કેદારો’ આલાખીને ગયો, મારે વાહવે નથી વિસાર્યો ર, સુદર ગગ સોહામણો. મારો, મારો ગોરિયો ગમાણે આવ્યો ર, ધમકે ધુપરી ને નત્ય કરે છે, મારો રાગ કેદાર મુકાવ્યો ર, પ્રગટ થાઓ પાતંગીઆ સભામા, મુજને આપો હાર ર, શામળીઆ સંગ સાધ્યા લેણા. નહિ લાગે કંઈ વાર ર, મલપંતા મડપમા આવો હરજી મે જાણ્યા દીનદયાળ ર, સભા સર્વ દેખતા મારા વાહવા, મારે કંઠે આરોપોની માળ ર, એવું કહી ખત મરનક મેલ્યું, સર્વ મૂખીઓ થાઓ સાવધાન ર, જોજોકારે બોલો કહે નરસૈયો, સહુ સુદરી કરોની ગાન ર.”

(ન. કા. સં. પૃ. ૩૩, પદ ૮૩)

નરમિહ મહેતાની હારાપંજર થતા સુધી બજનધૂન ચાલુ જ રહી

“જાગો જાગો જહુપતિ રજની વિહારી અવૈખલુવડા મુને બિહાવે ર, અણુ હદે થયો ‘હરણિયો’ આથમ્યો, તોય હું ને દયા ન આવે ર, વલોણા પાલોવાયે, વેદ ભણાયે, ભામિનીઓ ભરે પાણી ર, આવી શક્યા નહિ શ્રી હરિ મારા, સકે કોણે ખાધ્યા તાણી ર, કુભકર્ણ, મુચકુંદ ચકી ર, નિદ્રા અધિક હું ને વાધી ર, જહુપતિ દીન કું કંઈ નવ જાણુ, તારય તારય નરસૈયો અપરાધી ર”

(ન. કા. સં. પૃ. ૪૭, પદ ૧૭૨)

અને પછી તો ભગવાન બોલ્યા ન-“આરત નાણી નાચે રે.”
 પ્રાણ કંઈની વેળા રે મારે વાહલે. વાયા પોતાની પાળી રે.
 આપુવા બહતને લાડ લગાવવા, એ આબ્યા વનમાળી રે;
 મૃનિજનનો તેડયો નવ આવે. છલ્લાદિકને વરા ન ચાલ રે,
 એ નરસિંયો, એજ ગોપી, એક સ્વરૂપ કહેવાયરે.”

(ન. કા. મં. ૫. ૪૭. ૫૬ ૧૨૬)

“કમાડ કડકડિયાં અડગડિયાં રે, માંડલિકનાં મંદિર,
 માઠળ છુટી ને દાર કુધડિયાં રે, સમરથ સ્થામ શરીર;
 ખડખડીયા ધર ને કાશીમાં રે, પડીયો પેલે પોશાર,
 છુલ્લે. બર નભામાં મદુકા રે, ચપ ઘો દાહાકાર;
 આમનર્થી જાવા અવિનાશી રે, આબ્યા સભા મોજાર,
 નખા સર્વ દેખાતા આરોપ્યો રે, મહેતાજીને કંઠે દાર;
 પીતાબર થાતે એસડડ રે. કાને કુંડળ જોડ.
 મસ્તક મુગડ મુઠી નાચે રે, ને ને શ્રી રથુછોડ;
 મુંબ મોન્વી મધુરી વળડે રે, દીનાનાથ સ્થાળ,
 મીઠો જામીલો ને જોમળો રે, ફરે કુડડી રે તાળ;
 નેજોશર વહે મદુ નખીઓ રે, ધન ધન જોકુળસય,
 નાંનૈયા જૂજ બરી બરી બેટે રે, હેડે દરખ ન માય.”

(ન. કા. સં. ૫૬ ૧૩૦)

અને ‘અલૌકિક દર્શન’ પ્રભુનાં ચપા; તેનો નરસિંહ
 મહેતા ન આપણને ખ્યાવ આપી શકે.

“જેને જેવા તેણે તેવા દીપ દીનવાળ રે,

x

x

x

રામમાનાએ ચતુર્બુજ દીધા, રાખીએ સુંદર સ્થામ રે,
 પ્રવળે પ્રસન્ને રૂપ દીધા, મંડલિકે દીધો કાળ રે;
 અપ્પર પંડિત પંડિત રૂપ દીધા, મળાએ સુંદર ગોપાળ રે,

ચારે સખીઓએ ચતુર્ભુજ દીડો, કે વન્ધાધાએ દીડા લાત રે.
નરસે એ રંગાઓ છખીએ દીડો. શ્રી ગોકુળનો નાથ રે,”

(ન. કા. સ. હા. મા. પદ ૧૩૧)

માડલિક રાજા અને સખા સર્વ નરસિંહ મહેતાના ચરણમા
મસ્તક નમાવી રહ્યા. રામાનંદ સાધુ માડલિક રાજાને શ્રાપ આપે છે,
ત્યારે નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત તેવા જ નાગરિક ધર્મમા પણ
અહ્યાં રૂપ જ, અને તેમના મુખમા તો આજ શબ્દો-

“મહેતાજી કહે એમ ન કીજે, કૌણ રામાનંદ મુન્યજી,
રાય દામોદરે હાર જ આપ્યો, તે ગય મંડલિકતું પુન્યજી.”

નરસિંહ મહેતા સર્વને નમતા નમતા પોતાને સ્થાને પધારે છે,
અને શ્રીકૃષ્ણને સ્તુતિ પ્રાર્થના કરી છે તેમા, આ હાન-પંથુના
પ્રસંગને અતે, અમે ગત પ્રકરણોમાં ઉલ્લેખ કર્યો જ છે તે પ્રમાણે,
નરસિંહ મહેતાની પ્રભુ પાસે માગણી થઈ છે, તે નીચેના પદમા
આપણે સમજી લઈએ-

“આ દામોદર મદિન્મા આવ્યા, જઈ મહેતાજી વધાવે રે,
નાગરી ત્યાતમા ઈંકુ ચકાવ્યું. કે જે હાર લટકતો લાવે રે,
કે વરીએ ચરણે શીથ નાચ્યું, બોલ્યા ભવિત દીન વાણી રે,
આજ સંકટથી ઉગાર્યાં અમને, પ્રભુ પ્રીત્ય તમારી જાણી રે
નિરધન ને વળી નાત નાગરી, હરિ ન આપીય અવતાર રે,
બણે નરસેયો એ શુભ સાચું, હું માચું વારંવાર રે”

(ન. કા. સં. હા. મા. પદ ૧૪૫)

નરસિંહ મહેતાએ પોતે ‘હારમાળ’ની નોંધ પદો-કાવ્યોમા
લીધી છે તે પદ વાંચી, પ્રિય સન્નન ! હવે નરસિંહ મહેતા પણ
મિત્રીતળાટી છોડી ઉને, અને પછી માગણી પધારે છે, ત્યા જ
આપણે જઈ તેમના હેતુ દર્શન કરવાના રહ્યા-

“મંગલ પંદર જોરોતરો, ચેત્રી મંત્રથી ને મોમવારે,
આનિ આનદે ‘આળા મધ. નરસિંયો કુર્ગો પાગ રે;
વૈદ્યન વ્યતિપાત એકાદશી, વૈલ્યુવ મુખ મુગ્યાય રે,
અગમ અગોચર તેનાં પાનિક, હેવામાં ઓ જન્ય રે;
જે જન માંજળે જાવ ધરીને, તે જન નારકી ન થાય રે,
બળે નરસિંયો તે હરિપદ પામે, મરે મદડી વૈકુંઠે જન્ય રે.”

(ન. કા. મં. હા. મા ૧૬ ૧૪૬)

ક

[૬]

“મહાજીવનનો છેલ્લો પ્રવેશ”

“હાર હરિયે આપ્યો રે દેવે મહુ માયમાં હોજ,
મરેના છેડી ગયા જુનાજાનું ગજ;
આવી વસ્યા પ્રેમે રે મહેના મંગલપુરમાં હોજ,
જાજન કરે મહેના વાસ એકાત;
સંતો ધણા આવે રે હરિજન કરવા કાળે હોજ,
ઉપદેશ આપી કરે મન શાત;
ઉપદેશ લેતા રે ‘રોજ મમસેરખાનજી હોજ;
સયે મહેનોજીને આની ‘દેવ:
ઓલિયા સમજીને રે જીવાધ આપી વળી હોજ,
જુડીયાધ કરતાં મહેનોજીની સેવ.”

(‘મંગમ તીય’ - ગુ. દી. અં. ૪-૧૧-૩૪)

જૂની વાત અને જૂતાંત ઉપરથી એમ કહી શકીએ કે, હાગપંચમેના પ્રસંગ પછી નરસિંહ મહેતા લાંબો વખત જુનાગઢમાં નથી રહ્યા. પ્રથમ પહેલે તો તેઓ હવે ગયા હોય એમ લાગે છે. ‘હામોદસપંચની

મૂર્તિ' હાલમાં કિનામાં છે અને તેજ 'દામોદરરાયજીની મૂર્તિ' જુનાગઢથી નરસિંહ મહેતા ઉને હારાપર્ણના પ્રસંગ પછી લઈ ગયેલા એમ કાળજીની કથા છે. વિશ્વનાથ જાનીના કાવ્યમાં જે દામોદરરાયજીના વિશ્વદત્તને ઉલ્લેખ છે તે પણ એજ મૂર્તિ, કે જેમના કંઠમાં હાર પહેરાવેલો, અને જે હાર નરસિંહ મહેતાને અર્પણ થયો, અને 'હાર-માળા'નો પ્રસંગ પાર પડ્યો. નરસિંહ મહેતાના દામોદરરાયજી કિનામાં છે તે સંબંધમાં નીચે ઉનારી લઈએ છીએ તે નોંધ પણ જરૂર બંધબેસતી થાય છે.

“ સંવત ૧૫૧૨ ના માગશર સુદ ૭ જુનાગઢમાં દામોદરરાય ભગવાને નરસિંહ મહેતાજીને હાર આપ્યા પછીથી તુસ્ત અહીં કિનામાં પધાર્યા છે. x x x દામોદરરાયજીના મંદિરને સરકાર (જુનાગઢ) તરફથી અગાઉના સમયમાં દર વર્ષે સામગ્રી વિગેરે મળતું હતું, પણ જ્યારથી સોરઠ સરકારે ફેવલ પાસેથી વિગેરે લેવાનો ઠરાવ ધડ્યો ત્યારથી, કાઠોરજીની સેવાસામગ્રી વિગેરેનો નિર્વાહ કાયમ રાખવા સોરઠ સરકાર તરફથી હાલ શં. ૨૬૬૧ અંકે રૂપિયા બેમોહાસઠ, ચાર આના આપવા નક્કી કર્યું છે. મંદિરના દિવેલીયા તરીકે બે વાડીઓ છે, તેમાં એક વાડી દેલવાડાના રસ્તા પર છે, અને તે જમીન આશરે ૬૦ વીધાં છે; અને બીજી વાડી સીમર (રાખર સ્થાન) ના રસ્તા ઉપર નદી કિનારે છે, તે આશરે ૨૦ વીધાં છે. તેની ઉપજ થી દામોદરરાયજીને અર્પણ થાય છે. આ વાત સેવક નરુ મોનજી તરફથી મેળવી છે, અને હાલમાં સરકારમાં પણ તેજ નામથી પડીવટ ચાલે છે.

શ્રી દામોદરરાયજી સંવત ૧૫૧૨ માં જુનાગઢમાં મહેતાજીને હાર આપી, જુનાગઢથી સવા પ્રહરમાં મહેતાજી જોડે અહીંના ગુપ્ત-પ્રયાગમાં, જ્યાં યમુનાજીનો કુંડ છે, ત્યાં પધાર્યા; અને તે વખતે ઉનાનો વહીવટ ચવાજનાર મુખ્ય વહીવટદારને સ્વપ્ન થયું કે, મારે કિનામાં પધારવું છે; તેથી તેમને કિનામાં પધારાવી લાવ્યા.

ખીજી તે મંદિર દાસમાં જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં શાકે
૧૭૨૫માં એસરજીભાઈ દિવાને બંધાવી આપ્યું છે. જે દાસમાં
શિખરમંથ છે. આ દાસોદરસમજીનું સ્વરૂપ અને સ્થળ જોવા જેવાં,
પ્રાચીન અને દર્શનીય છે. :-

નરસિંહ મહેતા મીઠાં - કવિની નોંધ પ્રમાણે ઉનેથી માંગરોળ
આવી રહેલા છે એમ સમજાય છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનના છેલ્લા
પ્રવેશને અંગે તેમનાં પોતાનાં પદોમાં ક્યાંયે કદાચ નથી. કદાચ હવે પછી
મળે તેવાં પદોમાં તેની પોતાની હકીકત હોય પણ ખરી; પણ પ્રિય
મજાન મિત્ર ! આપણે તો હવે માંગરોળમાં જ રોકાઈ રહી, નરસિંહ
મહેતાના જીવનનો છેલ્લો પ્રવેશ નિરખીએ. અને તેમનાં અમર સંભારણાં
આપણા જીવનપંથમાં પ્રકાશ પાડે ! એવી વાંછના ગમીએ.

જીનાગઢમાં પરપૂર્વથી જે વાત ચાલતી આવેલી છે તે એ છે
કે, નરસિંહ મહેતાના પ્રેમ-ભક્તિના દહેરા સમાન સખી શરીરમાંથી
'અમર સાવ' ઉપર પચે પેકુંડમાં સલાના વસવાટ માટે લડી ગયું,
ત્યારે 'નરસિંહ ચોરા' પર 'ડોલગના ફુલનો ઢગલો' થઈ રહ્યો.
ન્યારે કાંઈ ચોક્કસ ઐતિહાસિક નોંધ નથી જ, ત્યારે આ વાતને
પણ વધાવી લેવા જેવી છે. નરસિંહ મહેતા જેવા મહાત્મા પુરુષ, જેને
શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનો સાક્ષાત્કાર થતો, જેમની પાસે જંદાવનની અમર
લીલાના દ્રશ્ય ગ્ન્ય થતાં, અને જેમનાં કાલ કરવા લક્ષ્મીપતિ લક્ષ્મી
મહિલ દામર થતા, તેનો દામોદરનાં દહેરાં સરખો દેહ 'અવધ' આવી
રહી ત્યારે ફુલ-રાશિના સ્વરૂપમાં બાંધાઈ જાય. દુનિયાને પ્રેમ-
ભક્તિના ચમત્ક્રાંતિ છેલ્લું દર્શન કયવ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય
પામવા જેવું નથી.

- સંખડુ-ચાચી રેવાચંકર મેવજી (દેવવાગ્દત્ત) ' નરસિંહ
મહેતાના કાવ્યમનો ઉત્તર ' પૃ. ૬૮-૬૯. ગ્ર. પ્રેસ. -

આપણે મીઠા કવિની છેલ્લા પ્રવેશની નોંધ વાંચીએ તે પહેલાં પ્રાર્થના કરીએ કે, નરસિંહ મહેતાનાં અવશેષ સુરંગી 'પુલો' જે તેમના પદ, કાવ્યો અને અનેક સ્વરૂપમાં સ્મરણો તરફ દેશબરમા સુગંધ પ્રમારી રહ્યાં છે, તે સુગંધ આપણને આપણાં કર્તવ્યમાં, સ્વદેશપ્રેમમાં, અને સ્વાત્માર્પણમાં તાજગી આપે, અને શૃવનમા આપણો પ્રભુ-નરસૈયાનો સ્વામી-સદા સર્વ સહાયમાં ઉભો રહે । । । અમરતુ !

પ્રિય સજ્જન મિત્ર ! મીઠા કવિની નરસિંહ મહેતાનાં શૃવનના સ્મરણોને અંગે તેમના શૃવનના છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રવેશની નોંધ અત્રે રજૂ રાખીએ છીએ, અને 'નંગમ તીર્થ' નું દર્શન-સ્મરણ શૃવન-કલહમા સદા સર્વ તાણું રહે એમ આગીએ છીએ, અને તેને શ્રી ભગવદ્ વચન સાથે જ ધટાવીએ છીએ-

“યચદ્વિમ્ભતિ મત્સત્ત્વં, ઓ મદ્ગિજિત મેઘ ઘા ।

તત્ત દેષા ઘ ગચ્છત્ત્વં, મમ તૈજોઽજ્ઞ સંભવમ્ ॥”*

(ભ. ગી. અ. ૧૦-૪૧)

“પંદર ગોતર વચ્ચે બેંતાળીસ (૧૫૪૨) માં જાણીએ હોય,

અગે કર્યાં મહેતાજીનાં દર્શન ભાવથી હોય,

જેમો વળી રાસ એ સત્ય વચન; ”

* “પ્રિય સજ્જન મિત્ર ! મીઠા કવિની નોંધ જે શ્રી. બધેકાજીના મંશોધનનું પશ્ચિમ છે. તેને વિશ્વસ્ત્રીય ઐતિહાસિક નોંધ અમે તો ગણીએ, પણ જ્યારે ‘નરસિંહ ચોરા’ આ ‘નંગમ તીર્થ’ આપણા વચ્ચેથી ઉપડી જાય ત્યારે ‘ફલ-નશિ’નું પણ દર્શન તેજ સમયે બકાજીનોને જુનાગઢમા થયું હોય તો તે પણ માનવા જેવું જ છે કબિર વિગેરે મહાત્માઓને અગે પણ આવા જ એક કરતા વધારે સ્વરૂપમા દર્શન થયા છે. ‘અતીક્રિક શૃવન’ માં કંઈ જ અસંભવ નેવું નથી ”

પંદર ગોતર વરજે રે સુમાળી (૧૫૪૪)ના આવણું હોજી,
 ગોઝળ આઠમ કરીને અપવાસે;
 સંસ્થાપન પાંધાં રે મધરાત વીતતાં હોજી,
 પછી ક્યું મહેને પ્રાતઃકાળે પ્રવાસે;
 મહેનાએ કાવેલી રે કુશલી વાતગી હોજી.
 બીજી મહેના મુરજીએ કાવેલી સારે;
 કંતું તાંચ ' મોચું રે સામળગાની એવમાં હોજી,
 મીઠો, મીઠો, તીરચનો વિસ્તાર...
 ('જગમ તીર્થ' - ગુ. દી. અ. ૪-૧૧-૭૪)

નૃસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, પદો ઉપર ઉડતી નજર

“ મેં ગાયોં ધ્રુવ તે પરમ આનંદ શું,
કરમના શવ તે મરમ બોલે;
ધરમ દુરંધરા તમને નાણે નહિ,
રત્ન શુભ કરે એક તોલે.”

(નરસિંહ મહેતા)

“ I put my tales of you into lasting songs. The secret gushes out of my heart. They come and ask me, “Tell me all your meanings.” I know not how to answer them. I say, “Ah! who knows what they mean.” They smile and go away in utter scorn. And you sit there smiling.”

(Gitanjali-Page 93- Ravindranath Tagore)

નૃસિંહ મહેતાનાં ‘ પદો, કાવ્યો ’ હાર-માળાનાં હોય કે વસંતનાં હોય, કે રાસ સહજપદો, ગોવિંદ ગમન, શૃંગાર માળા, ચાતુરી છત્રીથી કે ચાતુરી પોશ્થી, કે શામળદાસના વિવાહનાં હોય, પણ ‘પ્રેમના તંત્રમા સંત ઝીલે’ એ વચન પ્રમાણે સર્વમાંથી ‘પ્રેમ-ભક્તિ’ નીતરી રહે છે. નરસિંહ મહેતાનું પ્રજુભય શવન સર્વ પદોની પંક્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

નરસિંહ મહેતાનાં હજારો પદો, 'ગુજરાતી'ના આઘ રથાપક અને તંત્રીશ્રીને સંશોધનમાં મળ્યાં છે, અને તેને સુગ્રંથિત કરી તેમણે નરસિંહ મહેતાનું આદિત્ય 'ગુજરાત' માટે 'અમર રાખ્યું' છે. નરસિંહ મહેતાના પદો, કાવ્યો, જાનનોતું વર્ગિકગણ અને યોગ નમૂના, તેમજ આપેલા અનુક્રમના જ અમે પ્રિય મજાન ! તારીજાણ માટે આ જીવન-જ્ઞાતના સ્મરણોના ઉચ્ચ પ્રકરણે પહોંચ્યા પહેલાં ન્હૂ ગમ્ખાએ છીએ.

'હારેમાળા,' 'ગોવિંદ ગમન,' 'રામજામને વિવાહ,'
'વન મંત્રામ,' 'આતુરી છત્રીશી,' 'આતુરી પોડશી,'
'દાણલીના,' 'સુગમા ચરિત્ર,' 'રાસ-સહસ્રપદી,' 'વમંતનાં પદો,'
'શુભાર માળા,' 'શ્રીકૃષ્ણ-જન્મના પદ,' 'શ્રીકૃષ્ણ-જન્મ વધાઇનાં
'પદ,' 'બાળ લીના,' 'અક્ષિત-જ્ઞાનનાં પદો,' આ ઉપરાંત
'પરિશિટો' (નરસિંહ મહેતા કૃત મહામંત્ર) માં પણ સંશોધિત
પદો આપેલાં છે, જેમાથી 'દડી' 'આમેશ'—એ પ્રસંગોને પણ
નરસિંહ મહેતાએ પોતે 'અમર' કર્યાં છે એમ સમજી શકાય છે.
[ય મજાન ! આ સ્મરણો સાથે આપણે 'લક્ષિત-અંકાર'નું એકસલા
પ્રદર્શન તો કેમ જ થઇ શકે ! પણ તેમાથી યોગ નમૂના અમે આ
નરસિંહ મહેતાનાં સ્મરણો સાથે ઉતારી લેવાની રત્ન લઇએ છીએ—

હારેમાળા—પદ ૧૩૬ (ન. કા. સં.)

"ધન્ય તું, ધન્ય તું એમ કહે શ્રી હરિ,
નરસિંહ તું મારો બંધ સાચો,
મેલી પુરખણું, સખી રૂપે થઇ રહ્યો
તાહરા પ્રેમથી હું રે રચ્યો;
તુજને મુજમાં બેઠ નહિ નાગરા,
માનજે એ મારી વેલ્લાણી;
હજી રે જો તને પ્રાપ્ત ન ઉપજે,
મે તને મોકલ્યું ટાડું પાણી,

મામેરં મોઢ્યું તે કમ વિમંયું,
 આપીયો હાર પ્રત્યક્ષ જૂપ;
 ત્રિભુવનમાં તુજ સમે કો નહિ નામગ,
 તાહરં માદરં એક રૂપ;
 તામે અક્ષર જે ગાય ને સાંભળે,
 તે કુળ સહિન પવિત્ર યાય;
 બળે નરસૈયો માફી બોલી શું રીઝવે,
 કર જોડી કૃષ્ણજી સમ ખાયે. ”

‘ગુજરાતી’નું નરસિંહ મહેતાને અંગે સંશોધન સતત ચ ૬
 :હે છે તેની માફી પૂરું ‘હાર-માળા’ નું નવું જડેલું પદ -
 ‘ગુજરાતી’ તા. ૨૩-૧૨-૩૪.....

પદ—રાગ કેદારે

મેં આપ્યું તે તમે અપાય નહિ,
 સાંભળો શામળશા સાચું રે;
 શંકામાં ધાલી જરૈબર કીજે,
 ત્યારે રંગે હું રચું રે;
 હાર આપ્યો તમે મુગટ સમર્પ્યો,
 બાળુખંધ બેરખા રે;
 પહેરવાનું પીનાંખર આપ્યું એ તો,
 મૂલે મળે વેકુંઠરાય રે;
 તનમન સોંપ્યું મેં પ્રાણ સમર્પ્યો,
 મુજમાં તે કંઈ નથી મારું રે;
 ‘હું’ મટી ગયો ને તે ‘તું’ ઠરાવ્યો,
 જીવ્યો મન વિચારી તમારું રે;
 હું થયો તારો ત્યારે તું થયો મારો,
 શાવું સપાડું એમાં ફરીએ રે,
 બળે નરસૈયો છિંછળા ન ચશે,
 સમજીને શામળિયા રહીએ રે. ”

નરસિંહ મહેતાની 'બકિતની બાપા'ને અંગે નીચેનું અવતરણ બહુ માર્ગદર્શક છે. *

“ નરસિંહની નાગરી સ્વભાવની કથન પદ્ધતિ પકડાઈ જાય તેવી છે; ખેશક તે માટે સોરડી નામર અવધાવનો હતો. પરિચય ધરાવેલો જોઈએ જ. પ્રભુને ઉદ્દેશીને કડકમાં કડક રુખ્તો આ નરસિંહ જોતો નાગર જ બોલી શકે. એના કાવ્યમાં બીજા મમકાલીન કવિઓની પદ્ધતિ તરફ ઓછો બાવ, ગૂઝનતની કમિક વિકાસ પામતી બોલી તરફનો મંદ આદર, અને પોતાની માન્યભાષા જીવંત બોલીનો જ પ્રાય; બહોળા પ્રમાણમાં સ્વીકાર, એ બધું આ કડક સોરડી નાગર સ્વભાવનું દુષ્પદ દર્શન છે. ‘નાગર બટકરડલાંબોલાં કહીએ’ એ તેનાં અનેક પદોમાં જણાઈ આવે છે. આવી નાકાત પ્રેમાનંદમાં નથી, ત્યાં બીજા સામાન્ય આખ્યાનકારોમાં ક્યાંથી હોય ? આ જડુંબ નરસિંહની પ્રાયઃ સર્વ કૃતિઓના એક દર્શન માટે સમર્થન કરે તેવું છે. માત્ર વિદ્વાનોએ પક્ષામ્બનો ત્યાગ કરી, ખરી વસ્તુની વાકેફ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

નરસિંહ મહેતાની બાપાને અંગે, પ્રિય મન્જન ! ઉપરનું કથન બહુ સૂચક છે. અમે તારી પામે નરસિંહની ‘પ્રેમ બકિત’ની પીંછીથી, આલેખાવડું, તેમના પર પ્રથમ કૃપા કરનાર અને તેમની આંધ્ર ગાલી શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પાસે લઈ જનાર, ‘બોળા શંભુ’નું બન્નન, તે કેનાં રસપ્રદ વસ્તુ માંધે કરે છે, તે અત્ર ઉતારીએ છીએ; અને સંસ્કૃત બાપામાં ‘પ્રિય સ્થાના’ના લેખક ગેજકવિ દર્પનું પણ ‘મંગલાચરણ,’ જેમાં શિવ પાર્વતીનો ‘લગ્ન પ્રસંગ’ આલેખાયેલો છે, તેનું ગૂઝરાતી બાપાન્તર (શ્રી. ક્રેશવલાલભાઈ દેવ) સાથે માંધે રજૂ રાખીએ છીએ, અને પ્રિય મન્જન ! તેની સરખામણી કરવાનું તને જ સોંપીએ

* ‘નરસિંહનાં સર્જન કાવ્યો’-લેખક-કેશવચંદ્ર કાર્યોરામ શાસ્ત્રી-ગૂઝરાતી દીપિકાસેવી અંક ૪-૧૧-૩૪.

છીએ; માત્ર એટલું નિવેદન કરવાની રત્ન માગીએ છીએ કે, નરસિંહ મહેતાની રસિક જાની તે નરસિંહ મહેતાની જ રહી છે-

‘નરસિંહ મહેતાના ભોળા શંભુ’*

“ભોળા ભોળા શંભુ. તમને વિશ્વ વખાણે રે,
મૂલની વાતો તમારી, કોઇ નવ જાણે રે;
જોગીન્દ્રપણું શિવજી, તમારું મેં જાણ્યું રે,
જટામાં ધાલીને શિવજી, આ ક્યાંથી આણ્યું રે;
કોઇ લાવે કોડે ધાલી, કોઇ લાવે હાથે ઝાલી રે,
માથામાં ધાલીને શિવજી, ક્યાંથી તમે આણી રે;
ભૂત જોળીને શિવજી, વાળ્યો આડો આંક રે,
મહેતા નરસિંહના સ્વામી, તમે જાના છો જોગી રે.”

‘શ્રી ‘હર્ષ’ નું ‘પ્રિય દર્શના’ નાટકમાંનું મંગળાચરણ-(શ્રી. કેશવલાલ દુવનાં ગૂજરાતી ‘પ્રિય દર્શના’માંથી).....

શાફલવિકિટીન

“ધૂણીએ અઢળાઇ શીત કરની, શીળી પ્રભાએ ઠરી,
માંડી મીટ અધૂરી, નામી મૂખડું, બ્રહ્માની સમે બરી;
‘ગંગાની છાત્રી’ પાપના નખ વિશે, નિહાળી છપ્પાં ધરી,
રોમો પાંગરતી કરે અહી, લઈ રૂકું કરે શંકરી.”

‘હારમાળા’-પદ ૧૩૭ (ન. કા. સં.)

“મેં ગાયો બ્રહ્મ તે પરમ આનંદ શું,
કરમના જીવ તે મરમ બોલે;
ધરમધૂરધરા તમને જાણે નહીં,
રત્ન શું કરે એક તોલે;

* આ પદ વરસોથી અમે જુનાગઢમાં ગવાતો માંબળેલ છે, પણ અહીં તે પદનો ઉત્તારો તો શ્રી. મુનશીજીના ‘નરસિંહો બક્ત દરિનો’ એ પુસ્તકમાંથી કર્યો છે.

નિગમ ને અગમ તે સુખ તે તે કર્યાં.
 ગોષિ વિહારને કાષ્ઠ બળે;
 લક્ષ્મીપતિ એ રૂચે નદી કામના,
 ભોમિના જર તે મર્મ આણે;
 આં છે પ્રેમ ત્યાં પરમ આનંદ છે,
 અન્ય આનંદ ત્યાં અન્ય હોયે;
 નરસૈયો મહામતિ માય છે ગુણ કયો,
 કામી એ મમળે તો કામ નોયે."

*

શુભાર-પ્રાધાન્ય કાવ્યો ને પોને અંગે, શ્રી. તનમુખચમત્કાર
 (કાવ્ય દોહન ભાગ ૭ પૃ. ૫૨-૫૩) નોંધ કરે છે, તે બહુ ધ્યાનમાં
 રાખવા જેવી છે.....

"ગૂર્જર આશામાં મીરાંબાઈની પંક્તિની અમર કવિતા નૃસિંહ
 મહેતાની તથા દયારામની છે, પણ નંસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈની
 કવિતા અસૌન્દર્ય શુભારમૂલક છે. * * * નરસિંહ, મીરાં,
 દયારામ આદિનાં પદોમાં સદાકૃત્યને નાવિકા નાવક ગણ્યાં છે. એ
 ઉભય મધ્યેનો શુભાર પરકીયા વિષયક છે. કેટલાએક અતલસ્પર્શી
 પાંચકો, વિવેચકો અનીતિ ગણે છે તેમ નથી. તેના પરકીય વિષયક
 શુભારને ઉદેશી તે પદો રચનાં, તે સેષકોની પ્રશંસા મહજ નથી.

અત્રે સદા-કૃત્યના પરસ્પર પ્રેમની નીતિવિષયક ચર્ચાને, કંઈક
 અપ્રસ્તુત અને કંઈક દીર્ઘતા દોષાપાદક ગણીને, તે ચર્ચાને સ્પર્શ ન કરતાં,
 આટલું જ કહેવું યોગ્ય છે કે, સદાકૃત્યની પ્રીતિ તે ચર્ચાઈ બક્તિના
 આદર્શ રૂપ-ઉપમાન જૂત ઉપર પ્રેમ ગણાય છે તેનો પ્રતિપત્તાર્થ આજ
 કુલ-પરકીયાનો જેવો પ્રિયતમ ઉપર પ્રેમ હોય છે, તેનો પ્રેમ બકતે
 પર રાખવો, એજ પ્રેમ-બક્તિ છે, એજ પ્રેમ રસસ્વાદ છે.
 પ્રતિ પ્રેમ તેવો જ હોવો જોઈએ. પરકીય પ્રેમમાં

પ્રેમની પરાકાષ્ઠાનો પ્રતીતિ પ્રાકૃત લોકોને સ્પષ્ટતર થાય છે, તેથી તે દષ્ટાંતરૂપે પસંદ કરાય છે. પરકાયા જોમ અને કંટો અને સંકટો, સ્વપ્રિયતમનું દર્શન પણ લેના સહે છે, તે ભકતે પણ મુક્તિરૂપે દુઃપ્રાપ્ય વરણ પ્રાપ્ત કરવા સહેવાં; એવા તપનું ફળ અતે અભેદભાવ થાય છે, તે દાસત્વ, સમ્યક્ત્વ આદિ ભક્તિના અમરભાવો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે."

શૃંગારભાળા-પદ ૧૪૬ (ન. કા. સં.)

"તું મારે માંદલીયે ચોંટયો રાજ, સારા મુરતમાં હામળિયો રે,
લણ એક વદાલા અળખા ન યાઓ, રાજ પ્રાણુજીવન વર પાતળિયો રે;
ખડકીએ જોડે ત્યારે અડકીને લો, મારીએ જોડે ત્યારે બેડો રે,
શેરીએ જોડે ત્યારે સન્નુખ આવે, વહાલો અમૃતપે અતિ મીઠો રે;
જમતાં જોડે ત્યારે મારી જોડે બેડો, સૂતાં જોડે, મારી સેજડીએ રે,
દંદાવનને મારગ જાનાં, આવીને વળખ્યો મારી બેલડીએ રે;
પ્રીત કરે તેની કેડ ન ગેસે. રસ આપે અતિ રસિયો રે,
નરસિંયાઓ સ્વામી બસે મળીયો, મારા હૃદયકમળમાં વસિયો રે."

*

શૃંગારભાળા-પદ ૧૬૬ (ન. કા. સં.)

"આજની રાતની, વારતા શી કહું. સ્વપ્નમાં સામળા સંગ પરણી,
ચોરીમાં પરવરી, પાસ બેઠા હરિ, બાહ્ય મારા કર્મની કાણુ કરણી;
ચાર વેદે કરી, ચાર ફેરા ફરી, થી હરિએ મારો હાથ ઝાલ્યો,
પૂન તણા દીપક, મંડપ ચોરી રચી, આંગળે નંદ આનંદ માહાલ્યો;
યાજ કુમકુમ ભરી, મોડ મસ્તક ધરી, જસોમતિ સાસુને પાપ લાગી,
નરસિંયાઓ સ્વામીને, સંજ રમતી હતી, એટલે અમકીને હું રે જાગી."

*

શૃંગારભાળા-પદ ૧૭૦ (ન. કા. સં.)

"હોતો રહેતો ગેવાળિયા, તારી મોરલી માડી વાય,
અત્યા છેલ જામીયા નંદના રે, તું ગીત મધુરાં ગાય;
અમે સપળી સહીબર રીઝણું, ત્યારે આપણું ગેરસ દાણુ.
કહું છું દાનજ એટલું રે, મારો પાલવો મારા તાણુ;

પાંસર મેવની પાતળા રે, લોક સાથે શાં લાડ,
 'કહું છું' કાનજી તમને રે, જાગ્રે મારા મુખજડની ગાળ;
 કામજી દુઃખ તારી વેણમાં રે, તારી આંખજડીમાં છે જાંત,
 વશ કીધી વ્રજનારીઓ રે, તું ક્યાંનો શાપ્યો એ મંત;
 નારું મુખ દોડે સુખ ઉપજે રે, મારાં નયણાં ગીતળ ધાપ,
 નાચી દેખાડો નાચજી રે, માહરા તનના તાપ સમાપ;
 પીળા પીનાંજર પહેરીયાં રે, માર મુગટ ધરીયો શીવ
 રૂદાવનની કુંજ ગણનમાં રે, આત્રો રામ સ્ત્રીએ જુગદીશ;
 ગોપી મહુ ટેજે મળી રે, હીરે છે મોડા મોડ,
 નમ્મંવા આ પ્રજુ પાતળા રે, મારાં બવનાં બંધન છોડ."

સુગારમાળા-પદ ૧૬૧ (ન. કા. સં.)

(રાગ-કેશવ)

"ઓધવ કહેજો રે, હરિને ઓટકું રે,
 કે અમને તમારો આધાર;
 વિખડાં પાછને રે, વહાલો શેં નવ ગયો રે,
 કે દુઃખ દેખાડ્યાં હીન દયાળ;
 દુઃખાંની કાઝી રે, ઓધવ દેહ કેમ વળે રે,
 કે હરિ વિના હોળી હાડ્યાં માહે;
 કે મેહ તજી બડકા રે, ઓધવ જો સમે રે,
 કે બળવંત આવી જાશે બાહે;
 માદગે મન વિમે રે, હરિની દામ છું રે,
 કે ધણા તમે સાથે માનવ સાર;
 કે જીવે તેને રે, જોવા અવળે રે,
 કે સુવા પછી લેજો રે સંભાળ;
 કે સાધુને વળાવી રે, ઓધવ આવીયા રે,
 મયુરો નગરની મોજાર;
 જોપીજન નિત્યે રે, નરસંપાના સ્વામીને કહીએ રે,
 કેમ નયણે વહે આંસુડાંની ધાર."

શૃંગારમાળા પદ-૭ (ન. કાં. સં.)

(રાગ-પ્રભાત)

પ્રાતઃ થયો મારો પાલવ મેયો, વેશ્ય નણુદી જાગે રે,
 દિનકર હયો થયું અગત્યાણું, ઝીણું વણોણું વાગે રે;
 સખી રે માંજની મેઝ્યાએ આવી, પેર પેર મળી સંગ લીધો રે,
 અવભાવ લીધો મનગમતો, અમૃતની પેરે પીધો રે;
 પ્રાનઃ ડામ ડામ રડાડકં દીસે, અધર થયા રંગ રાગ રે,
 વ્યભિચારીનાં નોહોય એ લક્ષણ, કે દેએ જતાં વળતાં રે;
 મણી તમે નારી અમે ધલત્યારી, અમને તે કોઈ એક જણે રે,
 વેદ મેઢ લહે નહીં મારો, મુને મનકાદિક નારદ વખાણે રે;
 એક જણો હો મજની ગોપી, કે રસ જપદેવે પીધો રે,
 જગતે રસ અવનિ દળતો, નરસૈયે તાણુને લીધો રે.

*

હીડોળા પદ-૭૫ (ન. કા. સં.)

(રાગ-ધન્યાશી)

માંઝર ઝમકે ને મૂલે હીડોળે,
 સ્થામસુંદરને સખી વાયુ દોળે;
 દામની દમકે ને ગગનમાં ગાજે,
 શ્રુકુટી ધનુષ્ય પર શોખા બિરાજે;
 લીલાંબર પીતાંબર સોદિયે,
 નરખી હરખી માનુની મન મોહિયે;
 નેત્રાણુમ નાચા કીર નેવી,
 છે દયાન પાંખિ દાડિમ બીજ તેવી;
 આમ કાતળી શા અધર મોહતા,
 લાલ ગાલ સીના મોહતા;
 અભાક્ષિ રૂપ જોષ ધન ધન કહેતા,
 મુનિએ ન દીકું રૂપ ધૂત્રપાને રહેતા;
 એ રૂપ નહીં હાપર, નહીં જેના,
 એ રૂપ નિત્ય લુવે નરસિંહ મહેતા.

“અખિલ પ્રધાંડમાં એકું તું શ્રી હરિ જૂજીવે ઉપે અનનં બાસે,
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્ત્વ તું, ચૂલ્પમાં ચંદ્ર ચંદ્ર વેઃ વાસે;
પવન તું, પાણી તું જીમિ તું જૂધરા, જૂદા ચંદ્ર કુલી રણો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી શુવ થયો એમ આશે.”

+ + + +
“જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્થો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ નૂફી.”

+ + + +
“સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે કે ઘડિયાં;
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રૂપનાથનાં જડિયાં.”

+ + + +
ઘડપણ કેલો ગોઠણું, જાણું જ્ઞેજન રહે શ્રી કાળ,
ઉમરા તો કુંગરા થયા રે, પાદર થયાં પન્દેગ,
ગોળી તો ગંગા થઈ રે, અંગે ઉજળા થયા છે કેસ.”

+ + + +
“જાળને જાણવા કુણુ ગોવાળિયા, તુજ વિના ધેનમાં કુણુ જારો,
તણુએ ને માંઠ ગોવાળ ટોળે મન્યા, વડો રે ગોવાળિયો કુણુ પારો.”

+ + + +
“કોણુ એ સમાના કામની, દત્ત કુળીએલ સમા,
દ્રોપદીની લજ્જા રાખવા, હરિ ઉભા છે સામા.”

+ + + +
“આ પેલો ચાંદલિયો, આઈ મુને રમવાને આલો,
નક્કા લાવીને માતા, મારા મજવામાં ઘાલો;
રૂવે રૂવે ને રાતરડે થાયે, ચાંદા મામું જૂવે,
માતા રે જશોદાજી, હરિનાં આંસુડાં લૂવે.”

+ + + +
“જલ કમલ છાંડી જાને બાળા, સ્વામી અમારો જામરો,
જાગરો તને માંડરો, મને બાળાહત્યા લામરો.”

“ભગીને જોઈ તો જગત દીસે નહીં, હંધમાં અટપટા ભોગ ભામે,
ચિત્ત ચેનન્ય વિલામ તદરૂપ છે, અલ્પ લોકાં કરે અલ્પ પાસે.”

‘પ્રકૃતિઃ વર્ણન’ નરસિંહ મહેતાની અનુપ્ર કલાની પીછીયા
ચિતરામ છે—

“પ્રભાત જાણી પંખીડાં રે જાડખાં, કાક કરે ત્યાં કાકા રે,
પપૈયા તો પિયુ પિયુ જંજે, શુક કૌશો કરે વડ શાખા રે;
ભોર દોકાર કળા કરે સુંદર, આંસુ વહે ઢેલ વીણે રે,
પલાશ પર રૂડા પોપટ બોલે, કાપલડી દોકે સ્વરે ગીણે રે;
ચક્ર ચક્ર કરતી ચકલિયું આવે, જાણે વિયોગ તો ભાગે રે,
ખુશ ખુશ ખુશ ખિરાકાલી કહે છે, રાધાને રડું ન લાગે રે;
વાછરે ભાં ભાં શબ્દજ બણુતાં, માયો બાં બાં શબ્દ બોલે રે,
ચીતળ મંદ પવન સુવાસિત, વામા વસ્ય કરાડી ડોલે રે;
તે ટાણે તો જાગિયા અકૂર, જાણે બાધ ગયો ભોર રે,
નરસિંયાના સ્વામી વિષ્ણુ ન જામે, કે છે ગોપિયોનો જોર રે.”

(જોર્વિદ ગમન-પદ ૧૦, ન. કા. નં.)

“આ વિધે કૃષ્ણ ચરિતનાં, ગાય મધરાતે પ્રભાત,
વિરહે કૃષ્ણ કૃષ્ણ ઉચરતી, જૂએ વહાણું વાયાની વાટ;
જો કે માગાન્ય સ્ત્રીઓ ગાય તો, મધ્ય રાતે પ્રભાત,
ત્રાસનાં માર્યાં જોડે પંખીડાં, રાધા સ્વરની શી વાત;
દંદાવનનાં વિહંગમ વિલાસિયાં, નિત રૂડાં સણુતાં ચરિત,
તે શબ્દ સણીને કેમ શાંત રહે, ચયેલાં અંગ સર્વ પવિત,
પંખી માત્ર નહિ પણ પશુ જાગિયાં, સણી સ્વામિની મુખ વાણુ;
ત્યાં રિયર જનના લાગી ડોલવા, સ્વર ચયો જળચરને જાણુ;
સ્વર સણીયો સરજ દેવતા, પાળા ધાય કરવા પ્રકાશ,
સ્વર સણી રે કમળ ખીલીયાં, ઉપન્યો પોચણીને ત્રાસ;

ધુવડ રે મળવઇ નાશિયા, નાહી નાથ પ્રયત્ન પાનાર,
 ચામાચીડિયાં ચીમડી નાથી મઈ, પંખીએ મુકવા મૌનવા બાર.
 શિયાળુએ શબ્દ છોડિયા, મીંદાગ્રએ મુઝી મિદાર;
 સ્વર્ગ પિલુ સિંહ નાથી ગયા, ગયાં વાઘ વર લેણી વાર,
 માંકડ ચાંચડ રે જૂખ્યા રહે, મુઝીએ મુઝડ રે શેર,
 આ વિરદી પ્રાણી રે જાણ્યાં છઠ્યાં, ન જાણ્યા, જાણી નંદકિશોર;
 હરિ જગાડવા આવી ગેપીઓ, પૂજવા સંધાને સમાચાર,
 જાઇ તુમને હરિ મળ્યા હશે, તારા આચ નંદકુમાર;
 રાધા કહે છું પશુ બાઈ તમ જ ચી નફર, નથી દીડા નંદલાલ,
 રાખી નિએ હવે તો ઉનારિયાં, નરસિંહના સ્વામીએ વદાલ."

(ગોવિંદ ગમન-પદ ૬, ન. કા. મં.)

નરસિંહ મહેતાની નિરીક્ષણ શક્તિ સર્વત્ર પ્રસૂત દર્શન કંતી વિધવિધ રીતે આપણે અવલોકીએ છીએ. 'નિરખને મગનમાં કાથ ધૂમી રલો' વળી 'રાત રહે જ્યાહરે પાછલી ખટધડી' તે સમયે જાગતાં અને ચિંતન કરતાં, નરસિંહ મહેતાની નજર આકાશની 'ગેખી કુચેરી' તરફ ફરતાં, 'હરિખિયો આચમ્યો' જોઇ, આકાશમાં અમર કાલરેલા યુદ્ધાદાર તરફ આપણું આકર્ષણ કરાવે છે. કાખી, પદો, કવિતા સર્વમાર્જ, આપણે નરસિંહ મહેતાનો એક કરતાં વધારે દિગ્ગિહિંદુથી તપાસીએ, તોપણ વિઠ્ઠલ પ્રભુતો જોઇએ છીએ. શૃંગારમાં 'પ્રેમ-મક્તિ' અને 'મક્તિ-યોગ' અને થંડી 'જ્ઞાન-યોગ', અને 'સ્વાનુભવ રસિક તત્ત્વ' માથી 'સર્વાનુભવ રસિક તત્ત્વ' દેખા દે છે, તે અભ્યાસીને સહજ સમજાય તેમ છે.

નરસિંહ મહેતાની જ્ઞાન-સામગ્રી અખૂટ છે. કુદરતની એકતાનતા સાધનારને કુદરતનો ખંજનો ખુલ્લો થઈ જાય છે. અને કુદરત કહો કે દેવી-શક્તિ કહો, પણ આપણે સાધુ મહાત્મા દ્વારા સર્વદેશીય યમકૃતિનું દર્શન વિધવિધ રીતે કરાવે છે.

નૃસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, પદો ઉપર ઉડતી નજર ૧૪૭

નરસિંહ મહેતાની 'કવિતા'માં અલંકારો પણ સાહજિક ગુંયાઇ પણાઇ રહ્યા છે, અને તે પ્રિય સજ્જન ! અમે શ્રી નરસિંહ મહેતાની કવિતાના અભ્યાસી ય. રા. જયસુખરાય પુ. જોશીપુરાના જ પુસ્તકમાંથી વિદ્યા-વિવાસી જીરામ માટે આંહી કનારી લેવાની રજા લઇએ છીએ-

“ એહ ગુણુ ઉપમા એહ તોલે ”

(ગોવિંદગમન) અનન્યયાસંકાર

“ મલિન વિષુ સુરો વેલ ખારી ”

રૂપકાસંકાર

“ વહને કાજલ કશું, હાર વિષુ હાર જશું,
તાંબુલ લાગીયાં કંઈ મારા. ”

~

અસંગત્યાસંકાર

“ કેવડા ઉપર કાલી જશે સર્પ એ,
અલિ વળી સર્પ એમ શબ્દ સંલિયો. ”

સ્થેપાસંકાર

“ પડી એમને પારા હાં હાં ”

(હાલુલીલા પૃ. ૧૮) પરિણામાસંકાર

“ ખવાયતું કુલ શું, રાઈ દુકલ શું,
જાણે અધિક એધી મદે રાતી બાલી. ”

(સુસ્ત સંગ્રામ) વ્યતિરેકાસંકાર

“ ચંદ્ર વિંટયો જમ આંદરણીએ, તરવર વિંટયો વેલી રે,
ગોવિંદ વિંટયો ગોવાલણીએ, હંસાગમની હેલી રે. ”

દૃષ્ટાંતોપમાસંકાર

“ દાર વિણુ છર નહીં. છર વિણુ દાર નહીં;
 તેમ અન્યોન્ય સત દીપે:
 શૂર વિણુ મૈન્યે નહીં, મૈન્ય વિણુ શૂર નહીં,
 છીપ ચળકાટ અન્યોન્ય દીપે. ”

ઉપમેયોપમાસંકાર

“ + + + વૃક્ષ વેદી મર્ગ રૂપિ ગણી
 ખડિત તે રાધિકા, મુકિત જસોમનિ, યજ્ઞ પેકુંડ તે વેદવાણી,
 નિગમ વસુવેદજી, ગાય ગોપી રૂપા, દેવકી અભિધા કરાવે,
 અહા કં છાન્ડી, વેણુ મહાદેવજી, પંચ વદન કરી ગ્ધાન આવે. ”

સજીવારોપણ

નરસિંહ મહેતાની મંગીત શાસ્ત્રની, નિષ્ણાનોને મગરને. કંઈ
 તેની તેયારી છે. શ્રીયુત્ત જોશીપૂર્ણના પ્રસ્તુતમાં નરસિંહ મહેતાએ
 ચોક્કસ રાગ-ગણિણીની ગણના છે તે પણ એકમહા, સમિત વાંચનારને
 જાણવામાં આવી જાય, એટલે તેની તોચ કરી લઈએ—

“ આશાવરી, રામગ્રી, ગેડી, દેસાખ, સારંગ;
 બિહાગોડા, કામેગે, નટ, મધાર, મેવાડો;
 બિલાવજ, વસંત, હોરી, કેદારો, કલ્યાણ;
 મન્યામી, દેવગંધાર, પચમ કાશી, સોરઠ, વિગેરે.

(નરસિંહ મહેતાનું જીવન-કવન, પૃ. ૧૧૩-૧૧૬)

ગુજરાતના

જૂના અને નવા યુગના વિદ્વાનોને થયેલું
નરસિંહ મહેતાનું દર્શન

“From the words of the poet men may take
what meanings please them, yet their last meaning
points to thee,”

(Gitanjali-Ravindranath Tagore)

“આ છુ ને વળી ભક્ત હરિનો, મોતું ને સુગંધ,
ધન નાગર નરસિંયો, જોયો રમ્યા બહુ પ્રગંધ.”

(વિશ્વનાથ જાની)

નરસિંહ મહેતાના સમયને પાંચસો વરસ થઈ ગયાં છે, આટલા લાખા સમયના ગાળામાં ગુજરાતના જૂના કવિઓ, વિદ્વાનો, લેખકો, સાહિત્ય-વિલાસી સજ્જનોએ, જેટલું નરસિંહ મહેતાને અંગે વિવેચન કરી કરાવી સ્મરણ તાબુને તાબુ ગુજરાતને આપ્યું છે, તેટલું બાક્યે જ કોઈ કવિ, ભક્ત, સંત-મહંત માટે થયું હોય ! નરસિંહ મહેતાના જીવનનાં સ્મરણો, પ્રિય સંજ્ઞન ! તારી પાસે મૂકાએ છીએ ત્યારે તે વિદ્વાનો, શોધકો અને લેખકોની નાભાવલિ અમે અહીં કિતારી લઈએ છીએ; અને અમારે એટલું જ કહેવું પડે કે, તે નાભાવલિનો મોટો ભાગ પણ અમારે ‘ગુજરાતી’ ના વર્તમાન તત્ત્વે થી. નટવસ્ત્રાલ્ય હચ્ચરામ દેસાઈના ‘નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ’ માંથી જ લેવાનો છે.

(૧)

જૂના કાળના કવિઓ

વિશ્વનાથ જાની

(નરસિંહ ચરિત્ર)

પ્રેમાનંદ

(કાવ્યદોહન ભાગ ૮
આદ્ય, માત્રેશં કુટી,
હારમાળાવિ.મસંગો)

વલ્લભદાસ

(નરસિંહ ચરિત્ર)

આધાર બદ

(શામળશાહનો વિવાહ)

ગોનીરામ

(આદ્ય)

ધ્રુજી બદ

(આદ્ય)

સ્વાયમ

(મોસાળું)

ગોવિંદરામ

(નરસિંહ ચરિત્ર)

મગવાનદાસ

(આદ્ય)

રણછોડ પૂર્ણાનંદ

(આદ્ય)

(૨)

નવા યુગના કવિઓ

લેખકો, સંશોધકો,

વિવેચકો વિગેરે

દલપતરામ કવિ

નર્મદશંકર

કાળાબાઈ

હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા

ઈન્દ્રગંભ સર્વરામ દેસાઈ

(કાવ્યદોહનના ભાગોમાં)

અને નરસિંહ મહેતા દ્વારા

કાવ્યસંમહમાં નરસિંહ

મહેતાનું સાહિત્ય)

નટવરદાસ ઈન્દ્રચંદ્ર દેસાઈ

ડૉ. હરિલાલ મુવ

ચતુરભાઈ પટેલ

નવસુખરામ પુરોષોત્તમરાવ

જોશીપુત્ર

પ્રિદેસર શંકરલાલ શારદી

જલકવદીન કોલેજ

જોશીલાલ વાડીલાલ દયાલ

દાજી નાગેશ આપ્ટે

(મરાઠીમાં)

'મંગલ'

(હિંદીમાં)

નાભાજી કૃત ભક્તમાળામાં
(નિવેદન)

મીડો કવિ
(જંગમ-તીર્થ. જીવનું વિ.)
હરિદાસ

(વંશવેલી)

મીરાંબાઈ

(મામરું)

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાડી

આનંદચંદ્ર બા.પુ.બા.ઈ કુવ

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

રામલાલ યુનીલાલ મોદી

શાળી રેવાચંદ્ર મેધજી

બધેકા જમજીવન નગ્મેરામ

મુનશીજી કનૈયાલાલ

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રવેરી

માનચંદ્ર પિતાંબરદાસ મહેતા

‘ દલિત કવિ ’

હરિરાય ભગવંતરાય જુય

અમૃતલાલ જટારાંકર જુય

નયનસુખરાય વિનોદરાય મનમુદાર

અનંતપ્રસાદબાઈ વૈષ્ણવ

છેલચંદ્ર કૃપાચંદ્ર વૈષ્ણવ

આ ઉપરાંત પણ ઘણા અભ્યાસીઓએ પ્રસંગોપાત નરસિંહ મહેતા સમ્બંધમાં જરૂર કંઈને કંઈ લખ્યું જ હશે, અને તેમનાં નામ અહીં રજૂ કરી શક્યો પણ ન હોઈ તે તે સન્મનો મને ઉદાર દિલથી માફી આપશે એવી નમ્ર માયના છે.

નરસિંહ મહેતાની ખ્યાતિ ગૂજરાતમાં જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના મવં પ્રાંતોમાં પહોંચી હતી, અને તેની સાક્ષી જે તે સ્થાનોના તે સમયના લેખકો, કવિઓ, વિદ્વાનોએ જે નોંધ પરમ ભક્ત નરસિંહ મહેતાની લીધી છે તે પૂરી પાડે છે; અને તે સર્વનો સર્વોચ્ચ ખ્યાલ, પ્રિય સન્મન ! તને ‘ નરસિંહ મહેતાના કોયડાનો ઉકેલ ’ એ પુસ્તકનું વાંચન જ આપી શકશે. અહીં તેની હડતી નજરે આ ‘ સમરસ્યો ’ સાથે સાથે તને જાણવાનું મળે એટલા પૂરતી નોંધ લખ્યે છીએ.

શ્રી. જગજીવન નજોતમ જગદીશ સંગોપન કૃત્તી નોંધ પ્રમાણે
નરસિંહ મહેતાનું નિવેદન જુદે જુદે સ્થળે થયેલું જોવામાં આવે છે.

“સૌરાષ્ટ્રે જીર્ણદુર્ગે ચ મક્ક નર્મિદ નાગરમ્ ।
દ્રવ્યદા દુઃખમયં દારો ડ દદ્દામોદરઃ સ્વયમ્ ॥”

‘ભક્તિ-દર્પણ’ [મં. ૧૫૪૯] ... ગોવિંદ આખી (૫૦૬૩૦ના)

“સોઝમાં જીર્ણદુર્ગમાં બાળ નરસિંહ નામર થઈ ગયો તેણે
દુઃખ જોઈને શ્રી હામોદરે પોતે હાર આપ્યો.”

‘ધર્મ-દર્શની’ [મં. ૧૫૩૪] ... ધર્મદાસ (જાંધવગદના) ની
મહેતાજીને અંગત

હશે

“કૃષ્ણ પ્રા મય મમજ ગયે, મખી રૂપે બાળ,
નાગર નરસરિ પ્રભુ પરે, પૂજી બયે આમકન;
વોલી ગુર મમ હન દુઃખ, પુણ્ય પુન્ય સુખધામ.
પાપ નિવારણ પરમ મતિ, વાર વાર દિ પ્રણામ.”

‘ગુર મહિમા’ [મં. ૧૫૩૦] ... હરિસ્વરૂપાનંદ પરમદાસ
(નંદનમાં)

અચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્થ નાધારે સ્થાપયત્યપિ ।
મ્થય માધરતે ચસ્માદાધાર્યઃ પત્રિકીતિતઃ ॥
ગુકાર સ્થાનધકારસ્યાત્ રુકાર સ્તદિરોધકઃ ।
અધકાર નિરોધિત્યાત્ ગુરુ રિત્યભિધીયતે ॥
પથ મુક્તો નૃસિંહો ચૈ કૃષ્ણ મક્કઃ પ્રતાપધાન ।
ગુર્જરાણા મલ્લકારો નાગર શુભ દીપકઃ ॥

શાસ્ત્રોત્તું જે આલોચન કરે છે અને વર્તનમાં સ્થાપન કરાવે છે,
પોતે તે પ્રમાણે ગાયરે છે. તે માટે તેવાને ‘આચાર્ય’ કહે છે.

‘ગુ’કાર એટલે અધકાર, અને ‘રૂ’કાર એટલે તેનો નિરોધ કરનાર-અધકારનો નિરોધ કરનાર હોવાથી ‘ગુરૂ’ તેને કહે છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણ ભક્ત પ્રતાપવાન મૂળગતીઓના ગાલંકારગ્રંથ નાગર કુલદીપક નરસિંહે કહેલું છે.”

શ્રી. અધિકાર જ્યારે ‘આચાર્ય’ અને ‘ગુરૂ’ની નરસિંહ મહેતાની આપેલી વ્યાખ્યાની તોષ ઉતારી શકે છે. અને જે અમે ઉપર આપી છે, ત્યારે સાથે સાથે ‘વૈષ્ણવ જન’ની વ્યાખ્યાનું અમૂલ્ય પદ્ય પ્રિય વાચનાર ! તને અમે કવવાની તક લઈએ છીએ; કે જે ‘વૈષ્ણવ જન’ની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘આચાર-વિચારની ધટના’ સર્વ દેશકાળમા મર્વને બધાં જોમે તેવી છે, અને જેને આજ ‘વિશ્વ-શાંતિ’ કે ‘સર્વ ધર્મ પ્રાપ્તિ’ વિગેરેથી મર્વ કોઈ જાંખે છે તે નરસિંહ મહેતાના ‘વૈષ્ણવ જન’ બનવાથી મર્વને મિલકે થાય તેમ છે

। એક બીજી વ્યાખ્યાનું સૂચન પણ, પ્રિય મુજબન ! અમે નમ્રતાપૂર્વક રજૂ રાખીએ છીએ. “પતિશ્વતા નારીએ કથને પૂછવું, કથ કહે તે તો ચિત્ત ધરવું” નરસિંહ મહેતાનું, ‘સી કેળવણીનું સૂત્ર’ તે આજ. દેશભાના અમૂલ્ય દિલેથી પાસે ‘કેળવણી નો મવાસજ જ્યારે એક દર મૂલતો જ રહેવો છે, એમ અમે નમ્રતાપૂર્વક માનીએ છીએ, ત્યારે ‘આઓ’ની કેળવણી આ ન-સિંહ મહેતાના ‘નગદ-મત્ય’ પર સિચન્નિત થાય એવી અમર યોજના ધડવા, સ્વદેશી પ્રેમી કેળવણીકારે ફાલમદ થાય, એવું અંતરથી ઇચ્છીએ છીએ.

‘અલી ભગવાન’ [સ. ૧૫૪૧].....

અલી ભગવાન એક મુઘલીમ વૈષ્ણવ ચર્ચ ગયા છે, અને તેમણે પણ નરસિંહ મહેતાને અંગે ઉલ્લેખ કરેલો છે, જે મથુરામાં પ્રગટ થતાં ત્રૈમાસિકમાંથી શ્રી. અધિકાર્યએ સંરેખિત કરી મેળવેલ છે.

“અધઠાગ યીકુશ્યે, નગ્નૈયા શુન મય,
લીલા દેખી મેનમેં, વેસી દેન દીખાવ;
તણ કીર્તિ પ્રવાહકા, હૈં પાડ પાડ,
નખી રૂપમેં વૈકુંઠમેં, વિધ વિધ કાયા વિદાર;
પક્ષપાત બિન દશ શુન, ગાને વાતે એં,
બકત બચે મૌનપટ્ટમેં, હંમ મમાન વિવેક.”

‘વૈષ્ણવ પ્રમેદ અંધ’ [સ. ૧૫૨૫]... મહેતાજીના સિખ્ય વિપ્લવમ
ત્રેામી (આલિપના)

અંધાગંબની રત્નિમાં લખે છે—

“સવા નમસ્કાર કરોમિ મક્તયા ।
જ્ઞાનાનુરાગ મહિમા તિશયાંતત સીમ્ને ।
નૃસિંહ દુરયે સ્વદુ નાગરાય ।
દામોદરાય મયમાગ તારણાય ॥”

“જ્ઞાનાનુગમના મહિમાની સીમાને ઓળંગી મયેશા એવા
ન મ નરમિહ શુદ્ધે, નેમગંબવમાગના તારણુરૂપ દામોદરાયને, હું
હું ભક્તિથી સદા નમમાગ મેં છું.”

*

*

*

નર્મદાશંકર

“બન્ની—ઓઠને આધીન નહિ એવી રેવાળ તળની નાની નદી
શગ્દ ઝગુમા મપારે, બપોરે, સાંજે, ગતે ચાલત્લામાં પવનથી સહેરી
કતી હોય તેવી નરસિંહની કવિતા છે, ને ‘એ જાનમાં બળતી
મયિતા મીરાબાઈ સિવાય બીજા કોઈની આપણી બાપમાં જોવામાં
આવતી નથી”

૨. ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન નવવકયામર ગોવર્ધનરામભાઈ
‘મૂળવેતી બાપા’ના ધૃતિહાસ્યું દિગ્દર્શન કથવતા નરસિંહ મહેતાને

* પ્રથમ પ્રાકૃતિક પરિપક્વ રિપોર્ટ (ઇ. સ. ૧૯૦૫)

અ ગે લખે છે કે (ઇ મ ૧૪૦૦-૧૫૦૦) પૂર્વાર્ધ...અમળાગદમા પ્રથમ મુવતાનીનો પાયો ન ખાયો, અને આખા ગૂજરાતમાં તેમના તરફનો ક્ષોભ વ્યાપી ન્હોતો હતો, તે સમયે માત્ર બે રથાને-નરસિંહના જુનાગઢમાં અને મીનગાદના દારકમાં-જેની ઉચ્ચ સ્થિતિએ નરસિંહ રાજાને કે મુવતાને આદમાં શતક પછી આકર્ષ્યા નથી-ત્યાજ શાંતિનો હલ થયો હતો. કુભો ગૂજરાતની ઉપર ચઢાઈ કરતો હતો, પરંતુ તેના ખીજ ખુણામાં પડેલી દારકમતીમાં જઈ શકે એમ ન હતું. તે દારકમતીએ મીરાને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યા હતા, ત્યાર નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહ-કુટુંબ અને જાતિ સારે હલ થઈ બકતોએ સબધ છોડ્યો હતો, અને શ્રીકૃષ્ણ માથે નવો સબધ ખાધો હતો. હલની કવિતામાં અકૃતિમ સૈની અને હં વપ્રમાદ છે કંઈ શક્તિએ દીનાસેળી બનીને એમના હલમાં નવી જાણાઓને પ્રગતી, અને કયા તેનથી એ જાણાઓ તેમના મરણ સુધી હોલાઈ નહિ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને દુષ્ટાઈ કરતી ગઈ, એટલા પ્રકારની ગોષમાં અમલકૃતિ હોવી જોઈએ. ગૂજરાતના આદિ મનિઓમાં આ જાણાઓ ગૂજરાત બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મ પ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી, મરણ કે તે મર્વ કવિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા અથવા હો બલ્યા છે તેમજ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશના ખીજ નરસિંહ અને મીરાના કાવ્યોમાં છે, અને તેની કૃતિ ગૂજરાત બહાર, કાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી પ્રમરી હતી, એ વાત જ્ઞાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે, ગૂજરાતના આ બે રતનની અમર પ્રજાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશના ખીજ મળ્યા છે, એનું જ્ઞાન ઘરાને પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ બેરો હોય તેમ આખા હિંદુસ્તાનમાં-સર્વ ભાગમાં-આ પ્રવર્તકો નવા દીના પેઠે પ્રગટ્યા હતા, અને (જયદેવ અને મીરા સિવાય) તે સર્વ દીનાઓના મૂળ દીવા-નરસિંહ અને મીરા-ગૂજરાતમાં તેનાથી આગળ પ્રગટ્યા હતા.

૪ x ૪ થી, ગોવર્ધનરામભાઈ આ પ્રમંચને ઉદ્દેશી બોધદેવના ભાગવતનો દર્શારો કરે છે, અને મૂચવે છે કે બોધદેવના ભાગવતની મ્યા જીનાગદના અપૂત ગજ્યમાં જરૂર પ્રસિદ્ધ હોય, અને એ કથાના બીજ અને ગદ્ય ન-નિંદ મહેતાની કુદતી જ્વાલા પ્રગટાવવામાં નાથનજન થયાં હોય, એ માનવા જેવું છે.

શ્રીયુત્ત ગોવર્ધનરામભાઈના નિવેદનો અંગે એમ પણ કહી શકાય એમ છે કે, નૃસિંહ મહેતાની 'પ્રેમ-મગ્નિ' સ્વયં 'સસ'માં જે મશાન શ્રી કૃષ્ણચક્રે તેમના હાથમાં આપી હતી તેમથી જ કોઈ કે પ્રગટી, અને પછી 'અમર જ્યોતિ' ના રૂપમાં આજ પણ પ્રગટી રહી છે.

આગળવાર અતો ૧.

બન્નખડનો ભાગવત ધર્મ, જે મનાતન વેદશાસ્ત્રી આદ્યો આવેથો છ તે બન્નખડની જુભિ વપર કોઈ પણ અવપમા પગપૂર્વથી પ્રગમ્યા જ કર્યાં છે, અને તે ઇતિદામનિદ વાત છે. 'આગળવાર' સંતો હંસ્વીમનની માતમી ઇતામિદમાં થઇ ગયા છે, અને રિય સજ્જન ! નાજામીનને વધારે ઉડે અબ્યામ કરવાનું વતમ્બ યાવ એવ. ઉદ્દેશથી ન્યા માનમી રાતમિદમાં થઇ ગયેના 'આગળવાર' સંતોને અન 'હૃદ્યાનુ'ના 'મંત અક'માંથી નીચેની નોંધ જ્વારીએ છીએ-

“રૂમી પ્રકાર દક્ષિણ ભારતને વાયુમણ્ડલકા પવિત્ર કરનેવાલે કુદ્ધ ધૈર્યવ સંત મી દુષ્ટ છે, જો 'આલ્ઘાર' કે નામસં પ્રસિદ્ધ છે. આલ્ઘારકા અર્થ છે-“ જિસને અધ્યાત્મ જ્ઞાનરૂપી સમુદ્રમેં ગદરા ગોતા લગાચા હો.” આલ્ઘારોકા પ્રેમ ઝોર આનંદથી વહ દિવ્ય સરિતા કહ મકતે છે, જો સચ્ચિદાનંદ રૂપી અગાધ સમુદ્રમેં મિલ કર હો શાન્તિ કો પાપ્ન હતી છે. આલ્ઘાર લોક ગીતાફી મજીય સૂતિ થે, ઉપનિષદ્યે. જીતે જાગતે નમૂને થે, મગવાનવે. ચલતે ફિરતે મંદિર થે, ઝોર મગવત મેમફી કટકઠ જિતાદિની સરિતાવે થે ॥”

પ્રિય મજાન વાંચનાર ! આ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના 'આળવાર વેશ્ય'નું વર્ણન-ગીતાની મૂર્તિ, ઉપનિષદના જીવતા જનમના નમૂના, અને સાક્ષતું દાસનું ભગવાનનું મંદિર-આપણા ગૂઢગતના મંત્ર-મહાત્મા નરસિંહ મહેતા-તે મીઠા કવિના 'જંગમ તીર્થ' ને અક્ષરશઃ વાગુ પડે છે.

'આળવાર'ની સૂક્ષ્મ ભાવના, જેમાં મૂર્તિના રહસ્યનું 'ગૂઢ તત્ત્વ' પણ અંતર્ગત મમળય છે, તે 'અવનંશુ' નીચે આપી, તેવી જ સૂક્ષ્મ ભાવના કઈ આગમ રીતે નરસિંહ મહેતાના પદમાં પણ મળે છે, તે બતાવીએ છીએ-

"ઘૈણ્ણ શાસ્ત્રોમિં ચઢ ઘાતકદી ગઈ દે કી મગયાન મહા ઘિણુને દૈન આલશારોકે રુપમેં અપનેદી ઝીયત્ત, ફોસ્તુમ, ઘેજયમ્તી. ઘનમાલા, ઝી, ઝ, લીલા દેવિયોં, અમન્ત, ગચઢ, ઘિણ્યકમેન, સુદર્શન, ચક્ર, પાઞ્ચજન્ય શય, ફોમુદી ગદા, નન્દક ગન્જે, ઔર શારડગ ધનુપ્ય આદિ ફો સંભારમેં મક્તિ માર્ગફા પ્રચાર કરનેકે લિયે મેજા થા । યે 'આલશાર સત' મિન્ન મિન્ન જાતિપોનેં ઉત્પન્ન હુય થે, પરંતુ સંત હોનેકે નાતેં ડન મયફા સમાન રુપમેં આદર હૈં ॥"

નરસિંહ મહેતાના નીચે ક્યારી લીલેશા પદમાં, આવી જ આળવાર સતોની ઘટના જેવી શુધ્ધી જોષ શકાય છે, એમ અમે નમ્રતાપૂર્વક માનીએ છીએ, અને જેનો ઉકેલ તો જે મહાત્માઓને આ સૃષ્ટિચક્રને નિયંત્રિત કરતી શક્તિ. જે અધિકારાનુમાર વિધિવિધ સ્વરૂપમાં મૂર્તિમત્ત થઈ દર્શન દેતી હશે, તેજ કરી શકે ! આપણી દ્રશ્ય નો તે પદના રચનાર પરમ બક્ષા નરસિંહ મહેતા, અને પદમાં શું ચાતી દેવી રચનાને પદના જ કરવી રહી.

"ધન્ય વે ધન્ય મહા પુણ્ય જ્યોદ્ધા તણુ,

પુત્ર બાવે પરિવ્રજા રાજે:

નંદનો નંદ આનંદ થઇ અવનયો,
 નેવ બળિબદ્ધ મંજો મિનજો.
 અમર આદિર અસ્થાંમ ગોષાંગના,
 વૃક્ષવેલી સર્વ કાવિગણી;
 બહિન તે ચધિકા, મુકિન નગોમનિ,
 ટમ વેકુંદ, તે વેદવાણી.
 નિમમ વમુદેવજી, ગાય ગોપી ઝડયા,
 દેવકી દ્વલ્લવિવાદ દલાવે
 જાત્રાકર સાકંટી, વેણું મહાદેવજી,
 પંચવદન દરી યાન માથે.
 દન્દ અભુનં, અહંકાર દુર્યોધન,
 દેવતા મર્વ અવતાર લીધા;
 ધર્મ તે રાય સુધિષ્ઠિગ બહુજને,
 દાસનો દાસ નરસિંહે કીધો."

(ન. કા. સં. બ. ચા. ૫૬ ૩૫)

શ્રી ગોવર્ધનગમભાષ નરસિંહ મહેતાના 'બહિન-ન-ત્વ'ની નોંધ
 સેના સખે છે કે, 'મીરાને ગમેયું 'ગીત-ગોવિન્દ' અને નરસિંહને
 ગમેયું 'રાસલીલાવાણું સાગવત', એ કબચ પ્રંથેયું પૃથક્કરણ કરીએ
 તો 'દેવકયા' અને 'દેવ રહસ્ય' એવા બે અંશ બેમાંથી નીકળે છે.
 અને તે કપગત ભાગજમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાન, યોગ વિગેરે પણ નીકળે
 છે, અને સર્વંતું શિખરસ્થાનું 'પરા-બહિ'માં છે + + + શ્રી.
 ગોવર્ધનગમભાષ 'મૂઝસાલી સાહિત્ય,' સરફના સંગી કવિઓને દાણે
 રચાયા હાણું તેની નોંધ કરતાં લખે છે કે, 'એ સાહિત્યમાં દેવકયાથી
 કપદ્ધમ થયો, અને બાલણે 'ઝાદંબરી' જેવી માનવી કયાનું સંરફનામાંથી
 બાપાનતર કહ્યું: પણ તેમણે તો 'બીમ'ની બાપામાં બોલીને કહીએ
 તો સરોવરના કાંઠાના કૂવાનું પાણી પાણું છે, ત્યારે નરસિંહ અને
 મીરાંએ પાતાના 'હૃદય-પાતાલ'નાં ઝરાઓનું પાણી પાણું છે. 'દેવકયા'
 કપગત 'દેવ રહસ્ય'ના અમકાર કબચ હૃદયમાં થઈ રહ્યા છે. મીરાંબાપુ

એમ જાણનાં હતાં કે વ્રજમાં તો એક જ પુરુષ છે, અને સ્થૂલ
ગરીબના સર્વ પુરુષો તો ભક્ત દષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે; આવું જ
'દેવદસ્ય જ્ઞાન' અને તે ઉપરાંત 'અધ્યાત્મ જ્ઞાન' એ બ્રમ્હના
મયોગ-વિયોગ નરસિંહની કવિતામાં સ્પષ્ટ છે; એથી તેના લખિતના
૫૬ સમજી તેમાં મળેલા પ્રકારની ભાવનાથી તેની 'દેવ કથા'
વાચનારને જ, આ કવિની અન્ય કવિતાઓનું મહાત્મ્ય અમળાને. "

(પ્ર મા. ૫૬)

*શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી નરસિંહ મહેતાના અભ્યસના
કહે છે કે—એવા પ્રયો સામાન્યતઃ બે પ્રકારના છે શૃંગારના અને
ભક્તિના; એનો શૃંગાર, તો ભક્તિમાં લીન થઈ જાય છે, તેમ છતાં
કાંઈ સાધારણ સમજવાળો મનુષ્ય માત્ર શબ્દાર્થ જ કરે તો, તેને એ
ખુબ્બા શબ્દોમાં વર્ણવેલો શૃંગાર. ભક્તિમાં કેમ લીન થાય એમ
અમજવું મુશ્કેલ લાગે. શુદ્ધ શૃંગારના દષ્ટાંત રૂપે નીચેનું પદ દાંડણું
છે. રાધાને તેડવા લખિતા નામની દ્વિતિને કૃષ્ણે મોકલી છે, તે
એકાત્મના કૃષ્ણને માટે ગધાને સમજાવી લાવી છે—

"કુંજ સમીપે આવીયા કુંવરીને તેડી કુમાર,
એકાત્મ સ્થાને રચી સૌવા. મળી કરે રે વિહાર;
જીવરને ભીડી હરે શુ, ચૂંબન લીધું ગાલ,
રસીયો તે રસ પ્રીતે પીએ, કંદ્રપ રસ ગ્લાણ."

* * * *

નરસિંહનાં ભક્તિના પદોની વાત નિરાળીજ છે. હિંદનાં ધાર્મિક
તત્ત્વના દેવનિયી એ ગાજી રહી છે, અને 'કૃષ્ણ-ભક્ત' હોવા છતાં,
એ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલો જાતપ્રેત થઈ ગયો હતો, તે એમાંથી
સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એક પદમાં મનુષ્યને સંબોધી એ કહે છે—કે

*'ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક રચના'—૪. ૩૬ (શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરી કૃત)

“ સમરને શ્રીદગ્ધિ, મેલ્ય મમતા પગિ, જોને રિચાગીને મૂળ તારં.
તું અલ્યા કોણુ અને કેને વળગી રહ્યો, વગર મમજો કહે મારં મારં;
દેહ તારી નથી. ને તું જુગતે કરી, ગમતાં નવ મ્હે નિશ્ચે જાયે.
દેહ મંબંધ તજો, નવનવા બહુ ચગો, પુત્ર કલત્ર પગિવાર વદાયે;
ધન તણું ખ્યાન તું, અહોનિશ આફરે. એજ તારે અનંગય મોટી,
પામે છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખિયો, કાચથી આજ મ્હથ ચગો રે મોટી;
ભનિંદા ભયો રોધી મેયો ઘરો, મંતના મજ્જ સજી કાં ન જાને
ન જાગતાં નરજીયા, લાજ છે અતિ ઘણી, જન્મોજન્મ તારી ખાંત બાગે ”

(ન. કા. મં. ૫૬ ૩૩, પૃ. ૪૮૭)

... . “કેટલાક પદ તો ઉપરના પદમાં વાપરેલી બાપા કરના પદ્ય વિશેષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળી બાપામાં લખાવાં છે. પરંતુ કેટલાંક તદ્દન મરણ બાપામાં રચાયાં છે, અને તે એના ‘પ્રભાતિયાં’ છે. એ પ્રભાત માં જ ગાવાને રચાયા છે, અને તેમાં કૃષ્ણની સ્તુતિ પદ્ય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના સૂત્રોનો ઉપદેશ પદ્ય છે. અને ને કે દેખીતી રીતે જન-સમૂહના પ્રમાદ માટે કપકા રૂપે લખાયા છે, તોપણ બાપાની અધુરતા સાથે નાગમાર વિચાર ભરપૂર છે.”

શ્રી રા. રા. જયતુષ્ઠાય જ્ઞેશીપુત્ર લખે છે-

“મહેતાજી આદિ કવિ જે તે તેમના ઉચ્ચ કવિત્વને લીધે જ તેમની લોકપ્રિયિત્વને માટે જ તેઓ આત્મદર્શી કવિ છે. વિહાર-વર્ણન બકિત, ઉપદેશ અને જ્ઞાનના પદોથી તેમની કવિતારૂપી લના પદ્યવિનયદ રહી છે ... મહેતાજીનો મુખ્ય વિષય નિઃકામ પ્રેમભક્તિનો છે. ...

(‘બકત કવિ નરસિંહ મહેતા’, પૃ. ૩૬)

શ્રી. કર્નયાલાલ તેમના ‘નરસિંહો સ્વર્ત્ત લરિનો’માં લખે છે-

“ નરસિંહ મહેતા ગૂઝગંતનો મહાપ્રતાપી ‘જ્યોતિર્ધર’ છે. એનો પ્રતાપ છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષ યયાં ગૂઝરાતને ઉગ્મલે છે. સત્તરમી સદીમાં તે કવિઓને પ્રેરે છે; વિશ્વનાથ જ્ઞાનીને અમરતા આપે છે,

અદારમીમાં તે પ્રેમાન હતી મેધાને ઉત્તેજે છે, પોષે છે, ફૂલતી ફાલતી કરી મૂકે છે, ઉવિકુલને અને વલ્લભ સંપ્રદાયને સમૃદ્ધ કરે છે. ઓગણીમીમાં એ દયાગમને પ્રેરે છે, નર્મદની મેધાને નથી ફલપત્તા દે છે, દલપતરામ, મનમુખરામ, ઇચ્છાગમને સંશોધવા દોરે છે. ગાંધીજીને વૈષ્ણવમંત્રથી આકર્ષે છે. વીસમીમાં નાનાલાલ, ખમ્ભાજી ને લલિતને અણી બનાવી મૂકે છે. મને પણ એની ભક્તિનાં રહસ્ય શોધવા, એના અણુકેલ્યા કાવચ ઉકેળવા, એનાં હૃદયમાંથી રમમમૃદ્ધ થવા ફરીથી ને ફરીથી પ્રેરે છે. ત્રણ સૈદ્ધમાં એના વડે ચૂંચાતનાં ક્યાં નર-નારી રસમમૃદ્ધ નથી થયાં ?”

“ મહેતાજીએ નાગરોનું જગન ખોલ્યું અને વૈષ્ણવજનનું જગન ખોલાવ્યું કહ્યું; અને કાલાંત સુધી એમના જ કીર્તિગાનનું પ્રાયશ્ચિન કરી, અમર રહેવાનું નાગરોને લજારે લખાવી દીધું ! ” (૧. ૯૦)

× × × મહેતાજી વૈષ્ણવજનના દર્શન કરાવે છે-

“ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ. પીઠ પગથ નાથે ;, પરદુઃખે ઉપશર કરે ને, મન અભિમાન ન આણે રે; મકળ લોકમાં સડુને વદે, નિંદા ન કરે કુની રે, વાચ કાચ મન નિશ્ચય મખે, તો ધન્ય ધન્ય જનતી તેની રે, મમ પ્રકિ ને વૃક્ષા ત્યાગી, પદ ગ્રી જોને માન રે, જિંદવા થટ્ટી અસત્ય ન જોયે, પત્થન નવ ક્રાંતે હાથ રે; મોહમાયા વ્યાપે નહીં, એતે પ્રદ વૈગમ્ય જોના મનમા રે, રામનામ શું તાળી રે લાગી, મકળ તીરથ જોના તનમા રે, વણુયોબી ને કપટ નિહિત છે, કામ દોષ નિવાર્ય રે, બણે નરસૈયો તેનું દરશન કર્તાં, કૃણ હૃદયે તાર્યાં રે.”

“આમ એની જીએ પયગંબગી વાણી વસે છે. એના વ્યક્તિત્વની કંપના કરવી સહેલ નથી વ્યાસ, ને ખિસ્ત ને

ओगस्थापनधी शैलन्य ने गांधीछ सुधीना महात्माओंना छवन-
मंत्रनी 'भूति' जन्मो. लगनां ने वंशनां ते भगवान वेद
आना आ परम सत्य पर ओक छवतशति स्त्री भयो.

“मन्येय मन आधत्तव मयि बुद्धि निवेशय ।
निघसिष्यमि मन्येय, अत ऊर्ध्वं न मंशयः ॥”

(५. ६१-६२-६३)

गीता प्रेस (गोरखपुर).....हिंदी भाषाभां 'भक्त नरसिंह
महंता' ओ पुस्तकना लेपक श्री, मंगल लगे छे छे-

“ भक्तराज नरसिंहरामका जीयन अलौकिक बातोंमें
भरा हुआ है। हमारी तुच्छ बुद्धिके लिये सारी बातोंका
रहस्य समझनां और उन पर विश्वास करनां कठिन है,
फिरभी ये बातें हमारे अंदर एक विचित्र आशाका संचार
कर सकती हैं; जिसका प्रकाश हमें कल्याण मार्ग पर
अग्रसर होनेमें पर्याप्त सहायक हो सकता है ॥ ”

નૃસિંહ મહેતાનો

“ ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ ”

(શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈ અને શ્રી. આનંદરાંકરભાઈની દ્રષ્ટિએ)

“ It was my songs that taught me all the lessons I ever learnt: they showed me secret paths, they brought before my sight many a star on the horizon of my heart.”

(Gitanjali-Ravindranath Tagore)

નૃસિંહ મહેતાની ‘ પ્રેમ-ભક્તિ ’ તેમનાં પદો-કાવ્યોમાં કેવી સૂક્ષ્મ તત્ત્વદર્શી છે, અને તેમનાં કેવી જ્ઞાનમાં તેમનો ‘ ભક્તિ-યોગ ’ કેવો સ્થાય છે, તેમજ તેનાં પદો-કાવ્યોમાં ‘ તત્ત્વજ્ઞાન ’ કેટલું ગુંથાઈ રહી, તેમના ‘ જ્ઞાન-યોગ ’ નાં દર્શન કરાવે છે, તેને અંગે સ્વસ્ત પ્રિય સન્નતન ! અમે તારી પાસે ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના મૂર્ત-સ્વરૂપ સમાન શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈ અને શ્રી. આનંદરાંકરભાઈ કંઈ દ્રષ્ટિએ નરસિંહ મહેતાનાં પદો-કાવ્યોનો અભ્યાસ કરે છે, અને ભવિષ્યના જમાનાના અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શક રેખાઓ બનાવી નરસિંહ મહેતાના સાહિત્યની પિઞ્જન કરે છે, તે દ્વંકાણમાં રત્ન રાખવા રત્ન લઈએ છીએ.

શ્રીકૃત ગોવર્ધનરામભાઈ નરસિંહ મહેતાની ‘ પ્રેમ-ભક્તિ ’ ને અંગે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરે છે. “ જે પદાર્થનો ક્ષણભંગ નવધા

‘અરથ ડરથ’-‘અથઃ કુર્વ્યે ।’ ની માંદી સદ્ગમ પ્રાણાપાન રૂપ અથરા તેથી પણ સદ્ગમતર, આધાત-પ્રત્યાધાતમય પ્રવાહ પ્રતિ પ્રવાહ રૂપે મદાલતો, અને તે પ્રવાહ-પતિપ્રવાહ રૂપને પણ પોતાનું મોનાનું પાગલું કરી દઇ, તેમાં જૂલતો ‘નરસિંહનો સ્વામી’ નરસિંહન પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ગગનમાં ચિદાકાશમાં ‘સોદમ’ શબ્દનો સાક્ષાત્કાર એ ‘સ્વામી’ કરાવે છે તો ‘રવિ કાટ’ (અનંત કાટિ સૂર્યમંડળો અથવા વિદ્ય કિલો) રૂપ પારશ્યામાં તેની ક્રીડા પ્રત્યક્ષ થાય છે. એવા ‘અનંત કિલેષ’માં શુદ્ધિ ‘પંથ-શૂલી’ એવો હૃદયાર કરતો નરસિંહ કહે છે કે, આવા સ્વામીને આવી રીતે સંતો પ્રત્યક્ષ કરે છે, ને કાળે. એ સ્વામીને ‘પ્રેમના તંતમાં જાણે છે’ —પ્રેમ-સમાધિથી બદાલે છે—ને જાણવાથી આ સાક્ષાત્કાર સંતો પામે છે.

(દયારામનો અક્ષરદેહ, પૃ. ૮૪)

આ ઉત્તમ જોવાનું સાધન આદિ કવિ અન્યત્ર ધ્યાનને ગણે છે. નેત્રને અંતર્જાલિ કરી સુગતા લગાવવી. પાતાંજળીની બાપામાં નેત્ર દસ્ય અંત પ્રત્યયની એકતાનના દરવી, જેથી નાદ, સ્વર અને રૂપ એમ એ બાવે દેખાશે. પ્રથમ તો મોચ્છીનો-વેણુનો-નાદ સંબળાશે, અને તેની માથે બીજા અનેક ઝાંઝરી, જાલરી, મૃદંગ, ચંગ અને બેરીના જેવા નાદ પણ એકતાલથી સંબળાંવા લાગશે. નાદ-યોગના આવા અનેક સાક્ષાત્કાર ચનાં, બીજી પામથી નેત્ર-યોગના પ્રત્યયનો સાક્ષાત્કાર થશે. ‘બ્રહ્મ મજ વનવેલી’ દેખાશે, બ્રહ્મ એટલે અક્ષર, બ્રહ્મ એટલે દયારામે કહેલું ‘કૃષ્ણ સદન,’ તે મજવન, તેમાંના વેલાઓ પ્રત્યક્ષ થશે. તેના લલિત કુંજોમાં શ્રીકૃષ્ણ નિત્ય કેસિ કરતા પ્રત્યક્ષ થશે. ‘આદિકરિ’ પ્રેમ સમાધિનું આ ફલ દર્શાવી હજી વધારે બોલે છે કે, આ સાક્ષાત્કાર કાળે ‘શ્રીકૃષ્ણ સુગત સંગ્રામ’માં વિધસે છે એવું આ ધ્યાનથી અંતે જાણારો. આ ‘સુગત સંગ્રામ’નું કાવ્ય ‘આદિ કવિ’ એ રચેલું છે, એ નામના અસ્ય અર્થનું બાપાન્તર આ દેશકાળ

નવ નારી-કુજરનો દેખાવ

માબળી શકે એમ નથી, પણ એ અને એવા અન્ય શબ્દોની પરિભાષા નીચે ગુપ્ત રહેલા વિષયરત્નને આપણે તપાસીશું.

આદિ કવિ એક પ્રમંગ એવો મૂકે છે કે, ગોપીઓએ કૃષ્ણને આમંત્રણ કર્યું, પણ કૃષ્ણ કહે છે કે મારે પગે વાગ્યું છે તેથી ચલાય એમ નથી. 'હાથી' હોય તો બેસીને આવુ. આ ઉપરથી નવ ગોપિકાઓ એક બીજા ઉપર ગોઠવાઈ અને "નવનારી કુંજર" નામે પ્રસિદ્ધ ગજ રૂપે આ નારીઓનો 'ગજ' યથો કૃષ્ણને હજી પણ તેમાં ન્યૂનતા લાગી, ત્યારે હાથીની મૂંઢ, હંતૂશળ અને કુબરચળની ગ્યના, રાધાએ પોતાનાં અવધવોથી હાથીને શિખરસ્થાને કરી, અને કૃષ્ણને અકુશ આપ્યો તેની માથે હાથી વાકુવેગથી ચાલ્યો અને કુંજમાં ગયો, ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે મથુરા જતા પહેલા 'હેલી રામ-લીના' કરી. આ અકુશ અને ગજરોહણનું વર્ણન 'મહેતા' કરે છે-

"ઠહિયુમા કઠિયુ, મૃદુમા મૃદુ, એવો અકુશ કાર્યો રે,
સર્વ પ્રેમ ભેગો કરી ધડિયો, પછી અકુશ હરિને લીધો રે,
હરિ ન નાસે માટે કરી રચના. પ્રેમ ભાલા સખી કર લીધા રે."

(બુ કા. દો ભાગ ૩)

આમાં નવધા ભકિત સમૂહ રૂપ નવ ગોપીઓનો ડગર, હરિના આમંત્રણ માટે અશક્ત નીવડ્યો, દગમી પ્રેમ સમાધિ રૂપ રાધા શિખરસ્થાને ચઢી ત્યારે જ હરિ તે ઉપર ચઢ્યા. એ ભકિત સમુચ્ચયની ગતિનો પ્રેરક અકુશ હરિએ લીધો, અને હરિ પોતે પણ સમાધિના આ અમાધિગળના સતત યોગમાથી નાસે નહિ માટે તેમને વશ રાખવા બીજી સખીઓએ પ્રેમભાવા હાથમાં લીધા. આ અતત યોગમાથી અવ' મંડળ કુંજવનમાં જઈ, રાસ-લીલામાં યોગ્યું એટલે સુધીનું રૂપક સ્પષ્ટ છે. 'રાધા' તે પ્રેમસમાધિ કાળની 'પ્રીતિ-ભકિત' એ પણ હવે સ્પષ્ટ છે, એટલા સ્પષ્ટીકરણ રૂપ સાધનથી બીજી વિગતનું પણ સ્પષ્ટીકરણ થશે.